De predikanten

De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700

G. Groenhuis

bron
G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1977.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/groe023pred01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

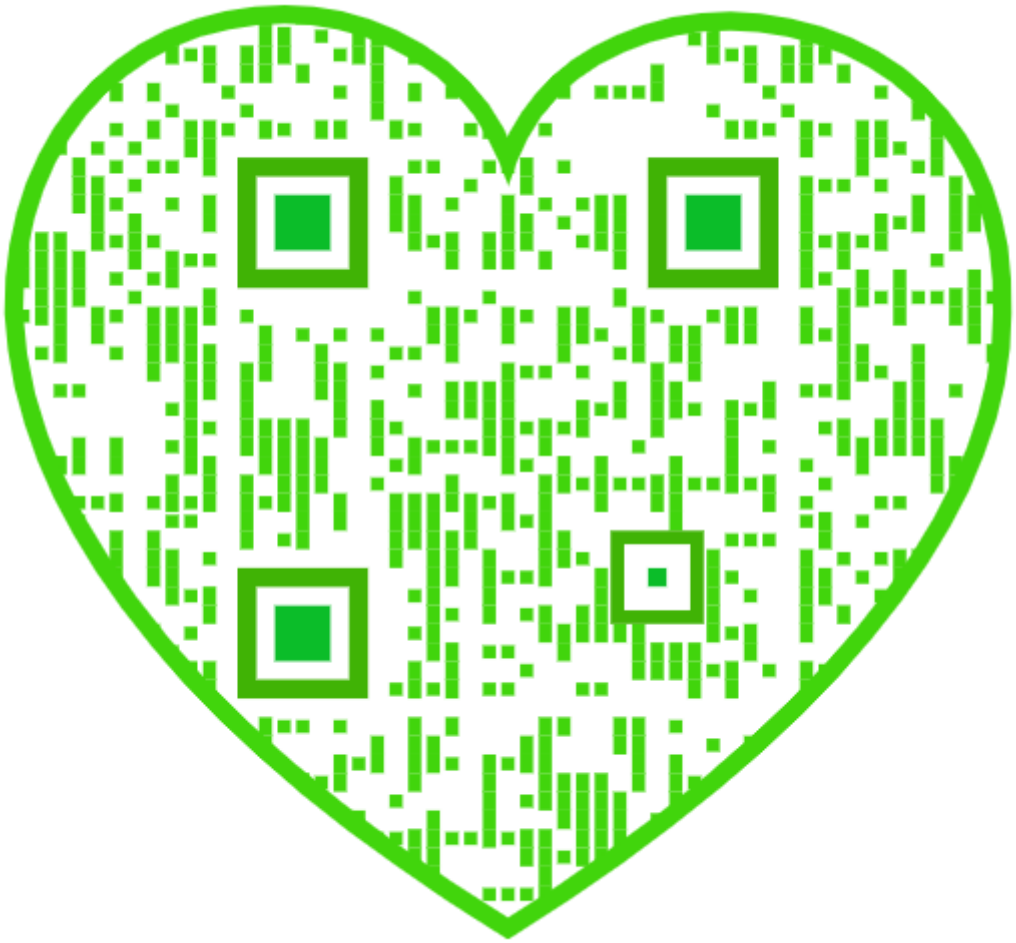

Voor mijn vader en moeder

Voorwoord

Graag wil ik een goed gebruik in ere houden door op deze plaats allen te bedanken die op enigerlei wijze hebben bijgedragen tot het ontstaan van dit proefschrift.

Heel veel dank ben ik mijn promotor, professor dr. J.C. Boogman, verschuldigd. Zonder zijn aanmoedigingen, zijn adviezen, zijn kritische begeleiding, maar vooral zijn warme belangstelling zou dit boek niet geschreven zijn.

Professor dr. Th. van Tijn heeft als coreferent het manuscript zorgvuldig doorgelezen en mij op enkele punten van advies willen dienen. Ik ben hem daarvoor zeer erkentelijk.

Dr. A.C. Honders, directeur van het Instituut voor Liturgiewetenschappen te Groningen, las het hoofdstuk over 't Neerlandts Israël. Ik bedank hem voor zijn waardevolle opmerkingen.

De collega's van de M.O. geschiedenis-opleiding in Utrecht leverden een bijdrage door hun stimulerende gesprekken. Zij zullen begrijpen dat ik één van hen graag met name noem: dr. H. Wansink, met wie ik veel over de ‘Predikanten’ heb gepraat. Mijn collega's van de Gemeentelijke Scholengemeenschap in Emmen, de leraren Engels drs. J. Rinzema en C. Waagmeester, waren zo vriendelijk de Engelse samenvatting te corrigeren. Ik heb dat op hoge prijs gesteld.

De laatste hartgrondige woorden van dank zijn voor vijf mensen die ik eigenlijk voor alle anderen had moeten bedanken: mijn vrouw en mijn kinderen.

Lijst van afkortingen

AAU	-	*Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*.
AGN	-	*Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, onder redactie van J.A. van Houtte, J.F. Niermeyer, J. Presser, J. Romein, H. van Werveke. 12 dln. Utrecht/Antwerpen, 1949-1958.
AAGB	-	*Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen*.
BGN	-	*Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*.
BMGN	-	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*.
BMHG	-	*Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*.
BWPG	-	*Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, onder redactie van J.P. de Bie en J. Loosjes. 3 dln. Den Haag, 1907-1923.
NAK	-	*Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*.
NNBW	-	*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, onder redactie van P.C. Molhuysen, P.J. Blok, K.H. Kossmann. 10 dln. Leiden, 1911-1937.
R.S.	-	Raad Signaat.
TvG	-	*Tijdschrift voor Geschiedenis*.

Van der Aa	-	*Biografisch woordenboek der Nederlanden*, onder redactie van A.J. van der Aa. 20 dln. met suppl. (26 bdn.) 1852-1878.
WHG	-	*Werken uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap*.

Inleiding

Het gangbare oordeel over de sociale positie van de zeventiende-eeuwse predikanten

Op het eerste gezicht bestaat er in de literatuur een vrij grote mate van overeenstemming over de sociale positie van de predikanten in de zeventiende-eeuwse Republiek. De meeste schrijvers zijn het erover eens dat de maatschappelijke stand van de dominees der gereformeerde kerk uitgesproken laag is geweest.

> De grote menigte der calvinistische predikanten behoorde, maatschappelijk gesproken, tot de klasse der plebejers,

aldus Busken Huet in 'Het Land van Rembrandt'[1]. 'Meest allen van geringe afkomst,' noemt Geyl hen in zijn 'Stam', als hij de Delftse regentenafkomst van de Utrechtse dominee Jodocus van Lodensteyn als een uitzondering vermeldt[2].

> Meestal syn sy gesproten uittet schuim ende gespuis van het gemeene, onbesnoeide en onwetende volck ...

schrijft Knappert, die deze prachtige volzin van de Haarlemse oud-burgemeester Van der Laen aan Fruin's 'Tien Jaren' ontleende, waar als bron de zeventiende-eeuwse kerkhistoricus Brandt wordt opgegeven. 'De maatschappelijke stand bleef als regel laag...' voegt Knappert aan dit oordeel toe en hij verwijst naar 'Den Prediger', een boekje van de hand van de Drentse predikantmedicus Johannes Picardt, geschreven in 1650, dat wel een heel somber beeld geeft van de sociale omstandigheden der predikanten. Velen hadden volgens Picardt 'qualyc schoe om naer broodt te gaen' en moesten 'hare kinder menichreyse geringe en verachtede handt-wercke laten leeren.' De conclusie van Knappert luidt:

> De gereformeerde predikantenstand is democratisch-plebejisch. De dienaar des Woords, opgegroeid uit het kleine volk, vindt daar zijne vrienden, ontleent daaraan zeden en manieren.[3]

Dit oordeel heeft zijn weg gevonden. We vinden het bijvoorbeeld terug in het boekje van magister Polman: 'Godsdienst in de Gouden Eeuw'. Zowel de Haarlemse oud-regent Van der Laen als de Drentse dominee Picardt worden aan het woord gelaten. 'Den Prediger' citerend, maakt Polman ervan: Het is schrijnend een Dienaar des Woords stervend te horen klagen, dat hij zijn 'arme bedroefde weduwe en een huys vol naeckte beroyde kindertjes moet achterlaten'.[4]

Romein heeft het over een pamflet van een 'wanhopig predikanthuisvader', die van vijfhonderd gulden tractement per jaar onmo-

gelijk kan rondkomen en laat daarop volgen: ‘Geen wonder, dat vele predikanten met hun vrouwen het “cadeaustelsel” in de hand werkten en zij, met de poëten, de naam van klaplopers kregen. Geen wonder ook dat wij hen, evenals de schoolmeesters, die nog een sport lager stonden, steeds op zoek naar bijverdiensten vinden: zelf dokterden zij met of zonder bevoegdheid, en hun vrouwen, de dominé's *juffrouw* nog tot in de negentiende eeuw, hielden kostgangers, winkelden, leurden langs de huizen, ja, er waren er zelfs, die bier brouwden of brandewijn stookten.’[5]

In ‘Het dagelijks leven in de gouden eeuw’ geeft Zumthor een beeld van de sociale positie der predikanten, dat nauw bij dat van Romein en de andere genoemde schrijvers aansluit. Ook hij vermeldt de afkomst uit bescheiden milieus en spreekt over de bijna behoeftige omstandigheden waarin de meeste predikanten gedwongen waren te leven. Merkwaardig is echter dat Zumthor zijn schildering van al deze ellende besluit met de opmerking, dat het sociaal aanzien van de predikant hoger was dan met zijn zwakke economische basis overeen kwam en dat hij op de sociale ladder zelfs een hogere plaats dan de dokter zou hebben ingenomen[6].

Deze tegenstrijdigheid komt ook bij enkele andere auteurs voor. Bijvoorbeeld bij Huizinga, die schrijft dat de dominees uit de middelste lagen der burgerij kwamen en de tegenstelling tussen het patriciaat en de burgerij overbrugden, maar zich even later toch weer aansluit bij het gangbare oordeel als hij, wijzend op de invloed van de predikanten op de publieke opinie, constateert: ‘Uit het volk gesproten, spraken de predikanten het Woord Gods met de stem des volks’[7].

Iets dergelijks treffen we aan bij Renier, die het heeft over ‘...herders van de kleine luiden, zelf gewoonlijk van bescheiden huize,’ dit oordeel illustreert met een kostelijk verhaal uit het zeventiende-eeuwse Delft over een eenvoudige predikant die vijftien jaar lang bergen moest verzetten, voordat hij met een regentendochter kon trouwen, maar niettemin de predikanten in zijn sociale stratificatie indeelt in de op één na hoogste ‘middle class’[8].

Roorda, die bij zijn onderzoek naar de wetsverzettingen in de Hollandse en Zeeuwse steden in 1672 predikantenzoons op de kussens van de Raad tegenkwam, moest wel tot de conclusie komen dat er met de veronderstelde lage sociale positie van de predikanten iets niet klopte. Maar hij liet het gangbare oordeel staan voor de eerste helft van de zeventiende eeuw en bracht alleen veranderingen aan in de beoordeling van de sociale positie van de dominees uit de tweede helft van de eeuw. Aanvankelijk zouden de predikanten van zeer nederige afkomst zijn geweest; na 1650 zou met name in de kleinere steden de afstand tussen de predikanten en het patriciaat kleiner zijn geworden. De evangeliedienaars ‘werden allengs, als geletterden, op één lijn gesteld met de welgestelde burgerij, een groep, waarvan sommige dominees ook de deftigheid begonnen over te nemen’[9].

Waar vrijwel alle schrijvers het over eens zijn, is de geringe afkomst van de predikanten. De gegoede standen toonden weinig voorliefde voor het slecht betaalde predikambt, stelt Presser in de Algemene Geschiedenis der Nederlanden vast[10].

Jongere zoons van regenten voor wie geen plaats in het regeringsgestoelte van de plaats van inwoning gevonden kon worden, werden elders ingeschoven. Lukte ook dat niet dan gingen zij bij voorkeur medicijnen studeren. ‘In het allerergste geval werden zij dominee’[11].

Een afwijkend oordeel

Naast het gangbare oordeel over de sociale positie van de predikanten, dat de nadruk legt op de lage maatschappelijke staat der pastores, is bij een minderheid van schrijvers een afwijkend oordeel te vinden. Het zijn vooral de biografen van zeventiende-eeuwse predikanten, die een hogere dunk van de sociale positie van de kerkedienaren hebben. Vaak zijn deze biografen zelf predikanten, die archiefstukken van hun gemeente bestudeerden en over hun ambtsvoorgangers schreven. Eén van hen was de Tilburgse hofprediker van koning Willem II, dominee G.D.J. Schotel (1807-1892). Door studie in tal van kerkelijke archieven en een grote belezenheid in de zeventiende-eeuwse literatuur werd Schotel een kenner van het kerkelijk en maatschappelijk leven in de Republiek, die ook nu nog in publicaties als ‘kroongetuige’ wordt opgeroepen. ‘Schotel, die het wel zal weten....’ zegt bijvoorbeeld Renier ergens van hem.

Schotel verzorgde in zijn boek ‘Kerkelijk Dordrecht’ biografieën van alle Dordtse predikanten, daarbij en passant ook allerlei interessante notities makend over verscheidene predikanten buiten Dordrecht. Zijn verdiensten op dit terrein vonden erkenning, toen hij werd belast met de leiding van het biografisch woordenboek van Van der Aa. Een samenvatting van zijn grote kennis van het kerkelijk leven in het verleden is te vinden in zijn boek ‘De Openbare Eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw’. Welnu, juist Schotel kwam tot een oordeel over de maatschappelijke stand der predikanten, dat op sommige punten nogal afwijkt van de gangbare opvatting.

In tegenstelling tot de ‘predikant-huisvader’ die Romein ten tonele voert, laat Schotel plattelandspredikanten zien ‘die in het laatst der eeuw en den aanvang der volgende ook van *ƒ* 500, - 's jaars in overvloed leven’. In Holland, waar het leven duurder was, hadden predikanten ‘met veel kinderen beswaert’ het moeilijker, maar zij konden rekenen op hun gemeenteleden bij wie zij in hoog aanzien stonden. Het beste, dat het huis opleverde, was voor den dominee bestemd; men noemde de geurigste tabak dan ook ‘een dominee's pijpje’, de beste kandij ‘een dominee's klontje’, de beste wijn ‘een dominee's glaasje’[12]. Hoewel ook Schotel vaststelt dat de aanzienlijken weinig interesse voor het predikantschap toonden en de meeste predikanten derhalve uit de mingegoede burgerij afkomstig waren, meent hij dat daarvan weinig te merken was. In het bijzonder de Coccejaanse dominees gedroegen zich als ware priesterkoningen, die uit de hoogte tot hun nederige dienstknechten spraken in een hoogdravende taal doorspekt met moeilijke woorden, zich voortdurend van hun waardigheid bewust. De gemeente was trots op haar predikant, de predi-

kant was het op zijn ambt. ‘Vorsten, prinsen, helden, opzieners, ouderlingen, voorgangers, uitdelers der verborgenheden en velerlei gaven Gods’ werden zij genoemd. ‘Zij overtroffen in waardigheid verre de regent, ja de vorst en koning’, citeert Schotel uit een geschrift van dominee Henricus Ravesteyn, predikant van Zwolle van 1724 tot 1749[13].

Ook uit de al genoemde biografieën van Dordtse predikanten komt toch wel een andere predikantenstand naar voren dan de ‘democratisch-plebejische’ van Knappert. Er is geen sprake van dat hun kinderen ‘verachtede handt-wercke’ moeten leren. Een groot aantal van hun zonen wordt predikant als hun vader, sommige zoons brengen het tot de hoogste ambten van de stad. De dochters trouwen predikanten, legerofficieren, kooplieden, rectores en conrectores. Van de Dordtse magistraat wordt gezegd dat deze de predikanten grote achting toedroeg. ‘De naem van Leeraer was in hooger estime en hun werck bij alle gelieft, ja men hielt ze generalyck in grooter eere.’[14]

Het gunstiger oordeel over de sociale positie van de predikanten dat we bij Schotel vinden, is waarschijnlijk mede een gevolg van de wijze waarop deze schrijver zijn materiaal verzamelde: in de eerste plaats uit locale bescheiden. Het is althans opvallend dat juist in de biografieën van predikanten waarvoor plaatselijke bronnen werden gebruikt, een gunstiger oordeel over hun maatschappelijke staat te voorschijn komt[15]. De conclusie die zich opdringt is, dat de bestudering van plaatselijke situaties kan bijdragen tot een meer afgewogen beoordeling van de sociale positie der gereformeerde predikanten in de zeventiende eeuw.

Reeds verschenen studies van het kerkelijk leven in enkele plaatsen schijnen deze conclusie te bevestigen[16]. Zo geeft het werk van R.B. Evenhuis ‘Ook dat was Amsterdam. De Kerk der Hervorming in de Gouden Eeuw I en II’ en ‘Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking III’, een voornamelijk op de kerkelijke archieven van Amsterdam steunende publicatie over het kerkelijk leven in Amsterdam, een beeld van de predikanten dat genuanceerder is dan dat van Knappert.

Een analyse van de bestaande opvattingen over de status van de predikanten

Bij alle verschil van opvatting over de sociale positie van de predikanten is er eenstemmigheid over hun eenvoudige afkomst. Toch waren er meer predikanten van goeden huize dan de door Geyl genoemde Delftse regentenzoon Van Lodensteyn. De predikantdichter Vollenhove was een burgemeesterszoon[17]. De bekende Arminius trouwde met een dochter van de Amsterdamse regent Laurens Reaal[18]. Zijn geestverwant Episcopius was een broer van de welgestelde koopman Remmelt Egbertsz Bisschop[19] en de Dordtse predikant Van den Corput had een Bredase burgemeester tot vader; de moeder van Jan de Witt behoorde tot hetzelfde geslacht[20]. De vader van Franciscus Gomarus was een gegoede herbergier[21]. en de status van de herbergier was hoog, heeft

Hermesdorf in zijn studie ‘De herberg in de Nederlanden’ aangetoond[22], maar van Gomarus is ook bekend dat zijn ouders hun bezittingen verloren toen zij ‘om den gelove’ naar de Palts uitweken[23]. En Episcopius en Arminius waren weeskinderen die dankzij weldoeners een goede opvoeding kregen[24]. Dus toch ‘eenvoudige predikanten’?

Het wordt langzamerhand begrijpelijk waarom die vraag zo vaak met ja beantwoord wordt, maar helemaal bevredigend is het niet. Een man als Gomarus blijkt enerzijds uit een goede familie te komen, anderzijds was zijn kans op het familiebezit verloren gegaan. Het een zowel als het ander had invloed op zijn sociale positie, waarbij bovendien zijn geleerdheid, erkend door een hoogleraarschap, van invloed zal zijn geweest. Het is niet moeilijk een soortgelijke redenering met betrekking tot figuren als Episcopius en Arminius op te zetten. De vraag waarom het gaat is: welke zijn de criteria bij het bepalen van de maatschappelijke stand geweest? Als Roorda de geletterdheid van de predikanten aanvoert als oorzaak van een hogere status in de tweede helft van de zeventiende eeuw[25], dan wordt zo'n criterium genoemd. Maar het gebeurt vrij willekeurig en niet wordt nagegaan of diezelfde factor ook vóór 1650 aanwezig was en zo ja, waarom hij toen geen invloed oefende.

Welke zijn nu de criteria die meegespeeld hebben bij de bestaande opvattingen over de sociale positie van de predikanten? Allereerst afkomst en sociaal milieu en het daarmee verbonden beschavingsniveau. Het laatste is bijvoorbeeld duidelijk het geval bij Knappert, die erop wijst dat de predikanten uit ‘het kleine volk’ voortkomend, daar hun vrienden vinden en daaraan hun zeden en manieren ontlenen.

In de tweede plaats inkomen en vermogen. De ‘vijfhonderd gulden tractement’ worden door verscheidene schrijvers gememoreerd, er wordt gesproken van ‘behoeftige omstandigheden’, gedwongen nevenfuncties, de onmogelijkheid zekerheid te scheppen voor weduwen en wezen door middel van een redelijke nalatenschap.

Bij een aantal schrijvers speelt ook opleiding en kennis een rol. De geletterdheid brengt hen op cultureel terrein op één hoogte met de regenten, zegt bijvoorbeeld Huizinga.

Tenslotte is er het criterium van aanzien, prestige, waarover overigens zeer verschillend geoordeeld wordt; de oordelen lopen uiteen van openlijke minachting tot overdreven vergoding. Welke criteria het zwaarst wegen, blijkt samen te hangen met de optiek van de schrijver - zo toont Schotel duidelijk een warme sympathie voor zijn ambtsvoorgangers -, maar ook met de gebruikte bronnen. Lijkredes gewijd aan overleden ambtgenoten geven een gunstiger indruk van de status der predikanten dan de hekeldichten van Vondel.

Sociologische inzichten en werkwijzen

De criteria die tot de bestaande opvattingen over de sociale positie van de predikanten leidden, blijken nagenoeg dezelfde te zijn die in sociologisch onderzoek worden gebruikt. Slicher van Bath onderscheidt drie sectoren van criteria waarmee de socio-

loog werkt om tot een sociale stratificatie te komen: de sociale sector (familie, levenswijze en -niveau, prestige, eer), de economische sector (vermogen, inkomen, beroep - eventueel onderwijs -) en de politieke sector (gezag, macht)[26]. Zodra het er echter om gaat van de socioloog de werkwijzen over te nemen om met behulp van deze criteria een sociale stratificatie in de zeventiende-eeuwse Republiek samen te stellen waarin de sociale positie van de predikant wordt bepaald, rijzen de problemen. Enqueteren en interviewen is uiteraard onmogelijk. De onderzoeker is afhankelijk van de gegevens die zijn bewaard. Met recht stelt Slicher van Bath vast, dat het terrein van onderzoek naar sociale stratificatie in het verleden vol ligt met voetangels en klemmen, dat de mogelijkheden beperkt zijn en de methoden en techniek van het onderzoek nog weinig zijn ontwikkeld[27]. Ondanks de aanwezigheid van vrij veel literatuur over sociale stratificatie zullen we voor een onderzoek naar de sociale positie van de zeventiende-eeuwse predikanten zelf wegen moeten zoeken[28]. Daarbij willen we allereerst nagaan welke diensten het Nederlandse sociologische onderzoek ons kan bewijzen en daarna dezelfde vraag stellen aan een Amerikaans-sociologische benadering van het stratificatie-probleem.

De basis voor het Nederlandse sociologische onderzoek naar sociale stratificatie werd gelegd met de publicatie van het boek ‘Stijging en daling op de maatschappelijke ladder’ door F. van Heek in 1945. Op dit boek zijn een aantal andere publicaties van Van Heek en anderen gevolgd, waarin in grote lijnen de uitgangspunten en de werkwijze van Van Heek zijn gevolgd, zodat men van een Van Heek-school kan spreken[29]. Sociale stratificatie is volgens Van Heek het opeenstapelen van sociale lagen van groepen of personen met een even hoge positie. Hoe hoog die positie is, hangt af van de behandeling als meerdere of mindere die de groep of de persoon in de maatschappij ondergaan. De hoogte van de sociale positie is een kwestie van rangverschil. Een sociale laag is dus een laag van personen die tot dezelfde rang behoren. Van Heek noemt een sociale laag daarom ook wel een rangstand. Het oordeel van de maatschappij waarin de groep of de persoon leeft, is bepalend voor de vraag tot welke sociale laag of rangstand men behoort. Als maatstaf bij dat oordeel kiest Van Heek het beroep. In de laat-kapitalistische maatschappij wordt iemand vooral beoordeeld naar het beroep dat hij uitoefent. Een aantal andere maatstaven zoals opleiding, beschavingsniveau en inkomen is bovendien vaak in het beroep verdisconteerd. Een voordeel is het concrete karakter van het criterium beroep: het is geen vage maatstaf zoals cultuur- en beschavingsniveau of politieke macht.

Van Heek wil de beroepen-hiërarchie laten afhangen van het subjectieve oordeel van de leden van de samenleving. Niet de objectieve kenmerken van een beroep, de vereiste vooropleiding, het salaris, bepalen de positie op de schaal, maar het maatschappelijk aanzien van het beroep.

Van Heek onderzocht op deze wijze de sociale stratificatie in Enschede. Later volgden andere onderzoeken, waarbij men kwam tot een stratificatie op basis van het beroep voor heel Nederland.

Het landelijk onderzoek bleek in grote lijnen overeen te komen met de plaatselijke onderzoeken. Op een schaal van 1 tot 57 scoorde de hoogleraar 52,2, waarmee hij bovenaan de ladder kwam te staan en de loopjongen 5,1, wat hem de onderste plaats opleverde. De predikant staat met 44,6 vrij hoog genoteerd op een twaalfde plaats, merkwaardig genoeg twee plaatsen hoger dan de pastoor, die tot een score van 43,8 komt[30].

Opvallend was, dat de stratificatie die iemand uit de hogere lagen opbouwde vrijwel dezelfde was als de indeling van iemand uit de lagere regionen.

Er is sinds Van Heek in 1945 met het stratificatie-onderzoek in Nederland begon veel werk verricht, kritiek geleverd en beantwoord, maar de school van Van Heek is blijven vasthouden aan het beroepsprestige als maatstaf voor sociale stratificatie[31]. Wel geeft Van Heek toe dat deze benaderingswijze eenzijdig is en met een tweede methode zou moeten worden aangevuld. Zo'n tweede methode zou minder eenzijdig gefundeerd moeten zijn en bijvoorbeeld de sociale positie kunnen bepalen vanuit een onderzoek naar de buurt waarin men woont, de kring van mensen waarin men regelmatig verkeert etc.[32].

Welke diensten kunnen de hier geboden inzichten en werkwijzen bij een onderzoek naar de sociale positie van zeventiende-eeuwse predikanten bewijzen? Twee inzichten lijken van belang. Ten eerste, het inzicht dat de subjectieve mening van de tijdgenoten over het aanzien van het beroep een grote rol speelt bij de constructie van de sociale stratificatie. In de tweede plaats dat de sociale positie, de status, niet uitsluitend afhangt van het beroepsprestige, maar ook door andere factoren wordt beïnvloed. Naast de methode van het beroepsprestige-stratificatieonderzoek is daarom plaats voor de methode van het standenstructuuronderzoek.

Wat de werkwijze van de Van Heek-school betreft, deze lijkt ons voor een onderzoek in de zeventiende eeuw weinig mogelijkheden te bieden. De historicus kan nu eenmaal geen ‘sample’ van te ondervragen proefpersonen samenstellen en zijn vragenlijsten rondsturen. Wel kan hij proberen uit het historisch materiaal dat voorhanden is het subjectieve oordeel van de tijdgenoten over het aanzien van het predikantschap te laten spreken. Zo kan hij ook trachten historische gegevens te vinden, waaruit zich iets van de standenstructuur laat reconstrueren. In de laatste paragraaf van deze inleiding komen we op de konsekwenties van deze inzichten terug.

Voor de Amerikaanse sociologische benadering van het stratificatieprobleem gaan we uit van een bekend handboek, ‘Principles of sociology’ van Ronald Freedman e.a.[33]. In dit boek wordt sociale stratificatie gedefinieerd als ‘de studie van de wijzen waarop menselijke groepen macht en voorrechten toewijzen en de gevolgen daarvan; ...de studie van wie krijgt wat, wanneer, waarom en hoe.’ De sociale posities waaraan meer of minder macht wordt toegekend, worden ingedeeld in een aantal verticale hiërarchieën die rangstelsels worden genoemd. Een rangstelsel is dus een hiërarchische ordening van vergelijkbare posities op

basis van het verschil in de mate waarin de groep er macht aan toekent. Zo zijn er rangstelsels mogelijk naar verschillen in inkomen, beroep, opleiding, afkomst etc. Wanneer nu blijkt dat in verschillende rangstelsels overeenkomstige posities worden ingenomen is er sprake van een bepaalde laag in de samenleving. Hiervoor wordt het begrip klasse gebruikt. Naar de mate waarin een kategorie of groep personen ongeveer gelijke posities in de voornaamste rangstelsels van de samenleving bezetten, vormen zij een klasse. Elke samenleving heeft belangrijke en minder belangrijke rangstelsels. Om tot de aanwezigheid van klassen in een samenleving te kunnen besluiten, zal dus eerst moeten worden nagegaan welke de relevante rangstelsels in die samenleving zijn.

Zoals uit de gegeven definitie van sociale stratificatie blijkt, gaat het niet alleen om de toewijzing van de verschillende machtsposities, maar ook om de gevolgen daarvan. Een hoge mate van klasse-kristallisatie bevordert het contact tussen personen van dezelfde klasse. Men mag omgekeerd ook zeggen dat sociale omgang met mensen die tot dezelfde laag behoren, wijst op klasse-kristallisatie. Hoe groter de afstand wordt tussen de posities die in de verschillende rangstelsels worden ingenomen des te geringer wordt het sociaal contact.

Een ander gevolg is het ontstaan van eigen gewoontes, levensstijl en gedragspatroon. Voorwerpen en gewoontes die kenmerkend zijn voor een hogere klasse noemt men statussymbolen. Juist zij die de hogere status net niet halen, hebben de neiging zich met statussymbolen te omringen[34].

Een verschil tussen deze Nederlandse en Amerikaanse benadering van het stratificatieprobleem is, dat het in de tweede benadering om een wat objectiever methode gaat. Wordt de beroepsprestigeschaal opgebouwd op basis van een opinieonderzoek dat in denken en voelen van de ondervraagden wortelt, de sociale stratificatie van de Amerikaanse sociologen berust op criteria als inkomen, opleiding e.d. Een ander verschil is, dat het Nederlandse onderzoek een enkelvoudige benadering hanteert, terwijl het Amerikaanse een meervoudige aanpak heeft.

Maar ook de Amerikaanse methode van onderzoek is niet zonder subjectiviteit. Voordat met rangstelsels op basis van de objectieve criteria gewerkt kan worden, moet immers worden vastgesteld welke criteria relevant zijn en het is de subjectieve mening van de publieke opinie die daarbij de doorslag geeft.

De Amerikaanse benaderingswijze biedt niettemin enkele mogelijkheden voor een historisch onderzoek. Het lijkt om te beginnen mogelijk om de indeling in rangstelsels te ontlenen, waarbij uiteraard de vraag beantwoord dient te worden welke de relevante rangstelsels in de zeventiende-eeuwse samenleving van de Republiek bliek zijn geweest. Ook hier doet zich weer de moeilijkheid voor dat de publieke opinie gereconstrueerd zal moeten worden uit de beschikbare gegevens.

Een tweede mogelijkheid ligt in de definiëring van sociale stratificatie, waarbij de nadruk wordt gelegd op macht en voorrechten als kenmerken van de sociale positie. Het lijkt niet onmogelijk de vraag te beantwoorden in welke mate de predikanten

inderdaad over macht en voorrechten in de samenleving beschikten.

Een derde benadering waartoe de Amerikaanse aanpak uitzicht lijkt te bieden, is de bestudering van de gevolgen van de toedeling in macht en voorrechten, de statuskenmerken en -symbolen, maar ook de sociale contacten. In de volgende en laatste paragraaf van deze inleiding komen we ook op deze gewonnen inzichten terug.

De sociale positie van de predikanten: problemen en werkwijzen

Het gangbare oordeel over de sociale positie van de predikanten hangt nauw samen met, en heeft invloed op, de wijze waarop de kerkelijke verhoudingen en de relatie tussen kerk en staat worden gezien. Als de predikanten plebejers zijn geweest, ligt het voor de hand ook de kerkeraden waarin zij een grote rol speelden als 'democratisch-plebejisch' te beschouwen. Consistorie en stadhuis komen dan als exponenten van verschillende sociale klassen tegenover elkaar te staan[35]. Deze en andere met de maatschappelijke staat van de predikanten samenhangende kwesties willen we in een apart hoofdstuk 'De publieke kerk' aan de orde stellen voordat we de stratificatie-problematiek aansnijden. Het zal onvermijdelijk zijn dat daarbij de positie van de predikanten aan de orde komt en soms vooruitgegrepen zal worden op nog te behandelen zaken.

De bedoeling van dit hoofdstuk is niet een overzicht te geven van de geschiedenis van de gereformeerde kerk in de zeventiende eeuw, daarvoor bestaat andere literatuur. Het gaat erom een aantal aspecten van het gereformeerd kerkelijk leven te belichten, die direct of indirect met de probleemstelling van de sociale positie van de predikant te maken hebben. We menen dat uit dit hoofdstuk naar voren komt hoe vruchtbaar die probleemstelling is voor het inzicht in de kerkelijke verhoudingen in de Republiek. Voordat de sociale positie van de predikanten besproken zal worden, zullen we eerst moeten ingaan op de sociale verhoudingen in de zeventiende-eeuwse Republiek. Het uitgangspunt voor een beschouwing van die sociale verhoudingen is de vraag welke rangstelsels een rol speelden en op welke wijze sociale verschillen naar buiten werden getoond. Onderwerp van deze beschouwing zijn daarom de voor de zeventiende-eeuwse samenleving relevante hiërarchieën en de statuskenmerken en -symbolen van deze maatschappij.

Met behulp daarvan kan worden geprobeerd tot een sociale stratificatie van de samenleving te komen. Daarbij zullen we rekening houden met eerdere hypotheses over de sociale stratificatie in de Republiek, die van Renier voor de gehele Republiek en die van Roorda voor Holland en Zeeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw[36].

De vraag naar de onderlinge verhoudingen van de onderscheiden sociale groepen sluit de beschouwing over de sociale verhoudingen af. Wat voor soort maatschappij was de zeventiende-eeuwse Republiek? Was zij een 'open aristocracy based on property and patronage', waarin een tamelijk grote sociale mobiliteit bestond

en in principe iedereen stijgingskansen had? Een open samenleving te vergelijken met de pre-industriële samenleving in Engeland, zoals Harold Perkin heeft betoogd[37]? Of was de maatschappij hier toch minder dynamisch dan in Engeland en bleven de meeste mensen traditioneel 'binnen de palen van hunnen staet'?

Het tweede gedeelte van dit boek is gewijd aan de vraag naar de sociale positie van de gereformeerde predikanten. Uitgaande van de vraagstelling of, en zo ja in welke mate, de predikanten beschikten over macht en voorrechten proberen we te komen tot een eerste benadering van de sociale positie der kerkedienaren. Een hoofdstuk gewijd aan de predikanten en de politiek zal daartoe het kader bieden. Behalve de bespreking van een aantal landelijke en lokale conflicten komt hierin het aandeel van de predikanten in de politieke theorievorming aan de orde, in het bijzonder de door Smitskamp verworpen opvatting dat de predikanten al in de zeventiende eeuw de Republiek met het Oud-Testamentische Israël identificeerden[38].

Het inzicht dat de subjectieve mening van de tijdgenoten over het aanzien van het predikambt een belangrijke plaats moet worden ingeruimd, leidt tot een hoofdstuk waarin nader wordt bekeken welk beeld de tijdgenoten van de predikanten hadden, ook hoe de evangeliedienaars zichzelf zagen. Materiaal voor dit 'Beeld en zelfbeeld' is onder andere te vinden in het al even genoemde boekje 'Den Prediger' van ds. Picardt, maar ook in de contemporaine geschiedschrijving, bijvoorbeeld bij Aitzema, en in de literatuur, men denke aan Vondel, zijn bouwstenen voorhanden.

Tenslotte komt de vraag naar de sociale positie van de predikanten, gemeten met behulp van een aantal aan de sociologie ontleende criteria, aan de orde. Opnieuw maken we gebruik van de relevante rangstelsels, ons afvragend welke plaats de predikanten innemen in de onderscheiden hiërarchieën. Een onderzoek naar hun sociale contacten zal daarbij belangrijke diensten bewijzen. Zoals we nog zullen zien, staan ons voor dat laatste gegevens beschikbaar, die mogelijkheden bieden voor een dergelijk onderzoek.

Voordat we deze inleiding afsluiten, willen we nog op twee kwesties ingaan: de wijze waarop gebruik gemaakt zal worden van sociologische inzichten en werkwijzen en het historisch materiaal dat we voor ons onderzoek kunnen en willen bezigen. Wat het gebruik van sociologische inzichten en werkwijzen betreft: aan de Nederlandse sociologische benadering van het stratificatieprobleem ontlenen we het inzicht dat de subjectieve mening over de maatschappelijke staat van personen en groepen een belangrijke rol speelt in de statusbepaling. Dit leidt, zoals reeds is opgemerkt, tot een aparte behandeling van de predikant in eigen oog en dat van anderen: 'Beeld en zelfbeeld'. We zullen ons daarbij evenwel niet tot louter descriptie beperken, maar ons afvragen wie zegt wat, in welke situatie, waarom enz.

Aan de Amerikaanse sociologische benadering ontlenen we de gedachte die aan de behandeling van de sociale stratificatie door deze sociologie ten grondslag ligt, de gedachte namelijk

dat de maatschappelijke stand van een bepaalde groep afhankelijk is van de posities die deze groep in een aantal 'ranksystems' of rangstelsels inneemt. We noemen die maatschappelijke stand, in navolging van deze Amerikaanse sociologen, status. Daarmee houdt ons lenen op. De wijze waarop bovengenoemde gedachte door de Amerikaanse sociologen is uitgewerkt, lijkt ons voor ons historisch onderzoek ongeschikt. Dit mag onbevredigend lijken, het vindt zijn oorzaak in de speciale moeilijkheden die een stratificatieonderzoek in het verleden nu eenmaal met zich meebrengt.

Het historisch materiaal waaruit we de sociale positie van de predikanten proberen te achterhalen, bestaat voor een belangrijk deel uit gegevens die bijeengebracht zijn door schrijvers van stadsgeschiedenissen, lokale of regionale kerkgeschiedenissen, biografieën van predikanten en genealogieën. Zoals uit de literatuuropgave blijkt, is er nogal wat van deze literatuur. Daarnaast leveren de gedrukte bronnen een aantal belangrijke gegevens op. Zo steunt een groot deel van de uiteenzetting over de salarissen van de predikanten op de mededelingen die daarover gedaan worden in de acta van de particuliere synoden van Zuid-Holland.

Wat de ongedrukte bronnen betreft, ging onze aandacht vooral uit naar lokale bescheiden als raadsignaten, handelingen van de kerkeraden en retro-acta, in het bijzonder de doop- en trouwboeken van de gereformeerde kerk. Met name de laatste bronnen bieden mogelijkheden na te gaan in welk milieu de sociale contacten van de predikanten lagen. Behalve de huwelijkspartners blijken, zoals we nog zullen zien, vooral de doopgetuigen van de predikantskinderen belangrijke aanwijzingen te geven voor de bepaling van het sociale milieu der predikanten. Hoewel niet alle doopboeken uit de zeventiende eeuw zijn bewaard en bovendien lang niet altijd de namen van de doopgetuigen werden opgeschreven, blijkt niettemin het onderzoek van de kring van doopgetuigen een waardevolle methode voor het opsporen van sociale stratificatie in het verleden. Het is daarom jammer dat in de beschrijving van de archieven van de Nederlands Hervormde kerk niet is vermeld welke doopboeken doopgetuigen bevatten en welke niet[39].

Zowel ten aanzien van het materiaal als stadsgeschiedenissen en lokale kerkgeschiedenissen als ten aanzien van de bronnen geldt, dat er meer materiaal aanwezig is dan door ons werd gebruikt. We menen echter dat het gebruikte materiaal, met name door het geografisch gespreide karakter ervan, voldoende mogelijkheden tot verantwoorde beeldvorming biedt.

Eindnoten:

1 Busken Huet, *Land van Rembrandt*, II, 68.
2 Geyl, *Stam*, III, 718.
3 Knappert, *Hervormde Kerk*, I, 168-172.
4 Polman, *Gouden Eeuw*, 31.
5 Romein, *De lage landen*, II, 129.
6 Zumthor, *Dagelijks leven*, I, 77-78.
7 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 450.
8 Renier, *Noord-Nederlandse Natie*, 161, 183-205, 117.

9 Roorda, *Partij en factie*, 60.
10 *A.G.N.*, V, 417.
11 Jorissen, *Historische Bladen*, 224.
12 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 298.
13 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 402-403.
14 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, I, 170.
15 Vgl. Blokland, *Willem Sluiter*, 3.
Broek Roelofs, *Baudartius*, 12, 34, 183-186.
16 Bijvoorbeeld:
Van der Kemp, *Kerkelijk leven in Arnhem*.
Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*.
17 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 542-543.
18 *Ibidem*, I, 53-55.
19 Haentjes, *Episcopius*, 9.
Evenhuis, *Amsterdam*, I, 231.
20 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, II, 153-158.
21 Itterzon, *Gomarus*, 16-17.
22 Hermesdorf, *De Herberg*, 31.
23 Itterzon, *Gomarus*, 21.
24 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 53; Haentjes, *Episcopius*, 9.
25 Roorda, *Partij en Factie*, 60.
26 Slicher van Bath, 'Methodiek sociale stratificatie', 151.
27 *Ibidem*, 165.
28 Een '*Voorlopige lijst van boeken en tijdschriftartikelen op het gebied van de sociale stratificatie in de Geschiedenis*', Wageningen, 1970, omvat niet minder dan 732 titels. Vooral de Annales-historici hebben zich met het probleem van de sociale stratificatie beziggehouden. Tegen hun 'anachronistische' benadering tekende R. Mousnier verzet aan in zijn artikel 'Problèmes de méthode dans l'étude des structures sociales des 16e, 17e, 18e siècles', voor het eerst gepubliceerd in: *Spiegel der Geschichte: Festgabe für Max Braubach*, 540-568.
29 Van Heek, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder*.
Kuiper, *Mobiliteit in de sociale beroepshiërarchie*.
Van Heek, *Sociale stijging en daling in Nederland*.
Van Tulder, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954*.
Klein, *Statusonderscheidingen*.
30 Van Tulder, *Stijging en daling*, III, 1-25.
31 Van Doorn, 'Beroepsstratificatie', 372-382.
32 Van Heek, 'Sociale gelaagdheid', 170-171.
33 Freedman, *Principles of Sociology*.
34 Freedman, *Principles of Sociology*, 231-257.
35 Vgl. bijvoorbeeld: Roldanus, *Zeventiende eeuwse geestesbloei*, 56.
36 Renier, *Noord-Nederlandse Natie*, 115.
Roorda, *Partij en Factie*, 39-58.
37 Perkin, *Origins of English Society*, 17.
38 Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef in Nederland vóór het midden der zeventiende eeuw*.
39 *De archieven van de Nederlands Hervormde Kerk in korte overzichten*, I.

I De publieke kerk

De gereformeerde kerk staatskerk?

Wat was de positie van de gereformeerde kerk in de Republiek? Was ze een staatskerk of slechts een 'officieel erkende en geprivilegeerde vereniging van een deel der ingezetenen, met een eigen organisatie, die gecontroleerd (en nogal gewantrouwd) werd door de politieke overheid'? De laatste opvatting is verdedigd door Enno van Gelder, die erop wijst dat in de Republiek ieder volkomen vrij was al of niet toe te treden tot de religieuze gemeenschap van zijn keuze en die vrijheid tegenover de kerk illustreert met het vigerende huwelijksrecht dat het sluiten van een burgerlijk huwelijk mogelijk maakte[1].

Er is wel wat voor te zeggen om de positie van de gereformeerde kerk zo te omschrijven. Een tendentie om kerk en staat te scheiden en te breken met de middeleeuws-hiërarchische verhoudingen was typisch protestant. Calvijn gaf de kerk een eigen plaats in de samenleving onafhankelijk van de staat en wees kerk en staat beide de taak toe Gods opdracht op het eigen terrein te vervullen[2]. In de Republiek aanvaardde de meerderheid van de gereformeerde predikanten deze theorie van de twee sferen, de kerkelijke en de politieke[3]. Nadrukkelijk stelde de Nationale Synode van Dordrecht al in 1578 vast dat in de kerkeraads- en andere kerkelijke vergaderingen alleen kerkelijke zaken besproken zouden worden. Als kwesties zowel kerkelijk als politiek zouden zijn, zou 'het verschil dat daerover ontstaet bij de overicheyt ende kerckenraet te samen gheeyndicht werden'[4]. Ook op andere plaatsen komt naar voren dat de kerk de scheiding van de politieke en de kerkelijke sfeer in principe accepteerde. Zo werd aan predikanten verboden het ambt van notaris uit te oefenen 'overmits soodanige ampt polityck' was[5]. Maar al is er wat voor om de positie van de kerk te omschrijven als een bevoorrechte vereniging van particulieren, er is meer tegen. Deze omschrijving loopt vooruit op het eindresultaat van een langdurige ontwikkeling en houdt onvoldoende rekening met de gedachtenwereld van de zeventiende eeuwers, waarin een eeuwenoude conceptie van kerk en staat als een organische twee-eenheid een grote rol speelde. Een conceptie die ertoe leidde dat men ook in de zeventiende eeuw nog algemeen de staat met één kerk als de meest verkieslijke beschouwde[6].

Een reeks conflicten tussen kerk en staat bewijst hoezeer de gereformeerde kerk in de praktijk op allerlei manieren verbonden was met de staat. Daar was het befaamde artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis dat aan de overheid de taak opdroeg over de zuiverheid van de leer der kerk te waken 'om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst; om het rijk des antichrists te gronde te werpen en het Koninkrijk van Jezus Christus te vorderen'. Wie anders dan de kerk zou de overheid op dit punt moeten controleren?

Er is een niet te ontkennen tegenstrijdigheid tussen de theorie van de gescheiden sferen en de totalitaire aard - de uitdrukking is van Roelink - van het calvinisme[7]. In de conflictsituaties kwam telkens weer het dubbelzinnige van de positie van de gereformeerde kerk naar voren. Geen staatskerk maar ook geen particuliere vereniging. 'Kerk van de Staat, maar staatskerk in de volstrekte zin van het woord niet'[8]. De publieke kerk, maar zonder monopoliepositie[9]. De plaats van de gereformeerde kerk in de Republiek laat zich maar moeilijk in een definitie vangen. Het is een plaats die mede bepaald is door een aantal aspecten van de eigentijdse situatie. Aspecten die in het vervolg van dit hoofdstuk besproken zullen worden.

De gereformeerde kerk en de strijd tegen Spanje

De gereformeerde kerk in de zeventiende-eeuwse Republiek droeg het stempel van haar ontstaan in de strijd met Spanje. Het is daarom zinvol allereerst stil te staan bij de opkomst en de eerste groei van de gereformeerde kerk, toen de vestiging van de kerk hand in hand ging met de verdrijving van het Spaanse régime en de terugkeer van de uitgeweken bannelingen. Op iedere overwinning van de geuzen volgde de inrichting van de gereformeerde kerk ten koste van de rooms-katholieke. Dit gebeurde ook als er geen overwinning was behaald maar een compromis was gesloten. De verschillende verdragen van satisfactie waarbij aan de rooms-katholieken godsdienstvrijheid werd beloofd, hebben het geen van alle lang uitgehouden. 'Voor de Geuzen was de strijd er een die "religionis causa" gevoerd werd'[10].

Bij de constituering van de gereformeerde kerk speelden de ballingengemeenten van Londen en Emden een belangrijke rol[11]. Soms kon de inrichting van de kerk aansluiten bij een vroegere gemeentevorming, soms waren de teruggekeerde ballingen gedwongen weer helemaal opnieuw te beginnen. Van een massale overgang tot de gereformeerde religie is zeker geen sprake geweest. Integendeel, uit de bronnen blijkt dat er nogal wat verzet geweest is tegen de nieuwe orde. Er werden kerkramen ingegooid, diensten verstoord en predikanten vonden de preekstoel met faecaliën besmeurd[12]. Op veel plaatsen werd de gereformeerde religie van bovenaf ingevoerd. In het Noorden bevorderde Willem Lodewijk de vestiging van de gereformeerde kerk, in Gelderland was het aandeel van Jan van Nassau niet gering. In het algemeen ging van de gemeenten in de steden een krachtige beïnvloeding uit op het omringende platteland[13].

De verklaring voor deze gang van zaken ligt voor de hand: de invoering van de gereformeerde kerk betekende consolidatie van de verworven zelfstandigheid. De samenhang tussen de constituering van de gereformeerde kerk en het veilig stellen van de revolutie is overduidelijk. Een treffende illustratie hiervan vormen de gebeurtenissen in Amsterdam in 1578. Toen de alteratie aldaar een feit werd, vond vrijwel gelijktijdig de instituering van de gereformeerde kerk plaats. Gelijktijdig met een nieuwe stadsregering werd een kerkeraad gevormd. Wat opvalt bij het lezen van de namen van de eerste ouderlingen en diakenen is, dat

het dezelfde namen zijn die men tegenkomt in het nieuwe stadsbestuur en de raad en dat deze kerkbestuurders de hoogste stedelijke ambten vervullen. Adriaan Cromhout, eerste op de lijst van ouderlingen, is burgemeester in 1578. Hendrick van Marcke, tweede op de lijst, is opperkapitein van de schutterij. Reynier van Neck, derde van de rij ouderlingen, is burgemeester in 1581. Reynier Cant, de vierde ouderling, bekleedde in de jaren 1581 tot 1595 niet minder dan tien maal het burgemeestersambt. Wereldlijk en kerkelijk gezag waren in Amsterdam in de jaren 1578 tot 1600 vrijwel in één hand[14].

De vervlechting van de vorming van de gereformeerde kerk en de strijd met Spanje wordt hier niet voor het eerst geconstateerd. In de discussie over de protestantisering van Noord-Nederland is dit verband al enige tientallen jaren het centrale thema. Het was Geyl die de protestantiseringsthese opstelde toen hij schreef dat Noord-Nederland sedert de zestiende eeuw althans gedeeltelijk protestant was geworden door gebruik van geweld, door macht. De geuzen slaagden omdat de geografische situatie in hun voordeel werkte. In het 'bevrijde' gebied verliet de meerderheid van het Noordnederlandse volk de rooms-katholieke godsdienst onder overheidsdwang. Die dwang bestond voornamelijk uit 'pressie op de armen door de diakonie; op de rijken door het uitsluitend voorrecht van tot de regering van stad en land te worden toegelaten; en het onderwijs', aldus Geyl[15]. Rogier heeft de these uitgewerkt. Ook hij meende te mogen vaststellen dat 'hier de meerderheid van het volk protestants *gemaakt*, niet *geworden* is'. Deze protestantisering slaagde als het roomskatholicisme 'min of meer door corruptie aangetast' was, 'de burgerlijke overheid de beweging krachtig steunde' en 'er een langdurig hiaat in de kerkelijke zielzorg' had bestaan[16]. Lijnrecht tegen deze protestantiseringsthese in betoogde Enno van Gelder dat men hier te lande geheel uit vrije wil en niet als gevolg van dwang of pressie tot de gereformeerde religie is overgegaan. Bij velen woog het religieuze niet zo zwaar. 'Toen de nieuwe toestand in de Noordelijke gewesten zich begon te consolideren, rust en welvaart onder het nieuwe bestuur zelfs toenam, was er voor de brede massa geen reden meer om zich niet bij de gereformeerde of herschapen kerk aan te sluiten'. Geweld of dwang in welke vorm dan ook speelde daarbij volgens Van Gelder geen rol. In de Republiek werd men 'nimmer om zijn geloof, hoe openlijk ook beleden, vervolgd of in zijn burgerrechten beperkt'[17]. Waar ligt het gelijk in deze discussie? De stelling dat men om zijn geloof in de Republiek nimmer in zijn burgerrechten werd beperkt, lijkt toch wel moeilijk houdbaar. In de steden werden burgerrechten aan immigranten doorgaans alleen verleend aan de leden van de gereformeerde kerk. Uitzonderingen bevestigen de regel; toen in 1638 in Nijmegen aan een groep doopsgezinde immigranten het burgerrecht werd verleend, was dat duidelijk een noodmaatregel veroorzaakt door de rampzalige ontvolking tijdens de pestepidemie van de voorafgaande jaren 1635 en '36[18]. Bleken nieuwe burgers in Nijmegen zich ten onrechte als zijnde van de 'ware religie' te hebben voorgedaan, dan werden zij ontburgerd[19]. Maar het sterke punt in de opvatting van Van Gelder is, dat hij aannemelijk maakt dat het geestelijk

klimaat in de Republiek, in het bijzonder de levensfilosofie van de grote meerderheid van de regenten, slecht te rijmen valt met een afgedwongen protestantisering op grote schaal.

De term protestantisering op zichzelf is al niet zo gelukkig gekozen. Groen van Prinsterer gebruikte het begrip in zijn handboek om er de godsdienstige politiek van Noord-Nederland tegenover België in de jaren 1815 tot 1830 mee aan te duiden, maar in zijn behandeling van de Tachtigjarige oorlog komt het woord protestantisering niet voor[20]. Bij Geyl en Rogier betekent protestantisering het onder pressie of dwang verlaten van de rooms-katholieke kerk en protestant worden. Met dat laatste wordt evenwel telkens weer bedoeld gereformeerd en daarmee wordt wel erg gemakkelijk het protestantisme vereenzelvigd met de gereformeerde kerk. Er waren heel wat meer protestantse groeperingen in de Republiek en sommige waren ouder dan de gereformeerde kerk. Terecht is erop gewezen dat door deze opvatting de betekenis van protestantse verschijnselen hier te lande van vóór 1566 wordt geminimaliseerd[21]. Konsekwenter zou zijn, zoals de Utrechtse kerkhistoricus Hugo Visscher deed, van calvinisering te spreken[22]. Het voorstel om onder protestantisering te verstaan met het protestantisme sympathiseren, heeft het voordeel dat het licht valt op een waarschijnlijk grote groep die nog niet tot de gereformeerde kerk was overgegaan, maar wel al was losgeraakt van de rooms-katholieke kerk[23]. Woltjer die dit voorstel deed, duidt met deze groep tussen de extremen in godsdienstig opzicht op dezelfde middengroepen die Boogman twintig jaar eerder in een artikel over de overgang van een aantal Hollandse steden in 1572 in politiek opzicht tussen de strijdende partijen signaleerde[24]. Dit is niet toevallig: de politieke keuze was nauw met de godsdienstige verbonden. Er is alle reden de verouderde voorstelling van zaken van Rogier als zou een grote meerderheid van rooms-katholieken tegenover een kleine minderheid van protestanten hebben gestaan te vervangen door de voorstelling dat tussen een minderheid van calvinisten en een minderheid van overtuigde rooms-katholieken een meerderheid van middengroepen heeft gestaan, die afhankelijk van de omstandigheden tot één van beide partijen overging.

Met dat al wordt het begrip protestantisering er niet duidelijker op en de discussie niet eenvoudiger. Terwille van die duidelijkheid zal men toch onder protestantisering in Nederland moeten blijven verstaan het onder pressie doen overgaan van de rooms-katholieke kerk naar de gereformeerde. Anders dan Van Gelder menen we dat Noord-Nederland in deze zin een zekere protestantisering heeft gekend, maar dat vragen als: wanneer, waar en in welke mate in dit stadium van de discussie niet afdoende kunnen worden beantwoord.

Er is aanleiding aan te nemen dat er veel minder is geprotestantiseerd dan Geyl en Rogier hebben betoogd. Zo voerde Tukker bewijsmateriaal aan voor de stelling dat ‘de classis Dordrecht... zeker in haar latere en definitieve gedaante niet vrucht-van protestantisering’ is geweest. Evenals Woltjer wees ook hij op de betekenis van de grote groep tussen ‘het strenge calvinisme’ en ‘het volkse en belaste rooms-katholicisme’[25]. Het werk van Geyl en Rogier is duidelijk pioniersarbeid met alle verdiensten

en bezwaren van dien. Prikkelende stellingen zoals de rivierenthese van Geyl hebben stimulerend gewerkt, maar worden thans niet meer algemeen aanvaard[26]. Uit de discussie tussen de Wageningse historici Van der Woude, Faber en Roessingh en Rogier's leerling De Kok over de numerieke aspecten van de protestantisering kwam heel sterk naar voren dat er behoefte is aan gedetailleerde historisch-demografische studies als die van Mentink en Van der Woude over Rotterdam[27]. De belangrijkste bronnen voor een verdere studie van het probleem van de protestantisering vormen namelijk de retroacta van de burgerlijke stand. Van der Woude, die deze bronnen voor zijn belangrijke dissertatie over het Noorderkwartier heeft gebruikt, ondervond echter hoe weerbarstig de bronnen juist op dit punt zijn. Hij spreekt dan ook van de 'duistere materie van de protestantisering in Noord-Holland'[28]. Uit het onderzoek van de doopboeken bleek dat in verscheidene plaatsen van het Noorderkwartier vooral in het begin van de zeventiende eeuw veel mensen tot de gereformeerde kerk zijn overgegaan. Maar of zij voor hun overgang lid waren van de rooms-katholieke kerk of tot andere kerkgenootschappen hebben behoord, is uit de retroacta niet op te maken. Van der Woude neemt op grond van het tegelijkertijd teruglopen van het aantal rooms-katholieke dopelingen aan dat inderdaad in de eerste decennia van de zeventiende eeuw nogal wat rooms-katholieken gereformeerd zijn geworden. Het waarom van deze overgang blijkt evenwel nergens uit. Van der Woude's verklaring: 'Heel duidelijk blijkt hier, dat de periode van het twaalfjarig bestand door de godsdiensttwisten en de daarmee verbonden toename van de intolerantie velen ertoe heeft gebracht hetzij het katholicisme hetzij het niemandsland van ongebondenheid aan een kerkgenootschap definitief te verlaten met een keuze voor de gereformeerde staatskerk', roept toch wel een paar vragen op. Was de intolerantie in het Noorderkwartier voor 1600, met name in de jaren dat Diederik Snoey er met zijn Geuzenbloedraad huishield, ook niet erg groot geweest en hadden zich juist toen niet velen weer bij de rooms-katholieke kerk aangesloten? Leidden de godsdiensttwisten juist ook niet tot terugkeer naar de rooms-katholieke kerk[29]?

Een andere verklaring voor de grotere toeloop tot de publieke kerk na ± 1610, die uit de uitbreiding van het aantal predikantsplaatsen blijkt en bijvoorbeeld ook door Post contra Rogier werd geconstateerd[30], is dat de 'neutralen' uit de bovengenoemde middengroepen toetraden. Mensen die voorzichtig de kat uit de boom gekeken hadden en na de sluiting van het bestand, in feite een erkenning van de rebellen door Spanje, zich bij de winnende partij aansloten. Mogelijk heeft ook een sterkere druk van de calvinistische winnaars van het uiteindelijk in Dordrecht in 1618-1619 beslechte conflict en de hervatting van de oorlog in 1621 een rol gespeeld. Juist op het punt van het waarom van de overgang tot de gereformeerde kerk berust de geschiedenis van de protestantisering in het algemeen te veel op veronderstellingen en te weinig op feiten. De studies van Van der Woude over het Noorderkwartier en van Faber over Friesland hebben door hun brede opzet weinig nieuw licht geworpen op het vraagstuk van de protestantisering[31]. Dat onderstreept nog eens dat case-studies

die zich diepgaander met de beschikbare retroacta en andere plaatselijke gegevens zullen bezighouden nodig zijn om het probleem verder te brengen. Zolang zulke case-studies ontbreken, moet men genoegen nemen met een algemeen beeld van de protestantisering dat er ongeveer als volgt uit ziet.

Omstreeks 1600 was nog maar een kleine minderheid van de bevolking van de Republiek lidmaat van de gereformeerde kerk. Er wordt een percentage van 10 genoemd. Dat zal evenwel niet betekend hebben dat de overige 90 procent trouwe leden van de rooms-katholieke kerk zijn geweest. We zullen moeten aannemen dat er, afgezien van niet-calvinistische protestanten, een tamelijk grote groep tussen de rooms-katholieke en de gereformeerde kerk heeft gestaan. In de loop van de zeventiende eeuw is een deel van deze middengroep overgegaan tot de gereformeerde kerk. Die overgang heeft voor een groot deel in de eerste helft van de eeuw plaats gehad. Dat daarbij een zekere pressie, onder meer via de armenzorg van de publieke kerk, een rol heeft gespeeld, kan uit de bronnen worden aangetoond. Nog in 1695 schreef de scriba van de kerkeraad te Amersfoort in zijn handelingen over een zekere Merrijtje Thomassen ‘dat sy haer voor Litmaet had uytgegeven en om wat beter te staen bij de Diaconij, gelijck haer sulx van een ouderlingh geraden was’. Uit het vervolg van het verhaal blijkt dat het vrouwtje beloofde zich te zullen ‘beneerstigen om hare belijdenisse te doen’[32]. Het zal duidelijk zijn dat men uit gevallen als deze niet mag concluderen dat de overgang tot de gereformeerde kerk in het algemeen een gevolg van pressie was. Met name de invloed die de gereformeerde diakonieën op de protestantisering hebben uitgeoefend, is door Van Deursen gerelativeerd[33].

Gereformeerde intolerantie

De vestiging van de calvinistische gereformeerde kerk betekende dat de andere reformatorische stromingen het moeilijk kregen. In disputen, veelal door de overheid georganiseerd en betaald, probeerden de gereformeerde predikanten en hoogleraren doopsgezinde, lutherse en andere protestanten van de calvinistische waarheid te overtuigen. De belangrijkste middelen waarmee de gereformeerde kerk de verschillende protestantse stromingen in één bedding hoopte te dwingen, waren de belijdenisgeschriften (de Nederlandse geloofsbelijdenis van Guido de Brès uit 1561, de Heidelbergse catechismus van 1563 en de vijf leerregels tegen de remonstranten van 1619) en het streven naar de invoering van een algemene kerkorde.

De gereformeerde pogingen om alle protestanten onder het gezag van de belijdenisgeschriften te brengen, richtten zich zowel op stromingen buiten de kerk als daarbinnen. Hoe de niet gereformeerde protestanten op de pressie vanuit de publieke kerk reageerden, blijkt uit de woorden van Johan Saliger, één van de twee predikanten van de lutherse gemeente in Woerden, die in 1579 en daarvoor meermalen in zijn preken klaagde

> dat die Staten ende Landen van herwaerts over gekome waren uyt

> dat vervoerde valsche Pausdom ende geraeckt onder die valsche oproerighe Calvinisten die met hare Consistorien niet en sochten dan een iegelijck te bedwinghen met uytjagen en te beweldigen wiese konden en mochten ...[34]

De gemeente te Woerden zou overigens wel gereformeerd worden. Een voorbeeld dat protestantisering niet alleen overgang vanuit de rooms-katholieke kerk betekende[35]

Eén van de niet-calvinistische stromingen die voor een deel binnen het verband van de gereformeerde kerk is terechtgekomen, was de zogenaamde nationaal-gereformeerde richting. Een wat ongelukkige benaming omdat het begrip nationaal in deze tijd niet gebruikt kan worden voor het gebied dat later Nederland zou gaan vormen en de voorstelling als zou deze richting typisch bij de Nederlandse volksaard passen alleen al om die reden verworpen moet worden. Maar al is de naam nationaal-gereformeerd dan niet zo best, de stroming was een realiteit. De schrijver van het in 1554 voor het eerst verschenen en sindsdien vele malen herdrukte boekje 'Der Leken wechwyser', Veluanus, gewezen pastoor van Garderen, behoorde ertoe. Hij legde de nadruk op de bekering tot een nieuw leven, een bekering die tot stand kwam als de zondaar dat oprecht verlangde[36]. Een andere bekende representant van de stroming was Hubertus Duifhuis, de hervormde pastoor van de Sint Jacobskerk in Utrecht. Duifhuis was een irenische zielszorger die weigerde om een kerkeraad te vormen omdat hij het werk met de kerk- en armmeesters van vroeger best af kon, die elke vorm van censuur afwees, niemand van het avondmaal weerde en aanvankelijk zelfs zijn witte priesterkleed bleef dragen. Hij preekte Bijbels en Bor vertelt dat Oranje in 1579 met veel genoegen onder zijn gehoor was[37].

Dirck Volckertsz. Coornhert heeft waarschijnlijk het duidelijkst onder woorden gebracht wat deze protestanten gemeen hadden. Het was de overtuiging dat de mens in zijn geweten vrij was en niet gedwongen mocht worden. In deze kring kwam de tolerantiegedachte tot leven; Veluanus en Coornhert pleitten beide tegen het ketterdoden[38]. Het waren deze rekkelijken, zoals ze weldra genoemd zouden worden, die een levend geloof, gevoed uit het Evangelie voorstonden, die tegenover de preciezen kwamen te staan, die onderwerping aan de geschreven belijdenis eisten. De tegenstelling ging ook binnen de gereformeerde kerk ver terug in de zestiende eeuw; ze openbaarde zich al in 1566 in een geschil tussen Jan Arends en Caspar van der Heyden[39]. Het individualisme en de tolerantie van mensen als Duifhuis en Coornhert was de preciezen een gruwel. Duifhuis' vroege dood in 1586 heeft de vredelievende pastor veel verdriet bespaard. In hetzelfde jaar 1586 moesten zijn volgelingen, die inmiddels drie predikanten hadden, zich na een langdurig conflict bij de gereformeerde kerk van Utrecht voegen[40]. In dezelfde tijd werd in Leiden Caspar Janszn. Coolhaes door de Particuliere Synode van Noord-Holland afgezet, omdat hij tegen de leer der kerk zou zijn ingegaan[41]. Elders deden zich soortgelijke conflicten voor.

De tegenstelling tussen de preciezen en rekkelijken culmineerde in de godsdiensttwisten tijdens het bestand. De strijd om de predestinatie raakte inderdaad de kern van het bestaansrecht van

van de calvinistische kerk. Ieder toegeven aan de tegenstander betekende een aantasting van de idee van Gods Almacht, het fundament van de calvinistische overtuiging en zette de deur open naar de verfoeide rooms-katholieke dwaalleer. Niet voor niets werden de arminianen crypto-katholieken gevonden. De verhouding tussen kerk en staat, die eveneens inzet van de strijd was, hangt hiermee samen. Het was de taak van de staat over de zuiverheid van de kerk te waken, maar tegelijkertijd claimde de gereformeerde kerk autonomie in kerkelijke aangelegenheden. Hierin lag een vrijwel onoplosbaar probleem besloten. Dat op plaatselijk niveau allerlei andere twistpunten en ruzies een rol speelden, maakte de conflictsituatie nog gecompliceerder[42].

De uitslag van de godsdienststrijd is bekend; op 14 januari 1619 stuurde ds. Bogerman, de voorzitter van de synode, na een vlammende peroratie de rekkelijken de zaal uit. De vijf leerregels tegen de remonstranten, waarin de rekkelijke opvattingen veroordeeld werden, vormden het sluitstuk van de belijdenisgeschriften der kerk: de drie formulieren van enigheid. Toch betekende Dordt niet dat de rekkelijke stroming voor goed uit de kerk was verdwenen. Tegenover strenge gemeenten bleven meer gematigde bestaan: de tegenstellingen in de Hervormde Kerk van vandaag hebben een lange voorgeschiedenis. Zonder deze hier ook maar in hoofdlijnen te schetsen, zij gewezen op de zeventiende-eeuwse tegenstelling tussen de strenge Voetianen die in de taal van het volk de leer onversneden verkondigden en een straffe tucht voorstonden en de meer tolerante Coccejanen die, minder volks, niet zelden hoogdravend, andere wegen zochten[43].

Het is bijzonder moeilijk vanuit ons perspectief de strijd der richtingen, speciaal die tussen rekkelijken en preciezen te beoordelen. Gemakkelijk komt men tot een veroordeling van de gereformeerde intolerantie zonder de eigentijdse rechtvaardigingsgronden daarvan recht te doen. Dat is wat ons inziens Gerhard Güldner is overkomen in zijn behandeling van het tolerantieprobleem in de Nederlanden[44]. Terecht heeft Woltjer erop gewezen dat Güldner Van Schelven die vanuit de calvinistische traditie over het tolerantieprobleem schreef, niet begrepen heeft[45]. Van Schelven's onderscheid tussen dogmatische tolerantie en politieke tolerantie wordt door Güldner als gevolg van dat onbegrip verworpen, terwijl juist dat onderscheid de kern raakt van de gereformeerde intolerantie. Van Schelven meent niet ten onrechte dat de rekkelijke tolerantie zoals die door Coornhert is verdedigd, was gebaseerd op geringschatting van de dogma's die de zuivere leer bevatten. Daarom werd deze tolerantie als een bedreiging van de gereformeerde religie opgevat[46].

De belijdenisgeschriften wilden voor alles duidelijkheid tegenover de ‘paapse superstitiën’. Het is geen toeval dat de rekkelijken telkens weer wordt verweten dat zij terugvallen in het rooms-katholicisme. Wie recht wil doen aan beide partijen kan enerzijds vaststellen dat de grote verdienste van de rekkelijken is geweest, dat zij in Nederland mede de grondslagen hebben gelegd voor de traditie van verdraagzaamheid, maar dient anderzijds begrip te hebben voor de moeilijke situatie van het moment waarin deze tolerantie het voortbestaan van de jonge Republiek

scheen te bedreigen. De gereformeerde kerk was als publieke kerk immers voorpost in de strijd met Spanje.

Eigentijds was ook de vaste overtuiging, door Lipsius tegenover Coornhert verdedigd, dat het staatsbelang de aanwezigheid van één kerk vereiste. Met de 'politique' Michel de l'Hopital meende Lipsius dat niet taalverschil maar religieverschil en verschil in wetgeving staten verdeelde en van één staat twee staten maakte. De tijdgenoten die Lipsius gelijk gaven, deden dat niet zonder reden. De staten waren in de crisis van de zestiende eeuw zwakke bouwsels waarvoor het geloof dat veel meer denken en doen van de mensen beheerste dan tegenwoordig, één van de meest dragende elementen vormde. De historische voorbeelden om het tegendeel te bewijzen zijn niet zo sterk. De Duitse situatie was in feite een argument voor de opvatting van Lipsius. De Turkse situatie was geen echte gelijkberechtiging van verschillende religies: Christenen en Joden werden geduld tegen betaling van een niet gering hoofdgeld[47]. Tegen deze achtergrond wordt het regentenstandpunt begrijpelijk, dat Dordt als een realiteit heeft aanvaard en er ook toen de gelegenheid er gunstig voor was, niet aan heeft getornd. Hoewel de tolerantiegedachte juist in regentenkringen leefde, hebben de regeerders van de Republiek om politieke redenen de gereformeerde kerk met haar belijdenis aanvaard. Tegelijkertijd hebben de regenten geprobeerd om de scherpe kanten van de gereformeerde intolerantie weg te slijpen door de publieke kerk te controleren. Dat laatste voert tot de organisatie van de gereformeerde kerk en de verhouding tussen kerk en staat.

Kerkelijke organisatie en sociale samenstelling van de kerkelijke besturen

De vorming van de gereformeerde kerk betekende een enorm stuk organisatie. Weliswaar is er nooit één algemeen aanvaarde kerkorde tot stand gekomen, maar dat betekende niet dat er tussen de afzonderlijke gemeenten geen organisatorische band is ontstaan. De organisatie van de gereformeerde kerk was naar het voorbeeld van Calvijn gemodelleerd. Er waren 'vierderleye kerckelicke 't samencomsten..., de kerckenraet, de classicale vergaderingen, de particuliere synoden, ende de generale ofte nationale'[48].

Op de meerdere vergaderingen zou men niet mogen behandelen wat de mindere vergaderingen zelf af konden doen. Van een besluit van een mindere vergadering zou beroep mogelijk zijn bij een meerdere vergadering.

De kerkeraad vormde het hoofd van de gemeente. Hij bestond uit een of meer predikanten en een aantal ouderlingen, aangevuld met de diakenen als er te weinig ouderlingen waren. Werd de kerkeraad groter dan vergaderden de diakenen doorgaans afzonderlijk. Zo besloot de kerkeraad van Amersfoort in 1632 dat de diakenen in verband met het groeiend aantal ouderlingen alleen in de kerkeraad zouden verschijnen als zij door de predikanten werden uitgenodigd[49]

De diakenen stonden minder in aanzien dan de ouderlingen[50].

Vaste aantallen waren er noch voor de ouderlingen, noch voor de

diakenen. Hoeveel ouderlingen en diakenen er nodig waren, bepaalde elke gemeente afzonderlijk. In de vroege zeventiende eeuw waren de meeste kerkeraden klein, later werden met name de stedelijke kerkeraden groter. In enkele plaatsen kende men behalve diakenen ook diakonessen[51].

De leiding van de kerkeraadsvergadering berustte bij een predikant. ook de functie van scriba werd veelal door een predikant waargenomen. In kleine plaatsen was de predikant dus vaak voorzitter en secretaris tegelijk.

De predikanten werden door de gemeente beroepen, maar de overheid oefende invloed op het beroep uit. In Holland door de approbatie, de goedkeuring van het beroep zonder welke het beroep niet doorging; in Zeeland doordat regering en kerk samen het beroep uitbrachten[52]. In sommige steden waren er tijden waarin die goedkeuring vaker onthouden dan gegeven werd. Amsterdam had in dit verband een slechte naam[53]. De overheid had overigens ook invloed op de predikanten doordat de kerk voor de uitbetaling van de tractementen van haar afhankelijk was. Op het platteland was de gemeente op verschillende plaatsen afhankelijk van een collator[54]. Zoals we nog zullen zien, was dat zowel bij het beroepen van een predikant als bij het uitbetalen van zijn salaris een vervelende zaak.

Over het doen en laten van predikanten en ouderlingen vinden we informatie in de handelingen van de kerkeraden. De kerkeraad vergaderde vaak, op veel plaatsen elke week. Misschien wel de omvangrijkste taak van de predikanten en ouderlingen was het toezicht op handel en wandel van de gemeenteleden. Voor de viering van het heilig avondmaal werd censura morum gehouden waarbij de zonden van het kerkvolk de revue passeerden. In de kerkeraadshandelingen nemen deze zaken zoveel plaats in dat ze soms een chronique scandaleuse lijken. De uitoefening van de kerkelijke tucht hield naar onze begrippen weinig rekening met de beklaagde. De tucht diende in de eerste plaats ter bescherming van de gemeente en de rechten van het individu raakten daarbij op de achtergrond. De aangeklaagde kon onverhoord geoordeeld worden, hij mocht geen verdediger meebrengen, men behoefde hem niet te vertellen wie zijn beschuldigers waren, hij ontving geen inzage van de stukken over zijn zaak en hij moest alle ambtsdragers als zijn rechters aanvaarden. Uit het feit dat de meeste tuchtzaken met een schuldbelijdenis eindigden, concludeerde Van Deursen dat men niettemin mag aannemen dat het overgrote deel van de gestrafte lidmaten deze tuchtrechtelijke gang van zaken heeft geaccepteerd[55].

In de classicale vergadering kwamen afgevaardigden van de tot eenzelfde classis behorende gemeenten bijeen; volgens de kerkorde van 1586 een predikant en een ouderling per gemeente. De classicale organisatie kreeg omstreeks 1580 haar uiteindelijke vorm[56]. In 1581 telde Zuid-Holland acht, Noord-Holland zes, Zeeland drie, Gelderland vier, Overijsel vijf en Groningen en Friesland samen vier classes. Gemiddeld vergaderden de classes drie tot vier maal per jaar. De kerkorde van 1586 liet het aantal malen dat per jaar vergaderd moest worden vrij mits ‘nochtans datment boven de drie maenden niet uyt en stelle’; de kerkorde van Holland van 1591 schreef vier vergaderingen per

jaar voor[57].

De classes hadden een grote mate van zelfstandigheid. De belangrijkheid van de classes blijkt ondermeer uit artikel 35 van de kerkorde van 1586 waarin staat dat in plaatsen waar 'de kerckenraet van nieus op te richten is, het selve niet en geschiede dan met advijs van de classe'[58]. De organisatie van de gereformeerde kerk in de Republiek is grotendeels vanuit de classes geschied. Zij vormden de hoekstenen van de kerkelijke organisatie en hun betekenis kan moeilijk overschat worden[59]

De particuliere synodes, twee in Holland, één in het Noorderkwartier en één in Zuid-Holland en verder één in elk der overige gewesten, vergaderden eenmaal per jaar. Hier kwamen de gedeputeerden van de classicale vergaderingen bijeen.

De generale of nationale synode tenslotte zou om de drie jaar vergaderen volgens een besluit van de nationale synode van Dordrecht van 1578, maar dit is maar even het geval geweest.

Inderdaad kwam in 1581 een generale synode bijeen. Daarna werd in 1586 een nationale synode samengeroepen, maar vervolgens duurde het tot 1618[60]. De Hollandse kerkorde van 1591 repte met geen woord van een nationale synode en men weet hoe fel het gewest zich tijdens de Twisten tegen het bijeenroepen van een generale synode heeft verzet. Na de Dordtse Synode van 1618-1619 is er de gehele verdere periode van de Republiek geen generale synode meer gehouden.

Naast de organisatie van de Neder landstalige gereformeerde kerk bestond een overeenkomstige voor de Franstalige gemeenten. De Leycesterse kerkorde van 1586 bepaalde in artikel 45 dienaangaande: 'Alsoo inde Nederlanden tweederley spraecken ghesproocken worden, is goet ghevonden dat de Kercken der Duytscher ende Walscher tale, op haer selven haren Kerckenraet, Classicale vergaderingen ende particuliere Synode hebben sullen'[61].

Er is veel nadruk gelegd op het feit dat deze kerkelijke vergaderingen naast en niet boven elkaar stonden. De benamingen meerdere en mindere vergaderingen moesten deze gedachte onderstrepen. Om de autonomie van de afzonderlijke gemeente te accentueren sprak men konsekwent van de Gereformeerde Kerken in het meervoud. Theorie en praktijk dekten elkaar echter niet altijd: in feite was de gemeente niet zo onafhankelijk. Zoals we al zagen, sprak de classicale vergadering in tal van zaken een geducht woordje mee. Er mocht dan geen algemene kerkorde zijn, de verschillende kerkordes werden druk geraadpleegd en het blijkt dat veel zaken op dezelfde of soortgelijke wijze werden geregeld. Er was een geregelde correspondentie met de meerdere vergaderingen; de zeventiende eeuwer nam niet graag beslissingen zonder precedent. De plaatselijke gemeenten hebben de gehele zeventiende eeuw door de adviezen en beslissingen van de meerdere vergaderingen op prijs gesteld. Talloos zijn de vragen die aan de classicale vergaderingen en de synodes werden gesteld die betrekking hebben op konkrete problemen. Mag de knecht van de lombard toegelaten worden tot het avondmaal? Is het toegestaan dat een man zijn achternicht huwt? De verschillende synodale ordnonantiën werden afgeschreven en later in druk uitgegeven, zodat iedere kerkeraad ze bij de hand had[63]. Met Tukker menen we dat het verantwoord is om van de gereformeerde kerk enkelvoud te

spreken, zelfs al voor de generale synode van Dordrecht van 1618-1619[64]. Dat betekent overigens niet dat men zich de gereformeerde kerk, zoals die zich eind zestiende eeuw constitueerde, als een uniforme organisatie moet voorstellen. De verschillen tussen de gewesten, tussen stad en platteland en tussen steden onderling brachten met zich mee dat ook in de kerkelijke organisatie tal van verschillen voorkwamen. Het gebruik van de term staatskerk is ook om die reden af te raden. De Republiek was immers meer een vereniging van zeven souvereine staten dan één staat; Holland en zes bondgenoten[65]. Zelfs binnen één gewest pretendeerde soms een gebied eigen souvereine rechten te bezitten zoals in Gelderland, waar het kwartier van Nijmegen in 1657 op die grond een eigen hogeschool, een kwartierlijke academie oprichtte[66].

Maar al droeg ook de kerkelijke organisatie de sporen van de brokkelige structuur van de Republiek, tegelijkertijd leefde binnen de kerkelijke gemeenschap het gevoel dat men deel uitmaakte van de ene Nederlandse kerk. Het was een gevoel dat nauw verbonden was met een zeker algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel dat lang, zeker tot omstreeks 1621, een Groot-Nederlands karakter had. 'Nademael het gheheele Nederlant onse alghemeyne Vaderlant is' zegt de generale synode van Dordrecht al in 1578, is het 'gantsch onredelick.....dat de Dienaren buyten 't lant van Vlaenderen, ende dogh in den Nederlanden de kercke Christi dienende aen Vlaenderen souden verbonden syn'[67]. Het feit dat de bekwaamste predikanten in hun leven dorpen en steden in de gehele Republiek dienden, zal zeker hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van een algemeen Nederlands saamhorigheidsgevoel bij deze predikanten. Ook hier treft weer de verbondenheid van de geschiedenis van de gereformeerde kerk met de strijd tegen Spanje. Het algemeen Nederlands gevoel dat ontstond, hield het vurig verlangen in alle Nederlanden vrij te maken voor de 'ware' religie[68]. Als zodanig vond het een tegenhanger in een roomskatholiek natiebesef dat de Nederlanden weer onder de Paus wilde verenigen[69].

Wie hadden in de gereformeerde kerk het bestuur in handen? Volgens P.L. Muller waren de kerkelijke besturen kleinburgerlijke colleges waarin de regenten zich niet lieten zien: de ouderlingen en diakenen werden steeds uit die klassen der burgerij genomen welke aan de regering geen deel hadden en er werden maar zelden leden van de aanzienlijke families in een kerkeraad opgenomen. Hij concludeert: 'De regenten lieten de kerk over aan de middelstand.'[70] Roorda was van mening dat hierin na 1650 verandering kwam en dat omstreeks 1672 het patriciaat deel uitmaakte van de kerkeraden[71].

Beide opvattingen zijn onjuist, zoals ook door Van Deursen reeds is opgemerkt[72]. De kerkeraden en de overige kerkelijke besturen zijn van het begin af aan mede samengesteld uit de aanzienlijkste burgers. In dat licht moet de vraag aan de nationale synode van Middelburg van 1581 worden gezien, of leden van de magistraat of de wet tot ouderling gekozen mogen worden. Het antwoord luidde dat het ene ambt het andere niet verhinderde[73]. De presentielijsten van de Zuidhollandse synodes laten zien dat

de daar aanwezige ouderlingen de gehele eeuw door veeal regenten zijn geweest. Nu zou dat een vertekend beeld kunnen geven van de situatie in de mindere vergaderingen, omdat men mag aannemen dat de ouderlingen met de hoogste status afgevaardigd werden. Maar wanneer men naar de samenstelling van de verschillende kerkeraden kijkt, blijkt dat daarin steeds weer vertegenwoordigers van het burgerlijk patriciaat aanwezig zijn. In Amsterdam zijn juist in de beginjaren van de Republiek de regenten sterk in de kerkeraad vertegenwoordigd geweest[74]. In Utrecht was het niet anders. Toen daar na de moeilijkheden van 1660 commissarissenpolitiek namens de stadsregering in de kerkeraad plaats zouden nemen, kon ds. Van Lodensteyn daartegen aanvoeren dat die maatregel geheel overbodig was, omdat er steeds leden van de vroedschap in de kerkeraad hadden gezeten[75]. In Groningen, Nijmegen, Arnhem, Amersfoort, Den Briel en tal van andere plaatsen waren steeds regenten of oud-regenten lid van de kerkeraad[76]. In Den Haag telde men onder de twaalf ouderlingen steeds drie regenten, te weten een raadsheer uit de Hoge Raad, een raadsheer uit het Provinciale Hof en een regerend burgemeester[77]. Datzelfde was het geval in Arnhem waar altijd drie van de twaalf ouderlingen ‘Heren’ waren: twee leden van het Hof of de Rekenkamer en een schepen van de stad[78]. De merkwaardige situatie in Meppel, bestuurd door een schulte met twaalf rotmeesters aan wie het uitdrukkelijk verboden was een kerkelijk ambt te bekleden, vormde een duidelijke uitzondering[79].

Ook het diakenambt is niet door de kleine man vervuld. Vaak was het gebruik dat aan een benoeming tot ouderling eerst enige jaren van diakenschap vooraf waren gegaan en ging het dus om dezelfde mensen die de kerkeraden vormden. In de plaatsen waar men het ambt van diakones kende werd dit ambt, zelfs in nog veel sterkere mate dan dit bij het ouderling- en diakenschap het geval was, mede vervuld door vrouwen uit het burgerlijk patriciaat[80].

De aanwezigheid van overheidspersonen en andere patriciërs in de kerkeraden en de meerdere vergaderingen heeft niet tot veel moeilijkheden geleid. Bij moeilijkheden blijkt trouwens dat de tegenstellingen niet altijd, zoals te dikwijls automatisch wordt verondersteld, de ‘plebejische’ kerkeraad tegenover het ‘aristocratische’ stadhuis betreffen, maar dat de tegenstellingen dwars door het burgerlijk patriciaat heenlopen en dat de factietegenstellingen, waarop Roorda onze aandacht heeft gevestigd, ook in de kerkelijke vergaderingen doorwerkten[81].

Een bezwaar van de cumulatie van functies was dat de ouderlingenregenten niet altijd genoeg tijd aan hun kerkelijk ambt konden of wilden geven. Zo klaagde de classis Enkhuizen op de Noordhollandse synode van 1589 dat de magistraatsleden te weinig deelnamen aan het kerkelijk leven[82]. In de classis Nijmegen viel het in de jaren 1591-1620 op dat de stad steeds predikanten in plaats van ouderlingen naar de Gelderse synode afvaardigde, maar de synode accepteerde dat in verband met de Nijmeegse situatie, waar de helft van het aantal ouderlingen uit leden van de magistraat bestond en deze ouderlingen geen tijd hadden voor het synodale werk[83]. In Den Haag was om dezelfde reden vastgelegd dat de ouderlingen-regenten niet verplicht waren de predikanten

'te assisteren in enige huisbezoekinge'[84]. In Leiden heeft men voorgesteld aan drie door de overheid te benoemen ouderlingen het salaris van een predikant te geven opdat ze wat van het ambt zouden kunnen maken[85]. Een ander bezwaar dat werd gevoeld was, dat zaken uit de kerkeraadsvergadering, die geheim moesten blijven bij de stadsregering, door de aanwezigheid van de ouderlingen-regenten bekend gemaakt zouden worden. In 1600 beantwoordde de synode van Zuid-Holland de vraag ontkennend 'of yemandt, een ouderlinck zijnde ende vanden Magistraet, die delicten, dewelcke onder de kerckelicke censuyre vallen ende gehandelt worden, noch sal moghen brengen tot de Magistraet'[86]. Naast nadelen en bezwaren waren er ook voordelen aan deze cumulatie van functies. De goede correspondentie tussen stadhuis en kerk werd door de aanwezigheid van ouderlingen-regenten zeker bevorderd. De materiële zorgen van de kerk, die niet gering waren, werden er door verlicht.

Niet alleen in hun samenstelling waren de kerkeraden minder democratisch dan wel is gedacht[87], ook de wijze waarop de samenstelling tot stand kwam, kan moeilijk democratisch genoemd worden. In veel gemeenten vulde de kerkeraad zichzelf aan en werden de diakenen door de kerkeraad benoemd. Soms had de overheid enige zeggenschap in de samenstelling. In de Friese steden was het verplicht minstens één ouderling uit de magistraat te kiezen[88]. In Nijmegen werd, zoals al is opgemerkt, de helft van het aantal ouderlingen uit de zittende magistraat gekozen. Dat gold ook voor de Waalse gemeente[89]. In Middelburg werd eenderde deel van de kerkeraad door de overheid gekozen, eenderde deel door de kerkeraad zelf en deze twee delen samen, acht ouderlingen sterk, kozen als collegium qualificatum uit de gekwalificeerdste van de gereformeerde burgerij nog eens eenderde deel[90]. Deze gang van zaken die op meer plaatsen in Zeeland voorkwam, was overeenkomstig artikel 11 van de Hollandse kerkorde van 1591. De eerste ouderlingen van Dordrecht werden door de gemeente gekozen uit dubbeltallen die door de predikanten en 'sommigen uit den Magistraet, die haer gelove beleden hadden' waren opgesteld[91]. In Arnhem, waar men voor 1687 twee maal diaken geweest moest zijn om tot ouderling te kunnen worden benoemd, zaten steeds drie regenten uit hoofde van hun functie in de kerkeraad[92]. De aanzienlijke burgers bleken in Arnhem overigens allesbehalve op de kerkelijke ambten te zijn gesteld: het bleek nodig een boete van honderd dukatons op het weigeren van een diakenambt te stellen[93]. Zoals uit de bepalingen blijkt waarbij de ambtelijke werkzaamheden van ouderlingen-regenten werden beperkt, is deze geringe bereidheid om zich voor het kerkelijk werk in te zetten niet tot Arnhem beperkt geweest. De regenten maakten deel uit van de kerkbesturen, omdat zij meenden dat de publieke kerk als dragend element van de Republiek niet alleen aan de kleine man zonder politieke verantwoordelijkheid kon worden overgelaten.

De commissarissen-politiek

Juist omdat de regenten van het begin af aan deel uitgemaakt

hebben van de kerkelijke besturen is er weinig aanleiding geweest de bepaling van de kerkordes uit te voeren, waarin stond dat de magistraat, als hem dat goed dacht, één of twee vertegenwoordigers in de kerkeraad mocht hebben. Die bepaling kwam zelfs in de kerkorde van Leycester voor; de taak van de afgevaardigde heren wordt daar als volgt omschreven: 'Ende sal de Magistraet van de plaetse respectivelick indient haer ghelieft, eenen ofte twee bij den kerckenraet moghen hebben om te aenhooren, ende mede vande voorvallende saken te delibereren'[94]. Het zenden van zulke speciale vertegenwoordigers of commissarissen-politiek is maar in enkele steden regel geworden. Het pleidooi dat Hugo de Groot in 1616 voor de aanwezigheid van commissarissen-politiek in de kerkeraden hield, waarbij hij wees op het feit dat in enkele steden zoals Enkhuizen vanaf het begin van de Reformatie zulke functionarissen gebruik waren geweest, bewijst in feite de uitzonderlijkheid. Iets wat algemeen in zwang was behoefde niet vurig bepleit te worden[95].

Waar in de zeventiende eeuw het instituut van de commissarissenpolitiek voorkwam, was het bijna steeds het gevolg van een hooglopend conflict. Zo in Amsterdam, waar aanvankelijk de commissaris-politiek een onbekende figuur was. Na de moeilijkheden die leidden tot de verbanning van de predikanten Smout en Cloppenburg in 1630 stond de stadsregering, waarin de libertijnen het op dat moment voor het zeggen hadden, erop dat zich twee commissarissen-politiek bij de wekelijkse vergaderingen van de kerkeraad voegden. De kerkeraad, gesteund door classis en synode, verzette zich heftig, maar gaf tenslotte toe. De gebeurtenis vormt een treffende illustratie van wat er kon gebeuren als de consistoriale regenten op het stadhuis de onderliggende factie waren[96]. In 1632 verschenen twee commissarissen-politiek in de kerkeraadsvergadering. De situatie waarin alle beslissingen van enig belang door de stadsregering gecontroleerd werden, duurde tot het midden der eeuw. Na de val van burgemeester Bicker in 1650 verschenen de commissarissen-politiek minder geregeld in de kerkeraad. Voortaan vervulden zij een meer bemiddelende rol[97].

In Utrecht gebeurde in 1660 eigenlijk hetzelfde. Ook hier de eis van de stadsregering commissarissen-politiek in de kerkeraad te mogen hebben na een conflict, dat leidde tot de verbanning van twee predikanten. In Utrecht waren in de voorafgaande zeventig jaar nooit commissarissen-politiek in de kerkeraad geweest[98].

In de classicale vergaderingen was de aanwezigheid van commissarissen-politiek geen regel, maar het kwam wel voor. Zo stuurde de overheid van Den Briel sinds 1614 een afgevaardigde naar de classicale vergadering[99]. Sommige classes betreurden de geringe belangstelling van de overheid en zouden graag gemachtigden op de classicale vergaderingen zien verschijnen. Het belangrijkste motief schijnt het materiële te zijn geweest: gemachtigden van de overheid zouden de kostenvergoedingen voor de vergaderingen gemakkelijker kunnen regelen. Als de synodes zich met de vraag bezig houden of op classicale vergaderingen de regering vertegenwoordigd mag zijn, komen zij telkens tot dezelfde conclusie: iedere classis mag op dit punt naar bevind van zaken handelen. Het initiatief om commissarissen-politiek op de classicale

vergaderingen te hebben, gaat duidelijk van de kerk uit[100].

Op de synodes, zowel de particuliere als de generale, waren steeds commissarissen-politiek namens de Staten aanwezig, ook hier op uitnodiging van de kerk. Aanvankelijk waren de Staten zelfs weigerachtig te voldoen aan het verzoek om gemachtigden te sturen. Later werd het regel; op de nationale synode van Dordrecht van 1618-1619 waren niet minder dan achttien commissarissen-politiek aanwezig[101]. De presentie van de commissarissen-politiek werd op hoge prijs gesteld. Toen in 1631 de Zuidhollandse synode te Schiedam vaststelde dat de commissarissen-politiek niet aanwezig waren, reisde onmiddellijk een deputatie naar Den Haag om te informeren waarom de heren niet gekomen waren. Met de commissarissen-politiek in hun midden keerde de deputatie naar Schiedam terug, waar de vergadering kon beginnen[102]. Eén van de commissarissen-politiek was sinds 1618 altijd een regent van de stad waar de synode werd gehouden[103]. In de zeventiende eeuw hebben de commissarissen-politiek zeker geen dominerende positie op de particuliere synodes ingenomen. Zij brachten de verlangens van de overheid over en bemiddelden omgekeerd voor de kerk bij de Staten. De zeventiende-eeuwse synodes waren gezaghebbende instituten die bepaald niet slaafs de wil van de commissarissen-politiek volgden. In dat opzicht zou de achttiende eeuw een heel wat minder aantrekkelijk beeld te zien geven. Toen werden de commissarissen-politiek in de synodes naar de ogen gezien[104].

De voorstelling van de commissaris-politiek als een lastige pottenkijker en dwarsligger is in zijn algemeenheid dus niet juist. Zo schreef ds. Bogerman in 1602 aan Geldorpius over de commissarissen-politiek in de kerkeraad van Enkhuizen: ‘De afgevaardigden van den Magistraat zijn niet alleen onze vergaderingen niet nadelig, maar naar mijn oordeel zeer voordelig.’[105] De negatieve beoordeling van het instituut is teveel afgestemd op de situaties waarin de commissarissen-politiek de kerkeraad werden opgedrongen na een ernstig conflict tussen stadhuis en kerk. In het algemeen is in de literatuur toch een zekere overbelichting van de conflicten tussen kerk en staat in de Republiek aanwezig, waardoor de harmonie en samenwerking die er ook is geweest te weinig licht heeft gekregen. Er zijn in de zeventiende eeuw vele predikanten geweest ‘van goeden humeure’ die het goed met de overheid konden vinden. De waardering van de overheid voor deze dienaren blijkt onder meer uit de besluiten waarbij bijzondere ‘vereringen’ aan predikanten werden toegekend. Dat gebeurde meestal naar aanleiding van een beroep dat op een gewaardeerde predikant was uitgebracht, als gevolg waarvan men hem dus dreigde te verliezen. Enkele andere aanleidingen waren: een ambtsjubileum, een huwelijk, de geboorte van een kind of een godsdienstig geschrift dat de predikant die het had geschreven aan het stadsbestuur had opgedragen[106].

De gereformeerde kerk was de publieke kerk en had nu eenmaal met de consequenties daarvan rekening te houden. Moest dat ook wel, omdat de kerk in materieel opzicht grotendeels van de overheid afhankelijk was. De conflicten tussen kerkeraad en stadhuis, vooral door de pamfletliteratuur sterk naar voren gebracht, mogen ons niet uit het oog doen verliezen, dat bij vele zeven-

tiende eeuwers het besef leefde dat kerk en staat elkaar niet konden missen. Terwille van een goede verstandhouding heeft de overheid in het algemeen nagelaten de kerk in het openbaar hard aan te vallen en rekening gehouden met de eigen verantwoordelijkheid van de kerk zonder dat dit betekende dat de kerkeraden altijd hun zin kregen. Omgekeerd heeft ook de kerk oog gehad voor de eigen verantwoordelijkheid van de overheid.

Continuïteit in het kerkelijk leven

De reformatie en de vestiging van de gereformeerde kerk is een ingrijpende breuk geweest, die bijvoorbeeld de eigendomsverhoudingen op kerkelijk gebied in de Nederlanden sterk heeft gewijzigd, maar dat neemt niet weg dat er ook een grote continuïteit op kerkelijk terrein is geweest. Zo bleef de parochiale indeling ongewijzigd en trad de predikant in veel opzichten in de rechten en plichten van de pastoor. De predikantssalarissen werden grotendeels op dezelfde wijze bijeengebracht als vroeger de inkomsten van de pastoor[107]. Waar de pastoor zelf de pastoriegoederen had beheerd, bleef de predikant dat veelal ook doen. In Renoy werden in 1606 uit de inkomsten van de predikant de schulden van de afgezette pastoor betaald[108]. Het beheer van de kerkelijke goederen werd een zaak van rentmeesters die door de overheid werden aangesteld. De naam kerkelijke goederen is overigens misleidend. Zoals Van Apeldoorn aantoonde, ging het niet om eigendom van de kerk maar om ‘wat we tegenwoordig stichtingen noemen, vermogenscomplexen met een bepaalde bestemming, maar zonder menselijk eigendomssubject’[109]. Voor zover die goederen beheerd werden door een kerkbestuur kwam in die beheersvorm vrijwel nergens verandering. De geestelijke goederen kwamen onder beheer van een geestelijk kantoor; voor Holland in Delft gevestigd.

Continuïteit was er ook in de bemoeienis van de overheid met onderwijs en armenzorg. Deze bemoeienis dateerde al van voor de reformatie en bleef voortbestaan. Beide terreinen lagen vol voetangels en klemmen, die een goede samenwerking tussen kerk en staat konden belemmeren. De kerk eiste de aanstelling van schoolmeesters en docenten die de belijdenisgeschriften hadden ondertekend en wilde dat alle leerkrachten die dit weigerden, werden ontslagen. Het heeft echter jaren geduurd, voordat de scholen geheel gereformeerd waren[110]. De samenwerking op het terrein van het onderwijs kwam tot uiting in de benoeming van predikanten tot schoolopzieners of scholarchen[111]. Wat de armenzorg betreft, de diaconale armenzorg had naast zich een publieke armenzorg die ook al van voor de hervorming dateerde. In de steden was de magistraat opperkerk-, opperarm- en oppergasthuismeester, wat betekende dat hij de kerk-, arm- en gasthuismeesters benoemde.

De kerk drong erop aan dat de overheid alleen degenen die van de ‘ware religie’ waren in functies als armmeester, Heilige Geestmeester en dergelijke zou benoemen, maar ook hier zijn de wensen van de kerk niet op stel en sprong vervuld. Een ander moeilijk punt was het aandeel uit de armengoederen dat aan de diaconie

zou toevallen. Tukker geeft een aantal voorbeelden uit de classis Dordrecht voor 1609 en trekt daaruit de conclusie '... dat de Kerk enerzijds het recht van de diakonie en armenzorg voor zich opeiste en geen inmenging van de Overheid duldde, anderzijds de Heilige-Geestmeesters en -goederen erkende en tevreden was, wanneer in dorp en stad de helft van de erfenissen bestemd voor de armen, aan de diakonie, de andere helft aan de publieke armenzorg kwam'[112].

Continuïteit in het kerkelijk leven was er soms 'contre coeur'. De gereformeerde kerk heeft geprobeerd de grote kerkelijke feestdagen evenals wereldlijke feestdagen als Koppermaandag af te schaffen, omdat deze gezien werden als door en door bedorven. Vooral het kerstfeest was 'in een vuile webbe van heydensch bijgeloof gesponnen'[113]. Op de synode van Dordrecht van 1574 werd besloten alleen de zondag te vieren en het volk aan te sporen het kerstfeest af te schaffen. Vier jaar later moest men al op dit besluit terugkomen, omdat bleek dat het kerkvolk zich het Kerstfeest niet liet afnemen en het niet alleen uitbundig vierde, maar bovendien naar de rooms-katholieke viering ging als de gereformeerde kerk gesloten bleef. Om het laatste te voorkomen, aanvaardden in de zeventiende eeuw zelfs de strenge Voetianen in arren moede de feestdagen opdat 'het volck niet zou lopen naar de predicatiën van de roomsche kercken of tot andere wereltsche ydelheden, drincken, spelen, tuyschen etc. gelyck de oude verdorven gewoonten dit medebrachten'. Een zelfde verhaal kan men houden over de strijd tegen de viering van het Sinterklaasfeest. Ondanks verboden om speculaas te bakken, de bisschopskoek!, en de schoen te zetten, bleek de traditie te sterk. Heel duidelijk was ook de traditie rond sterven en begraven krachtiger dan de gereformeerde opvattingen daarover. Het begraven in de kerk bleef ondanks synodale verboden in zwang omdat de aanzienlijken geen afstand wilden doen van een laatste rustplaats in het koor[114]. Toen Meindert van Tienen, Coevorden's held uit 1672, beloond werd met een prachtige zilveren beker met inscriptie, ruilde hij deze met de kerkeraad tegen een familiegraf in de kerk[115]. Tevergeefs vroegen de synoden een einde te maken aan de lijkpredikaties, de overvloedige dodenmalen en het 'verdrincken der dweelen over die verstorven kinderen', het verdrinken van het verdriet over gestorven kinderen[116]. Veel predikanten konden geen weerstand bieden aan de dringende verzoeken van hun gemeenteleden de traditionele begrafenissen te verzorgen. Hetzelfde gold ook voor de 'kindelbieren', de overdadige doopfeesten.

De kerkelijke feesten en gebruiken waren vanouds ingebed in het maatschappelijk leven. In die verbondenheid van 'diesseits' en 'jenseits' tekent zich een continuïteit af in het licht waarvan de reformatie gezien kan worden als een hèr-vorming van het kerkelijk leven, niet als iets nieuws. Het is diezelfde sfeer van betrokkenheid van hemel en aarde waarin men bede- en dankdagen moet plaatsen, die door de overheid werden uitgeschreven. In de oproep behoefde de overheid de woorden 'generaele processie' en 'Te-deum' van vroeger alleen maar te vervangen door 'generaele bededach'. Bekende bededagen waren die ter gelegenheid van het bestand en van de vrede van Munster. Ook lokale

gebeurtenissen konden aanleiding geven om als gemeenschap God te danken. Zo hield de Gorkumse predikant Alutarius in 1656 een dankpredikatie op verzoek van dijkgraaf en heemraden omdat de stad ontkomen was aan een dreigende overstroming[117].

De invloed van de predikanten

De gereformeerde kerk is in sterke mate beheerst door de predikanten. Zij domineerden in de kerkelijke vergaderingen waar zij de voorzitters- en veelal ook de secretarisplaatsen bezetten en hun oordeel was in de meerdere vergaderingen het meeste waard[118]. Ook in de kerkeraad namen de predikanten een vooraanstaande plaats in. ‘Het gezag der dienaren, om dit hier bij te voegen’, schreef ds. Bogerman in 1602, ‘is hier in den kerckenraet groot’[119]. Het was een gezag dat zij ontleenden aan hun functie als herder en leraar, vooral aan het laatste.

Als dienaren des Woords beklommen zij twee soms drie maal op één zondag de kansel om de gemeente de rechte weg te wijzen. Op verschillende plaatsen werd ook in de week nog enkele malen gepreekt. Welsprekende kanselredenaars trokken volle kerken. Van de Dordtse predikant Borstius is bekend dat het kerkvolk al om vijf uur voor de kerkdeuren stond te wachten als hij om negen uur in de dienst zou voorgaan[120]. Uit de hoge opbrengsten van de collecten bij dominees als Borstius zou men kunnen afleiden dat zijn woorden grote indruk maakten. Men was trouwens algemeen van de grote invloed van een gloedvolle preek overtuigd. Een pamfletschrijver constateert: ‘ende men moet wel weten dat een predikatie van den predikstoel meer quaets kan doen dan hondert blauwe boekjes’[121].

Het waren vooral de volkse boetpredikers die de pamfletschrijver tot zijn bewering brachten. Een goed voorbeeld van zo'n volksprediker was de Amsterdamse dominee Adriaan Smout, Vondel's bête noire. Zijn reputatie als strijdvaardig man was hem bij zijn beroep in 1620 al vooruit gesneld. Er gingen dan ook stemmen op om hem niet naar Amsterdam te beroepen omdat hij ‘te politiek’ zou zijn. Eenmaal Amsterdams predikant spaarde hij niemand. Scheiding van kerkelijke en politieke zaken kende Smout evenmin. Openlijk kritiseerde hij van de kansel de verkiezing van onrechtzinnigen in de stadsregering[122]. Hoe hij opkwam voor de verdrukten blijkt uit de geschiedenis van zijn heftig uitvaren tegen de bewindhebbers van de Verenigde Oostindische Compagnie, die de weduwen en wezen van op zee gebleven zeelieden onverzorgd achtergelaten hadden en weigerden iets voor de nabestaanden te doen. Smout was zo duidelijk in zijn preek, dat een drietal bewindhebbers binnen een week hun beklag kwamen doen bij de kerkeraad. Daar kregen de heren echter nul op het rekest: de kerkeraad verwees de bewindhebbers naar dominee Smout maar gaf de heren wel de boodschap mee dat hun gedrag inderdaad schandelijk was en nergens op leek. Een week later vond een nieuwe ontmoeting van kerkeraad en bewindhebbers plaats, waarin de laatsten erkenden dat er fouten waren gemaakt en zich verontschuldigden door te zeggen dat door het vergaan van de schepen en het verbranden van een pakhuis de namen van de betrokken weduwen en

wezen zoek geraakt waren. De heren haalden bakzijl; hoe zij over dominee Smout dachten laat zich gemakkelijk raden[123]. Het is verwonderlijk dat het zo lang geduurd heeft voordat er in Amsterdam tegen Smout werd opgetreden. Eerst na de troebelen in de stad in de jaren 1626-1630 werd Smout verbannen[124].

De overheid maakte als het zo uitkwam graag gebruik van de invloed van de predikanten. Zo verzocht de magistraat aan de in 1695 in Middelburg beroepen predikant Smytegelt de gemeente aan te sporen tot het betalen van een nieuw ingevoerde zeer gehate belasting. Een groot deel van de magistraat was aanwezig toen Smytegelt tot hun verbazing en ergernis begon met de overheid te vermanen. Maar aan het einde van de dienst verklaarde de predikant de zegen niet te kunnen geven aan hen die de overheid ongehoorzaam waren, waarop hij de preekstoel verliet. Korte tijd later keerde hij op de kansel terug om degenen die berouw hadden en zich voornamen om alsnog de belasting te voldoen niet ongezegend naar huis te laten gaan. De Middelburgse overheid kreeg haar belasting[125]. Dat de kerk hier tegen belastingontduikers optrad, was overigens niet uitzonderlijk. 'Heel wat kerkelijke vermaningen', zo schrijft Van Deursen, 'hadden betrekking op de belastingpacht.'[126] Belastingfraude was strijdig met de gereformeerde leer. In hetzelfde Middelburg voorkwamen de predikanten bij een oproer in 1651 dat de woning van een van de burgemeesters werd geplunderd[127].

Bekend is hoe de protesten van de predikanten tegen de hulp aan kardinaal Richelieu bij de belegering van de Hugenotenvesting La Rochelle bijdroegen tot het terugroepen van de gestuurde hulpvloot in 1625[128]. Hoe fel die protesten waren, mag blijken uit de volgende passage uit de preek die dominee Smout op biddag 28 januari 1626 hield:

> De oorzaak van der landen straffen is, dat men luiden in de regeering dringt, die voorstanders zijn van het pausdom: de exempelen en vrugten daervan ziet men dagelijks in de Staten, die hare schepen gezonden hebben voor Rochel om de waere Gereformeerde Religie te verdrukken en te assisteren het kindt des verderfs, het kind der duivelen, den draeck, de eerste tack daer de Antichrist uit gesproten is, daer de Hoere van Babel op het Beest met seven hoofden sit. En opdat gy moogt weten van wien ik spreek: ik meen den koning van Vrankrijk, Louis XIII, zoone van Hendrik IV, die Apostaet[129].

Het is niet de enige maal geweest dat vanaf de kansel in de zeventiende eeuw politiek werd bedreven, maar naar alle waarschijnlijkheid heeft toch maar een minderheid van de gereformeerde predikanten de preekstoel gebruikt om de gemeente tegen de overheid op te zetten. Spijtig constateerde een calvinistisch auteur dat in de Republiek tegenover enkele onvervaarde boetpredikers een overgrote meerderheid van lauwe en onbeduidende predikanten heeft gestaan[130]. Een geschiedenis uit de jaren 1642-1646 die zich in Den Bosch heeft afgespeeld, lijkt illustratief voor deze verhoudingen: de geschiedenis van het eenmansoffensief van dominee Cornelis Leemannus tegen het aanpappen van Bossche protestanten met het 'verfoeide paaps gespuis'. Wat was

het geval? In 1642 opende de Lieve Vrouwebroederschap in Den Bosch haar deuren voor protestantse leden van het stedelijk patriciaat. Dominee Cornelis Leemannus, van 1632 tot zijn dood in 1667 predikant in Den Bosch, was het hiermee niet eens. Hij tekende verzet aan tegen het voortbestaan van de broederschap en de toetreding van nieuwe protestantse leden, van wie een aantal deel uit maakte van de magistraat en de vroedschap en een vijftal zelfs ouderling was in de gereformeerde of de Waalse gemeente. Leemannus zocht en kreeg steun van de Utrechtse hoogleraar Voetius, maar de broederschap vond een verdediger in de Waalse predikant Maresius, ook een theoloog van naam. De kwestie liep hoog en steeds meer personen en instanties werden bij de zaak betrokken. Daarbij valt op dat een meerderheid van de betrokkenen de kool en de geit wilde sparen. Zo adviseerde een driemanschap bestaande uit de predikanten Polyander à Kerckhoven, Jacobus Trigland en Fredericus Spanhemius in november 1642 de kwestie voor te leggen aan de eigen classis of synode en de uitspraak als bindend te beschouwen. De meerderheid van de Bossche predikanten liet Leemannus alleen staan. Bij een verzoeningsmaaltijd met de leden van de broederschap demonstreerde zijn collega Schuylius zijn verdraagzaamheid door een dronk op de priester Van de Leemputte, die tegenover hem aan tafel zat. Enkele felle voor- en tegenstanders van de broederschap in den lande bestookten elkaar jarenlang met geschriften over de kwestie; de synoden lieten een beslissing echter wijselijk over aan de Staten Generaal en de Staten van Gelre en deze instanties lieten de zaak op haar beloop toen bleek dat Leemannus in Den Bosch de strijd verloren had[131].

Zoals gezegd, er is reden aan te nemen dat de geschiedenis van Leemannus' kruistocht tegen de ‘Bossche Optimaten’ illustratief is voor de houding van de predikanten in politieke zaken in het algemeen. Uit den Bogaard kwam in zijn onderzoek naar de relatie van de gereformeerden en Oranje in de periode 1650-1672 tot de slotsom dat de gereformeerde predikanten in het algemeen allerminst ‘oproerige herders der gemeente’ zijn geweest, maar veeleer zelf bevreesd waren voor hun roerige gemeenteleden[132]. De voorstelling dat de predikanten hun positie gebruikten om de Oranjepartij tegen de staatsgezinden op te zetten is te generaliserend. Er is geen twijfel aan dat er in de zeventiende eeuw een calvinistisch-orangistische traditie is geweest, die in de Zeeuwse predikant Maximiliaan Teellinck (1602-1653) zijn zuiverste vertegenwoordiger vond[133]. Maar tegenover Oranjeklanten als de Haagse dominee Simonides, die in 1672 de moord op de De Witten vanaf de kansel een Wrake Gods noemde, stonden vele dienaren die politiek en religie zoveel mogelijk gescheiden hielden. De overheid had door haar invloed op de predikantsbenoemingen trouwens de mogelijkheid om te bevorderen dat predikanten werden beroepen die ‘stigtelijk in leer en leven en van gematigden en vreedzamen aart waren’.

De geschiedenis van de moeilijkheden om de voorrang in de voorbede illustreert de volgzaamheid van de meeste predikanten en laat zien dat de overheid van haar machtspositie tegenover de dienaren gebruik maakte om haar wil door te zetten. In 1663 namen de Staten van Holland het besluit om in de voorbede de

eerste plaats te doen geven aan de Edele Groot-Mogenden ofte wel de Ridderschap, Edelen en Steden van Holland en Westfriesland als zijnde de ontwijfelbare souverein. Bij Friesland, dat het eerst een tegenstem liet horen, voegden zich Gelderland, Zeeland, Overijsel en Groningen. Ook in Holland weigerden een aantal predikanten de voorgeschreven volgorde in de voorbede in acht te nemen, maar hun getal was niet groot. Vanaf 1666 hield de overheid de salarissen van de weigerachtige predikanten in. Dat was voldoende om het verzet te breken[134].

De invloed van de predikanten blijkt overigens duidelijk uit de ernst waarmee de overheid de kerkelijke zaken behandelde. Voordat de Staten van Holland de resolutie op de voorbede uitvaardigden had een commissie van Statenleden vijf jaar op de materie gestudeerd[135]. Die invloed valt ook af te leiden uit de égards waarmee de stadsregeringen de predikanten behandelden. De precieze makelaar in Rotterdam die in 1614 rondbazuinde ‘dat hij liever van een varken dan van één der predikanten getrouwd wilde worden’, werd voor een jaar het burgerrecht ontzegd en voor goed het makelaarschap ontnomen[136]. De predikanten genoten vrijstelling van bepaalde stedelijke accijnzen en werden bij officiële gebeurtenissen uitgenodigd ereplaatsen in te nemen[137]. In Amsterdam dineerden de predikanten eenmaal per jaar met de burgemeesters; na afloop kregen zij het overgebleven banket mee voor vrouw en kinderen[138]. Bij geboorte, huwelijk en overlijden betaalde de overheid niet zelden een deel van de extra kosten. Bij de begrafenis van de Goudse predikant Heinsbergius betaalde de stadsregering zelfs de reiskosten van de predikanten die van buiten de stad kwamen[139]. Toen in 1653 in Amersfoort de zoon van dominee Crinius werd gedoopt, stond de gehele magistraat aan het doopvont als getuige en schonk de regering de jonggeborene een pillegift van vijftig gulden 's jaars[140].

Geen wonder dat veel predikanten zich machtig voelden. Hoe meer de zeventiende eeuw voortschreed hoe meer de predikanten, in het bijzonder de Coccejanen, zich als een aparte ‘priesterkaste’ gingen gedragen[141]. Dit verschijnsel kwam ook bij andere beroepsgroepen voor en past geheel in het kader van het aristocratiseringsproces dat onder meer door Huizinga en Roorda is beschreven[142]. Men moet er alleen niet uit afleiden dat de status van de predikanten in de tweede helft van de zeventiende eeuw hoger was dan in de eerste helft. De bestaande statusverschillen werden slechts wat sterker geaccentueerd.

Er is aanleiding te veronderstellen dat de invloed van de predikanten ten plattelande minder groot is geweest dan die van hun stedelijke collega's. De Friese predikant Velthusius, dominee in Wognum en Wadway, klaagde in 1626 in een preek dat hij door zijn gemeenteleden werd geminacht[143]. De geringere invloed van de plattelandspredikanten zal ook hebben samengehangen met de omstandigheid dat het veelal jonge onervaren predikanten waren die op de dorpen de eerste stappen op de weg van hun pastorale loopbaan zetten. Andere factoren die een rol gespeeld kunnen hebben zijn: de afhankelijkheid van de collator en het geringe tractement. Het laatste dwong menig plattelandspredikant bijbaantjes aan te nemen of zich rechtstreeks met het werk op de pastorieboerderij te bemoeien. Wij zullen hier later op terug-

komen[144], maar nu al zij opgemerkt dat deze situatie al een middeleeuwse traditie was. Vanouds bestonden er sterke verschillen in welstand en aanzien tussen gegoede en voorname stadspastoors en eenvoudige onaanzienlijke dorpsgeestelijken[145].

In hoeverre hebben de predikanten invloed uitgeoefend op de economische denkbeelden en het economisch doen en laten van hun tijdgenoten? Huizinga wees in zijn schets van Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw de bekende Weberthese van de hand. ‘Er is eigenlijk weinig reden om aan de verklaring van Nederland's economische hoogtepeil in de zeventiende eeuw, buiten de voor de hand liggende oorzaken, ook nog hypothetische begrippen als kapitalistische geest, of zelfs Calvinistische bedrijfslust te pas te brengen, zoals zij een dertig jaar geleden aan de orde waren’, zo meende hij[146]. Ook Van Dillen distancieerde zich in zijn laatste boek ‘Van Rijkdom en Regenten’ nog eens van de opvattingen van Max Weber. Er zou meer sprake geweest zijn van een zich verzoenen met de kapitalistische werkelijkheid dan van een stimuleren[147]. Riemersma, die de godsdienstige factoren in het vroeg-Nederlandse kapitalisme tussen 1550 en 1650 onderzocht, kwam tot de conclusie dat protestantse ideeën hoogstens een bijkomende factor zijn geweest in een ontwikkeling die al veel eerder was begonnen. De Hollandse predikanten idealiseerden de economische expansie, omdat deze onmiddellijk verbonden was met de strijd tegen Spanje, maar tegelijkertijd openbaarde de gereformeerde kerk in haar afkeer van de Lombard de traditioneel afwijzende houding tegenover geldlenen tegen woekerrente[148]. Van Deursen constateerde dat er bij de kerkeraden wel enige reserve bestond tegenover de praktijken van een Oostindische Compagnie, maar dat hun voornaamste zorg is geweest lidmaten te houden aan overeenkomsten en verplichtingen die zij hadden aangegaan. Zij handelden ‘als een kleine dorpskerkeraad, die waakt tegen knoeierij met kaf in de haverzakken’. Als gangmakers van het kapitalisme komen de predikanten ook bij Van Deursen bepaald niet te voorschijn[149]. Aan de andere kant valt niet te ontkennen dat de gereformeerde predikanten elke vorm van verkwisting afwezen en de nadruk legden op de deugdzaamheid van eenvoud en spaarzaamheid. Daarmee hebben zij in ieder geval een bijdrage geleverd aan het scheppen van een gunstig ‘klimaat’ voor sparen en investeren.

Dat de belangstelling van de predikanten voor de economische expansie onmiddellijk samenhing met hun afkeer van het ‘paapse’ Spanje, waardoor zij elke mogelijkheid dit land afbreuk te doen toejuichten, blijkt het duidelijkst uit de geschiedenis van de Westindische Compagnie. Opgericht als een oorlogsinstrument[150], mocht deze compagnie zich van begin af aan in de sympathie van de calvinisten verheugen; vele vooraanstaande gereformeerden, waaronder ook een aantal predikanten werden deelgenoot[151]. Wat de deelnemers zich voorstelden van de nieuwe compagnie werd door de maker van het volgende versje bondig samengevat:

> Westindjen Kan sijn
> Nederlands groot gewin
> Verkleynt 's vijands Macht

brengt silverplaten in.[152]

De Westindische Compagnie was volgens Van Hoboken en Boxer een bolwerk van de calvinistisch-monarchale partij en het falen van de compagnie zou dan ook te wijten zijn geweest aan de voortdurende tegenwerking van de staatsgezinde regenten[153]. In een polemiek met Van Hoboken heeft Van Dillen dat laatste ontkend. Economische overwegingen zouden de doorslag hebben gegeven bij het al of niet steun verlenen aan de Westindische Compagnie. 'Versuymt Brasil' zou minder te maken hebben gehad met de tegenstelling tussen calvinisten en libertijnen dan met de 'economische belangentegenstelling tussen Holland - in 't bijzonder Amsterdam - en Zeeland'[154].

Voor de eerste decennia van de zeventiende eeuw lijkt de stelling van Van Hoboken en Boxer toch wel moeilijk te weerleggen. Frappant is het adres dat de hoofdparticipanten van de Amsterdamse Kamer van de W.I.C. in 1628 aan Frederik Hendrik aanbieden naar aanleiding van de woelingen in de stad, waarbij zij hem verzoeken de 'ware religie' te handhaven. Zij geven in dat adres vier redenen op waarom zij hun geld in de zaak van de Westindische Compagnie hebben gestoken: de ere Gods, de verbreiding van de gereformeerde religie in binnen- en buitenland, de welvaart van stad en land en de strijd tegen Spanje[155]. In de loop van de zeventiende eeuw keert die verbinding van godsdienstige motieven en op expansie gerichte plannen verscheidene malen terug al klinkt het geluid een enkele maal misschien niet helemaal zuiver. Zo wees Van Dillen erop dat de verandering in de houding van Zeeland tegenover de vredesluiting o.a. is beïnvloed door de kans die de Zeeuwen in juli 1647 meenden te zien op een aandeel in de aanvoer van het Amerikaanse zilver[156].

Van Dillen heeft de calvinistische protesten tegen de Hollandse politiek in zake de Westindische Compagnie toch wel wat te weinig gewicht toegekend. In anti-Hollandse pamfletten uit de jaren veertig en vijftig wordt steeds weer gewezen op de tegenwerking die de Westindische Compagnie van Hollandse zijde zou hebben ondervonden[157]. Zo schreef de Zeeuwse 'Bedencker' in 1654 in zijn reactie op de bekende Deductie van dat jaar:

> Even alsoo schijnen hare Gr. Mog. (Godt weet uyt wat insichten) altijdt specialick, sonderling de Stadt Amsterdam, ghehadt te hebben een contrenitentie tegen de West-Indische Compagnie,...[158].

En in familienotities die nooit voor publicatie bedoeld zijn geweest, schreef de Coevordense predikant Johannes Picardt in 1662 neer, dat de schoonvader van zijn zoon hoge ambten bekleed had in de West 'verliesende deselvige als West-Indien verraden en verloren wierde'[159]. Dominee Picardt had zijn informatie over 'Versuymt Brasil' uit de eerste hand. Zijn broer Alexander voer in 1629 als adelborst naar Pernambuco en maakte in Brazilië carrière. Zijn verlof bracht hij in de pastorie van zijn broer door[160].

Als het er op aankwam zelf naar de overzeese gebieden te gaan, toonden de meeste gereformeerde predikanten echter weinig

belangstelling. De predikanten die wel gingen, waren vaak niet de beste. Jan Pietersz. Coen klaagde dat men hem ‘niet dan onbesneden idioten’ voor de predikdienst stuurde[161]. De gereformeerde kerk toonde weinig missionaire ijver. De achtergrond hiervan werd gevormd door de opvattingen over de uitverkiezing. ‘De heidense volken waren het evangelie onwaardig, en gingen verloren door eigen schuld’, zo vatte Van Deursen de calvinistische overtuiging samen[162].

Toch ontbrak de zendingsgedachte niet geheel. Eén van de weinige predikanten die wel interesse toonde, was de Zeeuwse dominee Godfried Udemans. Hij schreef een geestelijk handboek voor de koopman dat hij opdroeg aan de bewindhebbers van de twee grote handelscompagnieën. Het geschrift, dat tot titel droeg: ‘'T Geestelyck Roer van 't Coopmans schip’, werd enkele malen herdrukt. Udemans gaf een rechtvaardiging van de koophandel door te betogen dat de reizen naar verre landen een uitstekende gelegenheid boden om de ware religie te verbreiden[163].

Dezelfde Udemans vond argumenten om de slavenhandel goed te praten. Zijn opvattingen werden volgens Van Dillen in kerkelijke kringen algemeen aanvaard[164]. Toch is het de vraag of dat helemaal waar is. Er is bijvoorbeeld in de Republiek nooit een slavenmarkt gevestigd zoals in Liverpool. Een poging om in Middelburg in 1596 honderd negers te verkopen mislukte door het ingrijpen van de overheid. De Staten van Zeeland schonken de slaven op initiatief van de Middelburgse burgemeester Ten Haeff ‘heure natuerlicke lyberteyt’[165]. Ook Usselincx, de grondlegger van de Westindische Compagnie, was een tegenstander van de slavernij. Maar toen de ‘slaefhandel’ van de Westindische Compagnie uiterst winstgevend bleek te zijn verstomden de bezwaren. Wel is een enkele keer vanuit de kerk nog tegen misstanden in de slavenhandel geageerd. Zo besloot de kerkeraad van Middelburg in 1652 te letten op de ongeregelde handel in het kopen en verkopen van slaven en dat leidde tot een onderzoek naar gepleegde wreedheden door een Zeeuwse kapitein in 1668[166]. Maar de predikanten hebben zich in 't algemeen niet alleen niet tegen het instituut van de slavernij verzet, ze hebben er zelfs, als dat zo uitkwam, een godsdienstige rechtvaardiging van gegeven. De rechtvaardigingsgronden die de negerpredikant Capitein in 1742 in zijn ‘Staatkundig-Godgeleerd Onderzoekschrift over de Slavernij, als niet strijdig tegen de Christelyke Vryheid...’ opsomt, zijn grotendeels al bij Udemans te vinden[167]. Verzet tegen de slavenhandel en de slavernij is van de gereformeerde predikanten niet uitgegaan. Verrassend is dit niet; zoals we zagen, beschouwden de gereformeerden de heidenen als verworpenen die in tegenstelling tot hun landgenoten niet behoorden tot Gods volk[168].

De invloed van de naar schatting twaalfhonderd gereformeerde predikanten in de Republiek moet niet worden onderschat, maar het was wel een invloed binnen bepaalde grenzen. De in Dordrecht gestelde eis van toezicht op de universiteiten, de ‘queeckerijen voor de kerken dezer landen’ werd door de overheden afgewezen. Het ging hier om de hogescholen van Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk. Zo werden de aan deze universiteiten

opgeleide predikanten gevormd aan instituten waarop de kerk weinig greep had[169]. Bij het beroepen van predikanten had de overheid, zoals we al zagen, een stem in het kapittel. Hoe de financiële afhankelijkheid van de overheid de predikanten aan banden legde, kwam bijvoorbeeld duidelijk tot uiting tijdens het verloop van de strijd om de voorbede in de jaren zestig. 'De overheid had tenslotte de macht in handen; de dominee's blaffen, maar de Heren bijten heette het terecht, al deden dezen dat - uit politiek en overtuiging - zelden. Hun houding tegenover de kerkelijke ambtsdragers was meestal die van beleefd ontzag, ...'[170]. De overheid trad op als de orde en de rust direct werden bedreigd. Waar mogelijk gebruikte zij de predikanten om de rust te handhaven. Er zijn in de zeventiende eeuw meer predikanten geweest die zich voor dat doel hebben laten gebruiken dan predikanten die als rustverstoorders en oproerkraaiers zijn opgetreden.

Met de laatste conclusie sluiten we de bespreking van een aantal aspecten van het gereformeerd kerkelijk leven in de zeventiende-eeuwse Republiek af. Op de belangrijkste punten zoals de bondsvolkgedachte en de daarmee verbonden politieke ideeën van de gereformeerden en de positie van de predikanten zullen we later terugkomen[171]. Allereerst zullen we ons in het volgende hoofdstuk gaan verdiepen in de problematiek van de sociale structuur van de Republiek.

Eindnoten:

1 Enno van Gelder, 'Nederland geprotestantiseerd?', 455.
2 Calvijn, *Institutie*, 256.
De Visser, *Kerk en Staat*, I, 244.
3 Riemersma, *Religious factors*, 71-72.
4 Rutgers, *Acta*, 240.
5 Reitsma, *Acta*, I, 206.
6 Vgl. Boogman, 'Oldenbarnevelt', 490. Ook: Conring, *Kirche und Staat*, 13. De kwestie van de kerk-staat verhouding komt op blz. 92 e.v. uitvoeriger aan de orde.
7 A.G.N. IV, 293.
8 Huizinga, 'Nederland's beschaving', 451.
9 Groenveld, *De Prins voor Amsterdam*, 90.
10 Boogman, 'De overgang van Gouda', 112.
11 De Jong, 'De kerken der hervorming', 108-109.
12 A.A.U. (1887) 69.
13 Tukker, *Classis Dordrecht*, 181.
14 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 98 e.v.
15 Geyl, 'Protestantisering', 29 e.v.
16 Rogier, *Katholicisme in Noord-Nederland*, 326 e.v.
17 Enno van Gelder, 'Nederland geprotestantiseerd?', 445-464.
18 Guyot, *Doopsgezinden*, 30-31.
19 R.S. Nijmegen 16-3-1653.
20 Hierop wees O.J. de Jong in een postacademiale voordracht over de protestantisering der Nederlanden. Een samenvatting van deze voordracht in: Kleio nr. 12, december 1972, 579.
21 *Ibidem*, 580.
22 Visscher, *Ondergang van de Republiek*, 77.
23 Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 96.
24 Boogman, 'De overgang van Gouda', 111.

25 Tukker, *Classis Dordrecht*, 78.
26 Boogman, ‘Wilson, Elizabeth en de Opstand’, 95.
27 Van der Woude, ‘Numerieke aspecten van de protestantisering’, 169.
28 Van der Woude, *Noorderkwartier*, 176.
29 *Ibidem*, 172-173. Vgl. ook Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 344. Van Deursen wijst juist op de opmerkelijke groei van de katholieke kerk tijdens de bestandsjaren.
30 Post, ‘Een belangrijk boek’, 230.
31 Faber, *Friesland*. Het hoofdstuk over de predikanten graaft niet diep.
32 Handelingen van de kerkeraad te Amersfoort 5-7-1695.
33 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 127.
34 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, II, fol. 170.
35 Vgl. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 143. Van Deursen maakt aannemelijk dat met name uit doopsgezinde kring nogal wat overgangen plaats vonden.
36 De Jong, ‘De kerken der hervorming’, 97.
37 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, III, fol. 111.
38 Güldner, *Das Toleranz-Problem*, 71 e.v.
39 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 123.
40 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, III, 112.
41 De Jong, ‘De kerken der hervorming’, 118.
42 Vgl. noot 81.
43 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 358.
44 Güldner, *Das Toleranz-Problem*.
45 Woltjer, Bespreking van *Das Toleranz-Problem*, 434.
46 Van Schelven, ‘Opkomst politieke tolerantie’.
47 Güldner, *Das Toleranz-Problem*, 80 e.v.
48 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, III, 21e boek fol. 80.
Hooijer, *Oude Kerkordeningen*, 148.
49 Handelingen van de kerkeraad te Amersfoort 13-2-1632. Volgens Van Deursen was het instituut van de zg. smalle kerkeraad, de kerkeraad zonder diakenen, in de vroege zeventiende eeuw onbekend en was er in de vergadering van verschil tussen ouderlingen en diakenen nauwelijks iets te merken. Dit zal ongetwijfeld opgaan voor de kleine kerkeraden, maar is als generalisatie onjuist. In Amsterdam vergaderden de diakenen al in 1578 als afzonderlijk college. Vgl. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 94 en Evenhuis, *Amsterdam*, I, 143.
50 Van Ginkel, *De Ouderling*, 188 en 290. De door Van Deursen geconstateerde geringe verschillen tussen ouderlingen en diakenen waren het gevolg van een gebrek aan ambtsdragers in de beginperiode. Dat er onderscheid is tussen beide ambten, maakte de synode van Dordrecht van 1574 duidelijk door te bepalen ‘Dat in yegelijcke Kercke een t' samencominge der Dienaren des Woordts, Ouderlinghen ende Diaconen wesen sal, ende verstaen dat de Dienaren en Ouderen op hen selven, ende die Diaconen op hen selven t'samen comen sullen, om yegelijck sijn saken te verhandelen’. (Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, I, 7e boek, fol. 51.)
51 Schotel meende dat de diakones nooit in de gereformeerde kerk in de Republiek is toegelaten (*Openbare Eeredienst*, 312). Hij vergiste zich: zowel in Amersfoort als in Amsterdam zijn diakonessen benoemd. In Amsterdam werden de eerste drie diakonessen in 1582 door een predikant in het college van diakenen geïnstalleerd (Evenhuis, *Amsterdam*, I, 143). Waarop de opvatting steunt dat de diakonessen geen ambt in eigenlijke zin bekleedden (Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 114 noot 74) is ons niet duidelijk.
52 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 272-277.
53 Evenhuis, *Amsterdam*, II, 368.
54 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 273 en 277.
55 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 208-209.
56 Tukker, *Classis Dordrecht*, 5 en 179.
57 Rutgers, *Acta*, 496-497.
58 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, III, fol. 80.
Hooijer, *Oude Kerkordeningen*, 274.
59 Tukker, *Classis Dordrecht*, 3 e.v.
Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 5-7.
60 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 381.
61 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, III, fol. 80.

Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 275. (Hooijer schrijft ‘goedgehouden’ in plaats van ‘goed ghevonden’ en ‘classificale’ in plaats van ‘classicale’.)

63 Het overschrijven van de acta leverde de predikant of de schoolmeester die zich ermee bezig hield een gewaardeerde bijverdienste op. In 1626 ontving ds. Henricus Nolthenius voor het afschrijven van de acta der Zuidhollandse synoden in de jaren 1618-1626 een bedrag van 72 gulden. In 1646 werd het werk opgedragen aan Heyndrick Ross, schoolmeester in Den Briel (De Navorscher (1900) 107-119).

64 Tukker, *Classis Dordrecht*, 25-28.

65 Wansink, ‘Holland and six allies’, 133-156.

66 In de Betouw, *Quartierlijke Academie*, 7.

67 Rutgers, *Acta*, 265.

68 Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef*.

69 Andriessen, *De Jezuieten en het saamhorigheidsbesef*.

70 Muller, *Gouden Eeuw*, 255.

71 Roorda, *Partij en factie*, 62.

72 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 83-87. Van Deursen spreekt zelfs van het ‘aristocratisch karakter’ van de kerkeraden. Dit lijkt ons iets te sterk uitgedrukt.

73 Rutgers, *Acta*, 426 en 450.

74 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 91.

75 Proost, *Lodenstein*, 200.

76 Schotel (*Openbare Eeredienst*, 307) schrijft: ‘In de stad Groningen waren de ouderlingen in drie orden verdeeld, die der regenten, der geleerden en der burgemeesters, waarvan elke orde een vast getal leden had.’
Handelingen van de kerkeraad te Nijmegen.
Van der Kemp, *Kerkelijk leven in Arnhem*, 53.
Handelingen van de kerkeraad te Amersfoort.
Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 320.
Vgl. ook: Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, en Van Ginkel, *De ouderling*.

77 De Riemer, *'s Gravenhage*, 341.

78 Van der Kemp, *Kerkelijk leven in Arnhem*, 53.

79 Poortman, *Meppel*, 99.

80 Handelingen van de kerkeraad te Amersfoort 25-6-1647, 17-6-1648, 23-6-1649, 4-7-1650 en 18-6-1651 vermelden o.a. enige burgemeestersvrouwen. Opvallend is het aantal weduwen dat tot diakones wordt verkozen.

81 Een voorbeeld tijdens de Twisten geeft Kolman. Om de rust in Nijmegen te herstellen stelde de magistraat voor een vierde predikant te beroepen die dan contra-remonstrants moest zijn, omdat de drie aanwezige predikanten remonstrants waren. Voorgesteld werd ds. Gasparus Sibolius uit Gulik te beroepen. Het plan viel slecht; ook in de regering ontstond er verdeeldheid over. De breuk tussen degenen die het beroep wilden doorzetten en degenen die dat niet wilden, liep langs de lijn van een oude vete tussen burgemeester Heuck en syndicus Biel, die niets met de kerkelijke zaak te maken had! (Vgl. Kolman, *Reductie*, 116-117.)

82 Reitsma, *Acta*, I, 151.

83 *Ibidem*, IV, 198.

84 De Riemer, *'s Gravenhage*, 341.

85 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 189.

86 Reitsma, *Acta*, III, 155.

87 Eekhof, *Theologische faculteit Leiden*, 23. Eekhof noemt daar het gereformeerd protestantisme ‘in merg en nieren democratisch’.

88 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 307.

89 Handelingen van de kerkeraad te Nijmegen.

90 De Visser, *Kerk en Staat*, II, XVII.

91 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 307.

92 Van der Kemp, *Kerkelijk leven in Arnhem*, 53.

93 *Ibidem*, 69.

94 Bor, *Nederlantsche Oorloghen*, II, fol. 80.

95 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, X, 116.

96 Vgl. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 92.
Zie ook: blz. 25.

97 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 314.

98 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 308-309.
99 Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 130.
100 Smetius, *Synodale Ordonnantiën*, 71.
101 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 485 e.v. Vgl. ook: Bergsma, *De commissariis politicis*, 14-69.
102 Knuttel, *Acta*, I, 326.
103 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 488.
104 Cuperus, *Kerkelijk leven in Friesland*, 27.
105 Van der Tuuk, *Bogerman*, 47.
106 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 298. Enkele voorbeelden uit Nijmegen: Tweehonderd gulden voor ds. Tielenius wegens een tractaat tegen het pausdom (R.S. Nijmegen 31-8-1646). Tweehonderdvijfentwintig gulden voor ds. Heyster van Hervelt wegens een theologisch tractaat (R.S. Nijmegen 6-3-1650).
107 Van Apeldoorn, 'Voortbestaan der parochies', 33.
108 Maris, *Geestelijke goederen*, 211.
109 Van Apeldoorn, Bespreking van *Kerk en Staat*, 236.
110 De Jong, 'De kerken der hervorming', 115.
111 In Amersfoort waren de predikanten Crinius, Berghman, Henricus Teeckman, Van Harlingen, Lambertus Vischvliet en Johannes Teeckman scholarchen (Klapper Archief St. Joriskerk). In Nijmegen ontving dominee Smetius in 1646 tweehonderd gulden wegens het opzicht over de Latijnse School (R.S. Nijmegen 23-12-1646).
112 Tukker, *Classis Dordrecht*, 81-82.
113 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 209. Veel gegevens over de preek bij: Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 42-68.
114 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 139.
115 Mededeling van de ouderling-kerkvoogd van de Nederlands Hervormde Gemeente te Coevorden, waar de beker als avondmaalsbeker nog altijd in gebruik is.
116 Reitsma, *Acta*, IV, 44.
117 Gorinchems Ys-lijke Waternood en heuglijke Verlossing: En daar in De bysondere Verderf sonden onses Vaderlands, en heilzame Remedien daartegen; vertoond uit I Sam. 2:6. De Heere doet ter Hellen Nederdalen; en hij doet (weder) opkomen. Door Hieronymus Alutarius, Predikant tot Gorinchem. Tot Gorinchem, Door Paulus Vink, Boekverkooper, Anno 1655/57.
118 Tukker, *Classis Dordrecht*, 181.
119 Van der Tuuk, *Bogerman*, 46.
120 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 404.
121 Knuttel Pamfletten 6851-6852.
122 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 273.
123 *Ibidem*, II, 158.
124 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 313.
125 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 377.
126 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 32.
127 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, XII, 145.
128 *Ibidem*, XI, 29.
129 Geciteerd bij Evenhuis, *Amsterdam*, I, 290.
130 Visscher, *Ondergang van de Republiek*, 147.
131 Deze geschiedenis uitvoerig in: Van Dijck, *De Bossche Optimaten*, 322-381.
132 Uit den Bogaard, *Gereformeerden en Oranje*, 119.
133 Maximiliaan Teellinck, *Vrijmoedige aanspraeck aen Sijn Hoogheyt den Heere Prinse van Oraengien enzv. gestelt tot waerschouwinghe en noodige opmerkingh in den verwerden en kommerlycken standt van ons lieve Vaderlandt*, Middelburg, 1650. Zie ook blz. 89-90.
134 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, XIII, 58-62.
135 *Ibidem*, 58.
136 Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 214.
Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, X, 81.
137 A.A.U. (1886) 273. R.S. Nijmegen 26-7-1677.
138 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 263.
139 Muylwijk, *Gouda*, 95.
140 R.S. Amersfoort 24-10-1653.
141 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 401.
142 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 424.

Roorda, *Partij en factie*, 64.
143 Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde*, 39.
144 Zie blz. 189-213.
145 Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 75.
146 Huizinga, *Nederland's beschaving*, 428.
147 Van Dillen, *Rijkdom en regenten*, 327.
148 Riemersma, *Religious factors*, 84-85.
149 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 222-223.
150 Menkman, *West-Indische Compagnie*, 43.
151 Boogman, *Vaderlandse Geschiedenis*, 16.
152 Menkman, *West-Indische Compagnie*, 52.
153 Van Hoboken, 'The Dutch W.I.C.'.
154 Van Dillen, 'De West-Indische Compagnie'.
155 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 305-306.
156 Van Dillen, 'De West-Indische Compagnie', 271.
157 Zie blz. 131-132.
158 Aitzema, *Staet en Oorlogh*, 34e boek, 1037.
159 Register Picardt, 15.
160 *Ibidem*, 17-18.
161 Boxer, *Zeevarend Nederland*, 198. Boxer meent dat de term idioot door Coen als scheldwoord werd gebruikt. Idioot was echter de gangbare benaming voor een niet gestudeerde predikant of voorganger.
162 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 148-149.
163 Boxer, *Zeevarend Nederland*, 169.
164 Van Dillen, *Rijkdom en regenten*, 327.
165 Vrijman, *Slavenhalers*, 16-17.
166 Evenhuis, *Amsterdam*, II, 163.
167 Vgl. Eekhof, 'De negerpredikant Jacobus Elisa Joannes Capitein'.
168 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 139. Over Nederlanders als Gods volk: hoofdstuk III ''T Neerlands Israël'.
169 Eekhof, *Theologische faculteit Leiden*, 19.
170 Roldanus, *Geestesbloei*, 57.
171 De bondsvolkgedachte komt aan de orde in hoofdstuk III, de positie van de predikanten in IV en V.

II Sociale verhoudingen

Rangstelsels

In de inleiding voorafgaand aan het hoofdstuk over de publieke kerk bespraken we de mogelijkheid de sociale verhoudingen in een samenleving te analyseren met behulp van zogenaamde rangstelsels: hiërarchieën gebaseerd op verschillen die juist voor die samenleving grote betekenis hebben. Zulke verschillen kunnen betrekking hebben op huidskleur, ethnische afkomst, bezit en inkomen en andere kenmerken. Elke samenleving heeft zo haar eigen rangstelsels. Wanneer we de sociale verhoudingen in de Republiek voor ± 1700 willen analyseren, stellen we daarom allereerst de vraag: wat waren de belangrijkste rangstelsels in de zeventiende-eeuwse Republiek?

We menen te kunnen waar maken dat er vier rangstelsels zijn geweest, waaraan de zeventiende-eeuwse inwoner van de Republiek in het bijzonder waarde heeft gehecht: godsdienst, vermogen en inkomen, familierelaties en opleiding. Het waren de verschillen in deze rangstelsels die grotendeels de sociale positie bepaalden.

Wat het rangstelsel godsdienst betrof, het secularisatieproces dat in de late middeleeuwen was begonnen, zette zich in de zeventiende eeuw door, maar kerk en staat, godsdienst en samenleving, werden toch nog altijd als nauw met elkaar verbonden beschouwd. Godsdienst bleef een belangrijk sociaal gegeven. Het mechanisch wereldbeeld dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd ontwikkeld, beperkte de betekenis van God voor de wereld weliswaar sterk door zijn rol tot die van schepper van het heelal terug te dringen, maar de consequenties daarvan zouden vooral in de achttiende eeuw worden getrokken. Tegenover de rationalistische ‘vrijdenkers’ van de zeventiende eeuw toonde de traditionele godsdienstigheid in de protestantse wereld haar vitaliteit in de puriteinse en piëtistische bewegingen die de geestelijke en maatschappelijke verwereldlijking fel bestreden. Puritanisme en piëtisme waren trouwens als loten van dezelfde stam onderling verwant[1]. Terecht heeft Cragg er in zijn boek ‘The Church and the Age of Reason (1648-1789)’ op gewezen dat in Engeland juist in deze tijd de grootste ‘devotional classics’ werden geschreven en dat ook in Duitsland het rationalisme in de ‘evangelical spirit’ een krachtige bestrijder vond. Het eerste deel van Bunyan's beroemde ‘Pilgrim's Progress’ verscheen in 1678. Het boek werd ook in de Republiek, waar de situatie niet veel anders was dan in Engeland en Duitsland, veel gelezen[2].

Het rangstelsel godsdienst in de Republiek kende aanvankelijk maar twee duidelijk te onderscheiden statusposities: gereformeerd en niet-gereformeerd. Het bracht voordelen met zich mee tot de gereformeerde publieke kerk te behoren, evenals het nadelig kon zijn er buiten te staan. In het hoofdstuk over de publieke kerk is daarover gesproken.

Uit overheidsmaatregelen in de loop van de zeventiende eeuw zou men kunnen afleiden dat de niet-gereformeerden verschillende posities innamen. Er is aanleiding aan te nemen dat de lutheranen hoger genoteerd stonden dan de doopsgezinden. Zij kregen eerder toestemming tot eigen kerkbouw over te gaan dan de doopsgezinden. De laatsten kwamen op hun beurt weer boven de rooms-katholieken in het rangstelsel. De rooms-katholieken kwamen in deze hiërarchie op de laatste plaats[3].

De volgende drie rangstelsels, vermogen en inkomen, familierelaties en opleiding vertonen onderling een sterke samenhang. Het rangstelsel vermogen en inkomen was van deze drie het belangrijkste. De zeventiende-eeuwer had groot respect voor bezit. Regenten werden naar de grootte van hun vermogen beoordeeld; al bij het ontstaan van de vroedschap in de late middeleeuwen werd het verband tussen ‘vroescap en rijcheyt’ gelegd[4]. Diep minachtte men de bankroetier die eigen goed en dat van anderen had verspeeld. De gereformeerde kerk weerde de ongelukkige van het avondmaal en de synodes hebben er de grootste moeite mee gehad de christelijke gemeente ervan te overtuigen dat men ook ‘door ongheluck, van den Heere overghesonden’ failliet kon gaan, in welk geval de bankroetier niet gecensureerd behoorde te worden[5]. Bekend is hoe de latere gouverneur-generaal van Indië Antonie van Diemen in 1618 als soldaat onder een valse naam naar de Oost was vertrokken, omdat hij als failliet koopman zelfs in de rang van soldaat door de V.O.C. op grond van de bestaande voorschriften geweigerd zou zijn. Het bewuste voorschrift stelde de bankroetier op één lijn met rooms-katholieken en misdadigers:

> Om in eenige ampten na Indiën te senden mogen niet aengenomen werden die gefailleert, van de paepsche religie ofte van eenige delicten betigt en met infamie genotieert sijn.[6]

Waar de zeventiende-eeuwers zich over vermogen en inkomen uitlaten, maken zij een uitgesproken materialistische indruk. Toen de bekende theoloog Gomarus de weduwe Junius een huwelijk met een hoogleraar uit Bremen ontraadde, was zijn belangrijkste argument dat de man niet veel middelen had[7]. Dezelfde Gomarus voorspelde in een brief aan Vossius één van zijn studenten een goede toekomst, niet, wat men zou verwachten, omdat de jongeman in kwestie zo'n briljante student was, maar omdat hij ‘nae moeders aflijvicheyt een schoone penninck te verwachten’ had[8]. Bij het huwelijk van Gomarus' dochter Johanna met de Groningse predikant David de la Haye werden de financiële verhoudingen tot in het kleinste detail geregeld[9]. Dat het hier gaat om algemeen gedeelde opvattingen en niet om een afwijking van een inhalige vrek blijkt uit het feit dat men dezelfde opvattingen in brieven en geschriften van tal van tijdgenoten tegenkomt[10]. Zo vinden we in de bekende briefwisseling van de gebroeders Van der Goes een huwelijk als volgt aangekondigd:

> De dochter van Contrarium Verum trout met den Tollenaer De Witt ende heeft 180.000 guldens aan goet met de bruydt.[11]

In dezelfde briefwisseling komt een kostelijk verhaal aan de

orde over een al wat oudere nicht van de familie die trouwplannen had met een zekere Jonker Montfort en daarbij de materiële belangen tot ontsteltenis van de familie geheel uit het oog verloor. Zorgelijk schreef Van der Goes over de aanstaande echtgenoot van zijn nicht:

> Hy is een fraey, jong, welgemaeckt man van postuyr, statelyck in het habijt; gelove niettemin dat hy heel coudt is, omdat hy buyten de Waterslootsche poort syn coste coopt in een van die schipperscrougen;...[12].

In een volgende brief bracht Adriaen van der Goes zijn ongerustheid over de financiële positie van de verloofde van zijn nicht nog duidelijker onder woorden. Hij was er vast van overtuigd dat de jonker er allesbehalve warmpjes bij zat en op het geld van zijn nicht aasde. Somber stelde hij vast:

> Het laet hem vrij slecht aensien, want is die galant maer 34 jaeren oudt, en doordien hy soo dringt om te haesten met het trouwen, gelooft men dat hy soo coudt is als Groenlandts ys, doch al is haer dat geseyt, soo dult sy naer hem;...[13].

Een dergelijke verbintenis leidde onvermijdelijk tot onverkwikkelijke familieruzies. In dit geval was het de bruidegom niet ontgaan dat hij persona non grata was en dat men over hem roddelde. Dat hij dat niet over zijn kant liet gaan en bij de familie verhaal was komen halen, blijkt uit een mededeling van Adriaen van der Goes dat Jonker Montfort

> hier veel vuyle impartinentie (heeft) comen aenrechten, te lang om te verhaelen, omdat aen hem was geseyt, dat haar goet fidei-commis was, t'geen sy wilde dat van ons quamp, doch was door van den Eempt soo beleyt, maer de broeder moet te seer benodicht sijn[14].

De familie heeft het huwelijk niet tegen kunnen houden. Tenslotte werd er in stilte in Culemborg getrouwd. ‘Om de kosten te sparen’, merkte Adriaen van der Goes niet zonder venijn op[15]. Het verhaal illustreert hoe zorgvuldig bij een huwelijk gekeken werd naar de materiële gelijkwaardigheid van de partners en hun familie. Violet Barbour schrijft in haar boek over het Amsterdamse kapitalisme in de zeventiende eeuw: ‘Business connections were quite commonly cemented and invested with relative permanence by intermarriages within the families concerned. Marriages of convenience among the patrician families of Amsterdam were not less common than among the English gentry or the French aristocracy.’[16] Vermogen en inkomen werden algemeen gezien als een belangrijke graadmeter van iemands sociale positie. Misschien heeft tot dat aanzien ook de overtuiging bijgedragen dat welstand een blijk van Gods zegen was. Zo vergeleek de calvinistische geschiedschrijver Van den Sande de voorspoed rond 1600 met de zegeningen die God Israël in de eerste jaren van koning Salomo deed toekomen, daaraan de waarschuwing verbindend dat men zich door ‘hovaerdye ende pracht in klederen, huysgeraet,

banquetten, ende alle costelyckheydt' wel eens 'de straffe Jerobeams' op de hals kon halen[17]. Het ligt voor de hand dat als rampen, tegenslagen in zaken, faillissementen en dergelijke beschouwd werden als tekenen van Gods straffende hand, voorspoed en welstand zal zijn opgevat als gevolgen van Gods genade. Welstand werd niet alleen als Gods zegen gezien, men vond die welstand ook van algemeen belang. De rijke kooplieden brachten de welvaart in de gehele Republiek op gang, zo meende men. In oorlogstijd was één van de ernstigste bedreigingen dat de kooplieden het land zouden verlaten. We vinden die overtuiging dat de belangen van de toonaangevende kooplieden onlosmakelijk verbonden waren met de welvaart van alle ingezetenen bijvoorbeeld onder woorden gebracht in de deductie van raadpensionaris De Witt uit 1654, als hij de scheepvaart en de koophandel 'de ziele' van de staat noemt en op basis daarvan gewaagt van vroome Regenten, die 't gemeene beste boven al beoogen, ende den welstandt van 't Volk voor de opperste Wet houden,...[18].

Het is onmogelijk een rangstelsel naar vermogen en inkomen op te stellen dat voor de gehele Republiek geldigheid heeft. In een stad als Amsterdam moest men heel wat meer vermogen hebben om bovenaan te staan dan in een plaats als Leeuwarden. In de kleinere steden waren zo weinig burgers werkelijk gegoed, dat daar ook minder welgestelde burgers tot de regentengroep konden doordringen. In die kleinere steden kwam de magistraat dan ook niet uit de koopliedengroep voort[19]. Terwijl bijvoorbeeld in Leeuwarden blijkens een opgave van vermogens boven de 10.000 gulden uit 1672 271 personen een gezamenlijk vermogen van 9.050.000 gulden bezaten, een gemiddelde van 33.359 gulden, lagen de vermogens van de hoogstaangeslagenen in Amsterdam aanmerkelijk hoger[20]. Daar kon al in de jaren 1608-1612 een burgemeester Poppen in zijn eentje een half miljoen gulden in de drooglegging van de Beemster steken[21].

Een voorbeeld van een rangstelsel naar vermogen in een kleinere plaats is het overzicht van de vermogensverhoudingen van de uitoefenaars van diverse beroepen te Harlingen in het jaar 1672 te vinden in Faber's 'Drie eeuwen Friesland'. Faber onderscheidde zes statusposities: 20.000-50.000 gulden, 10.000-19.900 gulden, 4.000-9.900 gulden, 1.000-3.900 gulden, 100-900 gulden en geen vermogen. De hoogste rang werd bereikt door een raad ter admiraliteit, twee kooplieden en een houtkoper. De op één na hoogste plaats was voor renteniers en kooplieden. De derde rang werd onder anderen bezet door een burgervaandrig, een predikant, een legerpredikant en de secretaris van Barradeel. De vierde plaats was voor twee (oud-) burgemeesters en een rector die zich in gezelschap bevonden van een molenaar, een apotheker, een kassier van de bank van lening, een knoopmaakster, een stadschirurgijn, een verver en een dopjeswever. Op de één na laagste rang treffen we kleine schippers, een kuiper, een kleermaker en andere handwerkslieden. De laagste plaats tenslotte werd ingenomen door dragers, knechten, zeelieden, soldaten, maar ook schoolmeesters en een conrector[22].

Uit dit voorbeeld blijkt duidelijk dat in Harlingen ook kleinvermogenden lid van de magistraat konden worden. Interessant is ook het gezelschap van de predikant in de derde vermogensgroep.

Bij de bespreking van de positie van de predikanten in het rangstelsel vermogen en inkomen zullen we erop terugkomen, maar nu zij al opgemerkt, dat de in deze derde groep genoemde beroepen opvallend vaak voorkomen onder de doopgetuigen van de predikantskinderen.

Vermogen en inkomen hangen uiteraard samen: uit vermogen, veelal in grond belegd, vloeide inkomen voort. Hoge inkomens zonder vermogen kwamen in de zeventiende-eeuwse samenleving nagenoeg niet voor. Inkomens uit arbeid waren doorgaans niet hoog. Dat gold ook voor de tractementen van regenten en hoge ambtenaren; de materiële voordelen die uit deze betrekkingen voortvloeiden, waren meer het gevolg van de vele emolumenten. Een hoog tractement genoot raadpensionaris De Witt. Hij werd in 1653 aangesteld voor een periode van vijf jaar op een salaris van 3.000 gulden 's jaars[23]. Dat was zes maal zoveel als het tractement waarop in hetzelfde jaar dominee Willem Sluiter zijn eerste predikantschap in Eibergen aanvaardde en vierentwintig maal zoveel als het pensioen van een Groningse predikantsweduwe in 1654[24].

De tractementen van boomsluiters, zakkendragers, schoolmeesters(!) en andere vergelijkbare ambten varieerden van ongeveer 50 tot ongeveer 150 gulden per jaar afhankelijk van plaats en tijd. In de loop van de zeventiende eeuw volgden de lonen en tractementen vertraagd, soms zelfs zeer vertraagd, zoals we nog uit de geschiedenis van de predikantstractementen zullen zien, de voortdurende prijsstijgingen. Dat men met inkomens rond de honderd gulden per jaar tot de ‘calissen’ behoorde en constant op de rand van de ondergang leefde staat wel vast. In Leiden waar in 1620 de ongeschoolde arbeider 85 cent per dag kon halen en de schoolmeester inderdaad 150 gulden verdiende, stegen de gemiddelde huishuren in de periode van 1596 tot 1639 van ruim vijftien gulden tot ruim zesendertig gulden per jaar[25]. Als door de schaarste en speculatie de graanprijzen stijgen, ziekten uitbreken en de pest epidemisch wordt, sterven de calissen het eerst. In de ‘Chronyck van de Stad der Batavieren’ van de hand van dominee Smetius is die ijzeren wet bijvoorbeeld terug te vinden in de notities over de sterk oplopende roggeprijzen in de schrale jaren rond 1630 en de daaropvolgende pestepidemie van juli 1635 tot augustus 1636, die in Nijmegen zesduizend mensen ten grave sleepte. Een dergelijke ontvolking zette de lonen onder een opwaartse druk. Een grasmaaier, zegt Smetius, verdiende toen een rijksdaalder daags behalve de drank[26]. Maar dat duurde maar kort, omdat de lege plekken via een sterke immigratie snel werden opgevuld.

Het welstandsniveau is ook in de beste jaren van de zeventiende eeuw voor zeer velen laag geweest. Viel onze Gouden Eeuw in een tijd van crisis, vroeg Schöffer zich in een belangrijk artikel in 1964 af[27]. Sommigen menen het begin van een langdurige depressie al in 1620 te kunnen vaststellen, maar dat lijkt voor de Republiek toch niet juist. Slicher van Bath dateerde de grote depressie van 1650 tot 1750, maar Van Dillen wees erop dat er tussen 1685 en 1720 een langdurige onderbreking van de depressie is geweest[28]. Volgens hem stond tegenover de achteruitgang in sommige sectoren van het economisch leven vooruitgang in andere. De krachtige economische groei in de eerste helft van de zeven-

tiende eeuw zou zijn gevolgd door een langere periode van stabiliteit op iets lager niveau[29]. Het is echter de vraag of een dergelijke globale beoordeling voor de gehele Republiek mogelijk is. Er waren duidelijk regionale verschillen. Het onderzoek van Van der Woude in de demografische en economische geschiedenis van het Noorderkwartier wees voor dit gebied achteruitgang aan. Na 1654 daalden de belastingopbrengsten er ondanks de vele en zware tariefsverhogingen sterk en de verklaring daarvoor moet volgens Van der Woude geheel worden gezocht in de factoren bevolking, vermogenstoestand en economische activiteiten[30].

De depressie waarvan Slicher van Bath gewaagde, is voor de laagste bevolkingsgroepen overigens in één opzicht voordelig geweest. De roggeprijs bedroeg daardoor gedurende een volle eeuw, namelijk van 1650 tot 1750, gemiddeld slechts 65% van de prijs die in de daaraan voorafgaande halve eeuw had gegolden[31]. Voor de arbeiders in de nijverheid, waar de situatie van bedrijfstak tot bedrijfstak verschilde, maar met name de textielbedrijvigheid moeilijke jaren doormaakte, was die lage roggeprijs een geluk bij een ongeluk. Dat werd door de beter gesitueerde tijdgenoten ook duidelijk onderkend. '...Een geluck isser, dat de granen redelijck goede coop sijn', schreef de patriciër Van der Goes in 1659 in een overzicht van de slechte tijden[32].

Resumeren we wat er met betrekking tot het rangstelsel vermogen en inkomen kan worden gezegd. Welstand, vermogen en inkomen, vormden een belangrijk criterium in de sociale waardering van de zeventiende-eeuwers, maar het is niet mogelijk een rangstelsel op te stellen dat voor de gehele Republiek duidelijk aangeeft waar de grenzen tussen de verschillende welstandsgroepen lagen. Daarvoor waren de verschillen in de Republiek te groot. Zo was in de schippersplaats Meppel in 1641 een vermogen van duizend daalders voldoende om tot de bovenste laag te behoren, als lid van het College van Twaalven te regeren en op de ereplaats in het 'carspelgestoelte' in de Grote Kerk te zitten[33], terwijl in een stad als Amsterdam de vermogens van de regenten uiteraard veel en veel groter waren.

Onderaan de welstandsladder lagen de zaken wat duidelijker. Allen die een jaarinkomen beneden de twee- à driehonderdgulden grens hadden, mensen als zakkendragers, molenaarsknechten en zeelieden voor de mast, behoorden tot de onderlaag van de inkomens- en vermogenshiërarchie. Hun bestaan werd voortdurend bedreigd door prijsstijgingen, huurverhogingen, werkloosheid, ziekte en invaliditeit. Met recht klaagden de Amsterdamse bierdragers toen zij weer eens zwaar door prijsverhogingen getroffen om verhoging van hun tractement vroegen: 'Wij zijn arme luiden.'[34]

Tussen de armen en de rijken bevonden zich middengroepen met kleine tot middelgrote vermogens en jaarinkomens boven de twee-à driehonderd gulden. Naarmate het aristocratiseringsproces vorderde, lijkt het erop dat ook het standsgevoel bij deze middengroepen sterker werd ontwikkeld en zij er steeds meer behoefte aan hadden zich ten opzichte van elkaar en vooral tegenover de onderlaag te onderscheiden. We zullen daar op terugkomen als we de statuskenmerken en -symbolen in de zeventiende-eeuwse samen-

leving bespreken.

Hoe belangrijk de welstandshiërarchie evenwel ook was, een absoluut indelingscriterium vormden de vermogens- en inkomensverschillen niet. Nieuw verworven rijkdom gaf niet automatisch toegang tot de hoogste plaatsen in de samenleving. Zeker niet als de wijze waarop die rijkdom was verworven aanvechtbaar was. Een Claes Compaen mocht schatrijk na een geslaagde piratencarrière in de Zaanstreek terugkeren, hij kwam niet verder dan de schipperskroegen om een extreem voorbeeld te geven[35]. Er zijn in tal van steden kooplieden geweest die even rijk of zelfs rijker waren dan de regerende heren, maar die er niet aan te pas kwamen, omdat zij de juiste verbindingen in het netwerk van de regentenfamilies misten. Dit brengt ons op het volgende rangstelsel: familierelaties.

Familierelaties door afkomst en huwelijk hingen nauw met vermogens- en inkomensverhoudingen samen. Erfenis en bruidsschat speelden in een tijd waarin vermogen veel meer betekende dan inkomen uit arbeid uiteraard een grote rol. Toch legde afkomst van goeden huize ook zonder materiële mogelijkheden een zeker gewicht in de schaal. Er zijn verscheidene carrières in de Republiek opgebouwd nadat de betrokkenen wegens hun ‘eerlycke afkompste’ geprotegeerd waren door personen of overheden, waardoor zij de kans kregen op de maatschappelijke ladder te stijgen. In Indië gaf men de kinderen geboren uit betrekkingen tussen V.O.C.-dienaren uit het kader en autochtone vrouwen een opvoeding als ‘compagnieskinderen’, waarna ze middenfuncties konden vervullen. Het zestienjarig slachtoffer van Coen's gekwetste eer in het zogenaamde zedenschandaal van Batavia in 1629, de wegens zijn bijslaap met het ‘staetdochterken’ Sara Specx ten huize van de gouverneur-generaal ter dood veroordeelde Cortenhoef, was zo'n compagnieskind, dat op die leeftijd al de rang van vaandrig vervulde[36].

Familierelaties werden in de zeventiende eeuw intensief onderhouden. Men kende niet alleen zijn naaste verwanten, ook was men op de hoogte van het wel en wee van verre neven en nichten en voelde men een zekere verantwoordelijkheid, die overigens in materiële zin wel grenzen had. Roorda geeft het voorbeeld van een Rotterdamse burgemeester die ‘een verre neef van myn’ benoemde tot ‘sackedrager en koolemeter’[37]. Familiefeesten waren bijeenkomsten van soms meer dan honderd mensen; gebeurtenissen als huwelijk, doop en begrafenis gaven aanleiding tot zulke uitbundige gelagen, dat er telkens weer door de kerkelijke en soms ook door de wereldlijke autoriteiten moest worden gewaarschuwd tegen de overdaad en de bandeloosheid. Men stak zich diep in de schuld om toch maar een groot feest te kunnen geven.

De familie speelde in het pre-industriële tijdvak een veel grotere rol dan tegenwoordig. Allerlei functies die de tot gezin ingekrompen familie heeft verloren, bestonden in de zeventiende eeuw nog volop: de economische functie, de sociale functie enz. Het bedrijf was veelal het familiebedrijf. Het beroep van de vader werd in de regel het beroep van de zoon. Ouders oefenden grote invloed uit op de huwelijkskeuze van hun kinderen, zelfs als die al lang op eigen benen stonden. Van het huwelijk van

zijn negenentwintigjarige zoon Johannes noteerde dominee Picardt:

> Aengaende... t'howlick onses Sal. Soons met Isabella Brandts, so isset daermede gelegen datt wij sijne ouders, op sijne mennichvuldige instantien, daerin eindelick gecondescendeert hebben; ...[38].

Loyaliteit aan de familie, maar ook persoonlijk materieel belang vormden sterke krachten om de autoriteit van de familie te accepteren. Eerst in de moderne samenleving met zijn onpersoonlijk karakter nam de betekenis van het groot-familiale leven af en werd het gezin de vluchtheuvel voor de geïndividualiseerde mens[39]. In de zeventiende-eeuwse steden in de Republiek was er al een zekere aanzet tot die individualisering - het is opvallend dat de Nederlandse taal anders dan het Frans, Duits en Engels aparte woorden voor gezin en familie kent - maar in het algemeen was het saamhorigheidsgevoel met verwanten toch nog sterk. Als bijvoorbeeld een dominee Gregorius Mees in 1675 uit Groningen naar Rotterdam wordt beroepen dan spreekt het vanzelf dat hij zijn bejaarde vader naar zijn nieuwe standplaats meeneemt[40].

De familie waartoe men behoorde en de familie waarmee men door huwelijk verbonden raakte, de familierelaties, vormden naast vermogen en inkomen een criterium waarmee de zeventiende-eeuwers elkaar maatschappelijk wogen. Het niet bezitten van een familienaam wees doorgaans op een lage plaats in de samenleving. De doopboeken geven daarvoor indicaties. Zo tekende de dienstdoende predikant van Nijmegen op 29 april 1608 in het doopboek aan:

> Is een kynde gedoopt van een arme vrouw die geen getuygen en hadde ende is genaemt Jan.[41]

Bovenaan het rangstelsel familierelaties stonden de regenten en de edellieden. De regentenfamilies gingen zich in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer gedragen alsof er tussen deze twee groepen geen verschil bestond. Zij voerden familiewapens en lieten zich door de dorpelingen van hun gekochte heerlijkheden op traditioneel feodale manier eer bewijzen. Maar ook de middengroepen toonden zich sterk gevoelig voor afkomst en familiebetrekkingen en trouwden bij voorkeur binnen de grenzen van de eigen staat, zo mogelijk hoger. Zo ontstonden er netwerken van familierelaties die enerzijds tamelijk homogeen waren in economisch opzicht, anderzijds toch ook verbindingsdraden hadden met regentenfamilies. Een huwelijk van een vroeg wees geworden regentenzoon of -dochter, zoals we dat nog tegen zullen komen in het onderzoek van de sociale positie van de predikanten, vormde dan bijvoorbeeld de schakel tussen de regentengroep en het netwerk van de families uit de middengroep.

Het vierde en laatste rangstelsel waaraan we aandacht schenken, is dat van opleiding, genoten onderwijs. Ook dit rangstelsel stond niet los van dat van vermogen en inkomen. De welgestelden konden het zich gemakkelijk veroorloven enige honderden guldens

per jaar uit te geven om hun zoons te laten studeren aan de latijnse scholen en de universiteiten en ze hun opleiding te laten afronden met de 'grote tour' door Europa[42]. Voor kinderen afkomstig uit de laagste inkomensgroepen was studeren op een hoge uitzondering na niet weggelegd. De middengroepen wat het inkomen betreft leverden wel studenten, maar wanneer de inkomens aan de lage kant waren, moesten zij zich grote opofferingen getroosten om een zoon onderwijs te laten volgen. Niet zelden moest een beurs van overheid of particuliere fundatie de weg vrij maken. De overheid stelde beurzen ter beschikking voor de studie in de theologie. Deze beurzen kwamen, zoals we nog zullen zien, bijna zonder uitzondering terecht bij studenten afkomstig uit de groep met de middeninkomens. De particuliere fundatiën waren veelal bestemd voor afstammelingen van de stichter. Voor de kinderen uit de middengroepen was het bijzonder belangrijk of de plaats van inwoning of een naburige plaats studiemogelijkheden bood. Eén van de redenen die Johannes Picardt opgaf om zijn gemeente te Rolde te verruilen voor die van Coevorden was, dat zijn kinderen van daaruit in Steinfurt zouden kunnen studeren[43]. Het door Faber in Friesland geconstateerde, interessant genoemde verschijnsel dat de in Friesland geboren predikanten voor het merendeel uit de steden afkomstig waren, vindt ongetwijfeld goeddeels zijn verklaring in de studiemogelijkheden voor kinderen uit de middengroepen in die steden[44].

Een universitaire opleiding bracht statusverhoging met zich mee. 'In het grote werk van vormen en scheppen en geest uitdrukken gingen de patriciërs met de vertegenwoordigers der gestudeerde beroepen: de rechtsgeleerden, de geneesheren, de predikanten, bijna broederlijk samen,' schrijft Huizinga[45]. Dat neemt niet weg dat er tussen de beroepen onderling verschillen in status waren. Rechtsgeleerdheid, bij uitstek de studie der regentenzonen, en medicijnen stonden hoger genoteerd dan theologie. De doctores medicinae hadden een hoge positie op de maatschappelijke ladder[46]. Er was overigens wel een groot statusverschil tussen de academisch opgeleide dokter en de ambachtelijk geschoolde heelmeester of chirurgijn[47].

Een merkwaardige positie in het rangstelsel opleiding namen de schoolmeesters in. Vrij algemeen wordt aangenomen, dat het ontwikkelingspeil van de schoolmeesters hier te lande voor de invoering van de lager onderwijswet van Van der Palm en Van den Ende in 1806 bedroevend laag is geweest[48]. Maar het is zeer de vraag of dat oordeel juist is. Er zijn goede redenen aan te nemen, dat het niveau van tal van schoolmeesters, ook op het platteland, beslist niet onderschat mag worden. Er waren schoolmeesters die uitblonken in rekenen, sterrenkunde en boekhouden, die wetenschappelijke contacten met vakgeleerden onderhielden, belangrijke artikelen en boeken publiceerden en daarmee bijvoorbeeld de basis legden voor de hoge vlucht die de zeevaartkunde in de zeventiende eeuw in de Republiek kon nemen[49]. Ook de spreiding van kennis onder de lagere bevolkingsgroepen, waarvan reisverhalen en journalen getuigen, mag op hun conto worden geschreven.

De tractementen van de schoolmeesters waren erg laag en het is waarschijnlijk dat bij een aantal schoolmeesters de ongelijke

posities in de rangstelsels inkomen/vermogen en opleiding tot frustraties hebben geleid. Er zijn voorbeelden bekend van schoolmeesters die jarenlang hebben geprobeerd tot het predikantschap te worden toegelaten en we weten van conflicten tussen schoolmeesters en beter gesitueerden, waarin zulke frustraties lijken mee te spelen.

> Ick ben soo goet van vleesch en bloet als gij,... en oock een goetmanskint...sijt gijlieden Dominee, ick ben Meester,

horen we de schoolmeester van het Utrechtse Nigtevecht in 1687 tijdens een ruzie met de plaatselijke predikant zeggen.

De recente studie over de onderwijssituatie op het Utrechtse platteland, waaraan bovenstaand voorbeeld werd ontleend, toont overtuigend aan dat het traditionele beeld van de schoolmeesters in de Republiek in ieder geval de Utrechtse dorpsmeesters geen recht doet. Hun opleiding stelde hen in staat intellectuele nevenfuncties te vervullen als secretaris, belastinggaarder en notaris en deze nevenfuncties zorgden niet alleen voor een welkome aanvulling van het sobere schoolmeesterssalaris, maar droegen ook bij tot een stijging van hun maatschappelijk aanzien. De geletterdheid van deze schoolmeesters blijkt hun mogelijkheden tot sociale opklimming te hebben geboden. Zo maakte de schoolmeester Jan de Cupere in de laatste decennia van de zeventiende eeuw via het secretarisschap de sprong naar het schoutambt van Linschoten. Hij werd bovendien ouderling in de gereformeerde kerk, wat eveneens beschouwd mag worden als een erkenning van zijn gestegen sociaal prestige.

Telden de Utrechtse schoolmeesters veel ambachtslieden onder hun familieleden - de enkele predikantszonen onder hen waren duidelijk uitzonderingen -, op grond van hun positie in het rangstelsel opleiding en de daarvan geschetste gevolgen gingen zij een eigen sociale groep vormen. Onder de Utrechtse schoolmeesters waren er zelfs een paar die door hun huwelijk terecht kwamen in een hoger milieu. Marcus Rennsen, van 1675 tot 1698 schoolmeester en notaris in Amerongen, trouwde in 1675 met de predikantsdochter Johanna Middelhoven; Jan du Chemin, in 1673 schoolmeester in Abcoude geworden, trad in 1690 in het huwelijk met de weduwe van Pieter Gousset, schout van Abcoude[50].

Hoe stond het gros van de bevolking tegenover een goede schoolopleiding? Volgens de Friese schoolmeester Foeke Sjoerds was er in de achttiende eeuw bij velen maar weinig waardering voor schoolse kennis. De ouders stuurden hun kinderen maar een paar jaar naar school en waren tevreden als ze wat konden lezen en schrijven. Zolang het om kinderen van onbemiddelde ouders ging, vond Sjoerds dat te begrijpen ‘vermits de meeste jongelingen, zo dra hunne krachten het toelaten, de handen aan de ploeg slaan’, maar dat ook vele welgestelde burgers het niet nodig vonden meer van lezen en schrijven te weten dan voor hun winkelnering, koopmanschap of ambacht nodig was, maakte Sjoerd woedend. Zelfs in de vroedschappen, zo tierde hij, zaten burgers die ‘zo stom als een visch’ waren[51].

Dit alles sluit natuurlijk niet uit dat de groepen die voor hun kinderen geen lange scholing begeerden, toch zullen hebben opge-

zien tegen academici. De opvattingen van Foeke Sjoerds mogen bovendien niet zonder meer gegeneraliseerd worden voor de gehele Republiek en voor de voorafgaande eeuw. Vast staat dat het patriciaat wel degelijk het nut van een grondige opleiding inzag. Regenten stuurden hun zonen naar de latijnse scholen en de universiteiten en lieten de afgestudeerde studenten ervaring opdoen in het buitenland. Als het maar enigszins mogelijk was, volgden hogere ambtenaren, stadsdokters en andere vertegenwoordigers van intellectuele beroepen dit voorbeeld. Ook zal er verschil geweest zijn tussen de bruisende, kansen biedende samenleving in het zeventiende-eeuwse Holland en het ingeslapen achttiende-eeuwse Friesland. Niet iedere koopman in Holland zal, zoals de vishandelaar Pieter Coen in 1600 deed, zijn dertienjarige zoon naar Italië gestuurd hebben om het dubbel boekhouden te leren, maar het kwam voor. Het is dus wel zinvol het rangstelsel opleiding in de benadering te blijven betrekken.

Met het laatste rangstelsel hebben we de vier relevante hiërarchieën de revue laten passeren. Nader bekeken moet worden hoe deze hiërarchieën de sociale verhoudingen hebben bepaald. We zullen deze vraag echter nog even laten rusten en eerst ingaan op de vraag hoe in de zeventiende-eeuwse maatschappij sociale verschillen naar buiten zichtbaar werden gemaakt.

Statuskenmerken en statussymbolen

In een samenleving met een duidelijke sociale gelaagdheid proberen de mensen die zich tot een bepaalde laag rekenen zich door uiterlijke kenmerken te onderscheiden van degenen boven wie zij zich verheven voelen. Kenmerken die specifiek geacht worden voor een sociale laag gaan daarbij optreden als statussymbolen. De vraag of en in hoever de zeventiende-eeuwse samenleving in de Republiek statuskenmerken en statussymbolen kende, is in twee opzichten interessant. De aanwezigheid van zulke kenmerken en symbolen en het gewicht ervan is een indicatie voor de scherpte van de sociale gelaagdheid en kan een rol spelen bij het bepalen van de sociale positie van de predikanten.

Het lijkt mogelijk een aantal statuskenmerken en symbolen te noemen die gedurende de gehele zeventiende eeuw standsverschillen expliciteerden. Kleding, sieraden, paard en wagen, uitvoering van de wagen, schilderijen, woning en woninginrichting, plaats en voorrang bij openbare plechtigheden en kerkelijke bijeenkomsten en titulatuur hebben in meer of mindere mate als zodanig gefunctioneerd. In de eerste helft van de eeuw op bescheiden wijze, daarna steeds uitdrukkelijker.

In de kleding, die al vroeg in de eeuw niet meer naar de Spaanse maar naar de Franse mode werd gemaakt, valt op dat de Nederlandse kleermakers het Franse modebeeld vereenvoudigden. De vormen werden soberder, de lijnen strakker en door de keuze van donkere tinten, veel zwart, bruin en grijs, ontstond een eigen mode die streng en deftig tegelijk was[52]. Toch gaf deze kleding een statusindicatie. De leden van het burgerlijk patriciaat die tussen 1620 en 1640 deze aangepaste Franse mode droegen, gingen weliswaar discreet in het zwart gekleed, maar de stoffen waarvan

waarvan de kleding was gemaakt, waren zo kostbaar en met dure kant afgezet dat niemand naar de welstand van de dragers hoefde te raden[53]. De predikanten droegen de eerbiedwaardige tabbaard, die in het begin van de eeuw ook door burgemeesters en andere overheidspersonen werd gedragen. Toen deze hoogwaardigheidsbeklеders later in de eeuw overgingen op wambuis, broek en mantel bleven de predikanten de tabbaard trouw[54]. De patriciërsvrouwen droegen het vliegerkostuum[55].

In de tweede helft van de eeuw werd de mode gedurfder. Het eerst trokken de kousebanden de aandacht door kleur en grootte. Lange golvend gekapte haren deden hun intree evenals modieuze pruiken. Fulminerende predikanten die Gods toorn over het 'wilt hair des mans' afriepen, konden de opmars van het lange haar niet tegenhouden. Het patriciaat sloot zich in de mode nauwer aan bij de ontwikkelingen in het buitenland[56]. Jongere patriciërs droegen na het midden der eeuw het sierlijke rhingrave kostuum[57]. In de laatste dertig jaar van de eeuw gingen aanzienlijke burgers eveneens fraaie kostuums dragen[58]. De pruik was toen al lang niet meer een privilege van het patriciaat.

De middengroepen volgden op een afstand de mode van de bovenlaag, maar bleven bescheidener in hun kleding. Dat was niet alleen een kwestie van standsgevoel; de modieuze kleding was duur. In 1624 betaalde men voor een paar goede kousen uit Parijs veertien gulden[59]. Het staatsiekostuum dat raadpensionaris De Witt in 1665 liet maken, kostte 574 gulden en 14 stuiver[60]. Het opdringen van de Franse mode en de grotere belangstelling die men in de loop van de zeventiende eeuw voor kleding kreeg, leidde tot een verbetering van de positie van de kleermakers. Was het gilde aanvankelijk zeer eenvoudig, aan het eind van de eeuw waren er weinig gilden die zich in aanzien met het kleermakersgilde konden meten[61].

Een anecdote die over Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck wordt verteld, illustreert hoe kleding in de ogen van zeventiende-eeuwers in overeenstemming met iemands positie behoorde te zijn, maar laat tegelijkertijd zien dat ook een nuchtere afwijzing van uiterlijk vertoon niet ontbrak. De zusters van Van Aerssen, zo vertelt het verhaal, hadden zich al lang geërgerd aan de kale mantel waarmee hun broer zich in het openbaar vertoonde. Zij gaven zijn kamerdienaar opdracht de oude 'villaine houppelande', die zelfs voor de staljongen niet goed genoeg meer was, weg te nemen en er een fraaie, scharlaken mantel, rijk met goud geborduurd en beter passend bij een welgesteld heer als Van Sommelsdijck voor in de plaats te leggen. Cornelis van Aerssen negeerde het nieuwe kledingstuk echter volkomen en vroeg naar zijn oude mantel. Toen de kamerdienaar hem zei dat deze verdwenen was, reageerde Van Sommelsdijck kort maar krachtig. De rode mantel ging zonder pardon het brandende haardvuur in[62].

Sommige elementen van de modieuze burgerkleding leven voort in de klederdrachten van het platteland die gedeeltelijk uit de zeventiende eeuw dateren. In deze plattelandsklederdrachten worden statuskenmerken als kind, volwassene, gehuwd en ongehuwd, weduwe en weduwnaar als vorm- en kleurverschillen in onderdelen van de kledij en de daarbij behorende sieraden weergegeven.

Gouden, zilveren en koperen 'ijzers' spelen daarbij een rol.

Soms wordt zelfs aangegeven of de draagster of drager tot de protestantse of tot de rooms-katholieke religie behoort[63].

Sieraden hebben ook in de steden een statusbepalende functie gehad. ‘Men erkende de Amsterdamse koopmansvrouw aan haar kostbare kleding, juwelen en baggen, die aan hals en vingers schitterden’, schrijft Schotel[64]. En de Rotterdamse predikant Franciscus Ridderus die zich aan de opschik van de aanzienlijke dames ergerde, zei er in zijn ‘Historisch A,B,C’ van: ‘Indien de jufferkens hare pronkcieraden oock aen den tempel gaven, ten dienste der armen, haer zielen souden reynder wesen.’[65] De Haagse dominee Simonides klaagde dat sommige gemeenteleden 's zondags zoveel tijd nodig hadden ‘met zich op te toyen’, dat zij ‘tegen den tijdt van de predicatie qualick... gereedt’ waren[66].

Een statuskenmerk bij uitstek was de koets. Zoals de auto tegenwoordig een statussymbool is - een directiewagen is per definitie groot en duur - zo was de koets het statussymbool van de zeventiende-eeuwse samenleving. Treffend wordt dit onder woorden gebracht in het pamflet ‘Troost voor de ghescheurde broederschap der rouwdragende kapbroertjes ofte Floraas staetjonckers in Floraas Sottebollen’ uit 1643, geschreven door Steven Teunisz van der Lust. Als de schrijver een opsomming geeft van de vele beroepen die de deelnemers aan de tulpenspeculatie uitoefenden, zegt hij op een gegeven moment: ‘Banckeroetiers, singeurs met sessen (schulden) *Die noch staegh ryen met calessen*’[67]. Schotel vermeldt dat men in de Alblasserwaard wagens maakte ‘in forme van calessen’ en daarmee ‘grote pracht’ bedreef[68]. De overeenkomst met de auto als statussymbool blijkt uit de parallel die getrokken kan worden tussen de kritiek op te dure limousines van ministers en hoge ambtenaren en de tegenstand en achterklap die de aanschaf van een nieuwe koets in 1671 door raadpensionaris Johan De Witt opwekte[69]. Tekenend is ook de opmerking in de ‘Provisioneele Openinge’ van enige Goudse schandalen over het optreden van het lid van de vroedschap van Gouda Frans Herberts, een kleinzoon van ds. Hermannus Herberts, die niet zo'n beste reputatie had: ‘Vroeger was hij een gering persoon, nu loopt hij met pluse kleren en mantel, met een knecht enige voetstappen achter hem, sinds hij met een calesse met twee paarden rijdt, kijkt de hoogmoed uit zijn ogen.’[70] Het bezit van cales en paarden was dus een statussymbool bij uitstek. Als de biograaf van dominee Gregorius Mees het over diens welstand heeft, schrijft hij dat de predikant al in zijn Groningse tijd (1657-1676) in goeden doen geweest schijnt te zijn, omdat hij achter zijn huis een stal met twee paarden hield[71].

Woning, woninginrichting en als onderdeel daarvan de schilderijen aan de wand gaven in de zeventiende eeuw, evenals dat nu nog het geval is, duidelijke aanwijzingen over de sociale positie van de bewoners. De smalle gemeente woonde in kleine huisjes in smalle ‘sacksteegjes’ of in ‘gesmaldeelde’ oude vervallen woningen. Het grauw zocht beschutting onder bruggen of stadsboogjes. In Amsterdam verbood het stadsbestuur het slapen en wonen onder de boogjes overigens vrij snel; het ontsierde het stadsbeeld.

Het burgerlijk patriciaat troonde in de fraaie grachtenhuizen waarvan de gevel- en trapversiering de hoge staat van de bewo-

ners accentueerden. Later in de eeuw trokken de patriciërs steeds meer naar buiten en bouwden zij in de duinen of aan het water indrukwekkende verblijven. De woningen en bedrijfspanden van de groep tussen patriciaat en smalle gemeente in waren toch ook vaak goedgebouwde behuizingen. In Nijmegen was een predikantenwoning goed genoeg om er tijdens de vredesonderhandelingen van 1678 een buitenlands gezant in onder te brengen[72]. Een vergelijking van de huren die de verschillende woningen deden, maakt duidelijk dat juist het wonen statusgebonden was. Die huurverschillen waren groot: terwijl de huren van de woningen bestemd voor de smalle gemeente varieerden van vijfendertig tot honderd gulden[73], vergde de huur van een predikantenwoning honderd tot tweehonderd gulden en moest voor een bedrijfspand als een tegelbakkershuis of een brouwershuis al gauw driehonderd gulden per jaar worden betaald[74].

Vooral in de inrichting van de woning trachtte de zeventiende-eeuwer stand op te houden. In de patriciërswoningen waren het de kostbare vloer- en wandkleden, het meubilair, de schilderijen en de porcelijnkast die indruk maakten. In de woningen van de middengroepen viel de degelijkheid van het huisraad op. Doorgaans was er niet veel meubilair, maar wat er stond was goed en kon enige geslachten mee. De linnenkist, door een kundige timmerman gemaakt en van binnen met laken bekleed, bewaarde het beste linnengoed dat niet zelden nog van de vorige generatie afkomstig was. Het huisraad was een kostbaar bezit dat zelden werd gebruikt. De woonkamer was dikwijls de 'mooie' kamer, die alleen bij bijzondere gelegenheden werd gebruikt en ook wel de pronkkamer werd genoemd. Stoelen, kannen en kruiken, pijpenrek, maar ook messen, lepels en vorken hadden allemaal een vaste plaats in het kleine museum dat elk burgermanshuis min of meer was[75]. Voor het dagelijks leven dat zich grotendeels in de keuken en de bijkeuken of buitenshuis afspeelde, gebruikte men de oudste spullen die men had. De stoelenmatters en de tinnegieters die langs de deur kwamen, vonden altijd werk, omdat het versleten huisraad werd opgelapt tot het uit elkaar viel. Spaarzaamheid was de grote deugd van de middengroepen. Met betrekkelijk lage inkomens zag menigeen toch kans zijn kinderen een kapitaaltje na te laten. Juist hierin lag een duidelijk verschil in attitude met de smalle gemeente die doodeenvoudig niet sparen kon en het volgens degenen die wel spaarzaamheid betrachtten ook niet wilde. Als schamele luiden enig geld verdiend hadden, zo zei men, maakten zij zich onmiddellijk schuldig aan 'geldquistingh ende overdaet'[76].

Schilderijen waren in de zeventiende eeuw een gezochte interieurverfraaiing. Als zodanig droegen ze bij tot het statusbepalend karakter van de woninginrichting. Het zich laten portretteren in statig habijt, hetzij individueel, hetzij in de groep van aanzienlijke functionarissen waartoe men behoorde, werd gaandeweg een statuskenmerk. De vertegenwoordigers van het burgerlijk patriciaat hebben zich bijna zonder uitzondering allemaal een of meerdere malen laten schilderen. Maar ook vertegenwoordigers van de 'brede gemeente' lieten zich op het doek vereeuwigen. Ook onder de predikanten zijn er die door de bekendste schilders zijn afgebeeld. Volgens een Engels reiziger die in 1641 de ker-

mis in Rotterdam bezocht, werden er in de kramen zoveel schilderijen verkocht dat het hem verbaasde. Ze werden gekocht, zo meent hij, als geldbelegging en de huizen waren er vol van[77]. Naast deze materiële statuskenmerken en -symbolen waren er immateriële. De zeventiende-eeuwse regenten waren bijzonder gesteld op de eerste plaats en de voorrang bij openbare plechtigheden. Nauwlettend zagen zij er op toe dat ieder in dit opzicht kreeg wat hem toekwam. De beschrijving van In de Betouw van de plechtige opening van de Quartierlijke Academie in Nijmegen in 1655 geeft een goed voorbeeld van dit alles. Hij schrijft:

> Voor uit gingen de Trompetters, blazende op hunne Trompetten; op dezelve volgden de beide Roeidragers met hunne plechtige mantels en roeden. Toen de Heeren Gedeputeerden des Quartiers; vervolgens de Heeren Curatoren Diederik van Welderen, bekleed met des Burggraafs covel, en Willem Verheyden, gaande in het midden Christophorus Wittichius, Professor in de Theologie, en zijnde gepraecedeerd door den Pedel in een plegtig gewaad, hebbende eenen met zilver beslagen Academische staf in zijne hand: Wijders de tijdelijke Heeren Burgemeesteren Willem van Heuckelom en Anthonius Vos in hunne covelen, tusschen hun beiden hebbende Petrus de Greve, Professor in de Rechten, en de Helbardiers met hunnen mantels en helbarden ter zijden: Voorts volgden de twee oudste Leden uit de Raad, gaande tusschen dezelve Guilielmus Soudan, Professor in de Philosofie: Eindelijk de overige Leden van de Magistraat, Sijndicus en Secretarissen, ter zijde hebbende de verdere Stadsbediendens met hunne mantels; de Predikanten van de Stad en het Schependom, en de aanzienlijkste Burgeren, gaande twee en twee...[78].

Deze nadruk op plaats en voorrang overeenkomstig status werd ook in het kerkelijk leven gelegd. Zo was het een traditioneel gebruik in veel gereformeerde kerken dat de kerkeraad bij de viering van het heilig avondmaal aan de eerste tafel deelnam en de heren van de magistraat en andere hoogwaardigheidsbeklеders aan de tweede tafel. De derde tafel was dan bestemd voor particuliere burgers. Toen in 1668 ds. Buceus van Aardenburg deze vaste volgorde niet in acht nam en allen tegelijk aan de tafel des Heren nodigde, ontstond groot tumult[79]. In Arnhem waar twee leden van het Hof of de Rekenkamer en één schepen van de stad uit hoofde van hun functie deel uitmaakten van de kerkeraad, was de voorrang van deze heren bij het heilig avondmaal op de overige ouderlingen formeel in 1620 vastgelegd[80].

De zitplaats in de kerk gaf weer tot welke sociale groep men behoorde. De herenbanken, hoog en indrukwekkend; daarnaast steeds meer aparte banken voor onderscheiden sociale groepen.

Van Schevichaven vertelt hoe in de grote Stevenskerk in Nijmegen het aantal banken voor gekwalificeerde personen zich al maar uitbreidde. Eerst werd in 1644 een nieuw ‘Herengestoelte’ voor ‘Raadsvrunden’ geplaatst en kregen de officieren van het garnizoen een eigen bank evenals de edellieden die in de stad woonden of op hun kastelen. Ook de doctores medicinae en de juristen werden eigen banken toegewezen. In 1662 verhuisden de ritmeesters en de kapiteins naar een voor hen alleen bestemd gestoelte.

Twee jaar later kwam er een aparte bank voor de gegradueerde kinderen van de heren regenten. En tenslotte werd er in 1669 nog een bank aangewezen voor gekwalificeerde personen die door de burgemeesters die eer waardig werden bevonden[81]. De bank in de kerk was een statussymbool geworden.

Dit alles gebeurde in dezelfde jaren dat de titulatuur een steeds belangrijker rol ging spelen en men op een goudschaaltje ging wegen wie wel en wie niet recht op de aanspreektitel juffrouw e.d. had. Aanvankelijk was alleen de regentenvrouw 'juffrouw'. Later in de eeuw werden ook vrouwen uit de 'brede gemeente' zo aangeduid. Romein die de aanduiding 'juffrouw' voor een domineesvrouw opvatte als een indicatie voor haar lage status, had het hier bij het verkeerde eind[82]. Wanneer men predikantsvrouwen juffrouw gaat noemen, betekent dat juist een erkenning van een bepaalde status. De regenten werden 'heer' genoemd; welgestelde kooplieden, zeeofficieren, hogere ambtenaren e.d. 'sinjeur'. Huizinga die zegt dat men de sociale grenzen in onze zeventiende eeuw gemakkelijk te scherp en te strak ziet, heeft daarbij waarschijnlijk toch teveel gekeken naar de sociale omgang tussen mensen als Vondel, Brederoo, Hooft, Cats en Huygens[83]. Het aantal en het gewicht van statuskenmerken en -symbolen wijst in de richting van vrij scherpe sociale verschillen, zeker in de tweede helft van de eeuw.

Op één merkwaardig statussymbool dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds meer een rol ging spelen willen we tenslotte wat uitvoeriger ingaan, omdat het bij de bepaling van de sociale positie van de predikanten een belangrijke functie zal vervullen: de gewoonte den volke bij de doop van zijn kind in de personen van de doopgetuigen en soms ook in hun aantal te tonen hoe belangrijk men wel was. Het gebruik van de doopgetuigen was al oud en ging terug op de tijd vóór de reformatie[84]. In rooms-katholieke kring kende men vanouds het instituut van de peetvaders bij de doop. Eén peet was volgens de kerkelijke wet verplicht, in de praktijk waren het er meestal twee, die peter en meter heetten. Deze peetouders hadden een belangrijke taak: ze werden geacht in het bijzonder te waken over de christelijke opvoeding van hun petekind. De band van de geestelijke verwantschap met peter en meter, gewoonlijk uit de familie van de ouders gekozen, wordt in sommige streken nog steeds sterk gevoeld. Het petekind geniet bepaalde voorrechten, wordt dikwijls ook bij testament afzonderlijk bedacht[85]. De gereformeerde kerk heeft dit gebruik in hervormde gedaante overgenomen. Kerkeraden die bij de classes en synoden informeerden of men ook de 'ghevaders' niet moest afschaffen, kregen te horen dat men de doopgetuigen moest handhaven en de gewoonte zelfs diende te bevorderen. De motivering van dit advies sloot nauw aan bij de bedoelingen die de rooms-katholieke kerk met het gebruik had. De provinciale synode van Dordrecht in 1574 wilde weliswaar niemand dwingend voorschrijven met doopgetuigen aan het doopvont te verschijnen, maar 'nademaal het een oudt gebruyck is ende tot goeden eynde inghevoert, te weten om vanden ghelove der ouderen ende den Doope des kinds te betuyghen, ende op hun te nemen den last van het kindt t' onderwysen in val dat hem syn vader ofte

moeder afsterven', werden de gemeenten aangespoord om zich naar de 'oude onderneminghe' te voegen, omdat die 'goet ende profitelyck is'[86]. Tijdens de doopzitting moest de vader meedelen wie als getuigen over de doop zouden staan. Het was daarna aan de predikant te beoordelen of de voorgestelde getuigen niet 'der religie vremdt' waren en op die grond geweigerd diende te worden[87]. Het instituut schijnt overigens niet overal in ere te zijn gehouden, dat valt althans op te maken uit een passage in de acta van de Zuid-Hollandse Synode van 1598: '...ende in de ghemeente, daer men oock ghevaders ofte ghetuygen bijneemt', maar ook daar volgt de vermaning dat men het gebruik niet lichtvaardig moest veranderen[88]. De predikanten waren niet voor honderd procent gelukkig met het systeem van getuigen wegens de grove misbruiken die al vroeg aan de gewoonte verbonden waren. 'Het nemen van getuigen geschiedde met allerlei bijbedoelingen. Terwille van de pillegiften voor het kind, de statie in de kerk, de verhooging der feestvreugde bij het doopmaal, verzocht men een groot aantal getuigen. In Den Briel moest hun getal beperkt worden tot niet meer dan twaalf personen.'[89] Sommige predikanten drongen aan op algehele afschaffing van het gebruik. Koelman wees de getuigen af als een navolging van het superstitieuze Pausdom[90]. De Middelburgse dominee Bernard Smytegelt was eveneens voor afschaffing, ook hij noemde als voornaamste misbruiken 'de statie en de gift'[91]. Dat de pillegift een niet onbelangrijke rol speelde bij het gebruik, blijkt ook uit een merkwaardig besluit van de Gelderse Synode van 1612. Op de vraag of men kinderen van heidenen mocht dopen antwoordde de Synode bevestigend als de ouders tenminste christenen waren en de kinderen niet eerder het doopsel hadden ontvangen, maar 'sonder gevaeders, tenzij van haere Compaignie, opdat alsoo soveel mogelyck die onbetaemelycke iteratie des heyl. doops voorgekomen worde. Want meermaels bevonden is datt dusdanige lieden om nieuwe pillegift te krygen haere kinderen op verscheydene plaetschen hebben laten dopen...'[92].

Als pillegiften gaf men geboortepenningen, geboortelepels, een luiermand met toebehoren, een zilveren bel, maar ook wel geld of rentebrieven[93]. Zeer hoge pillegiften kregen de kinderen van de stadhouders. In sommige plaatsen werd een maximum voor de hoogte van de pillegift vastgesteld. In Haarlem mocht de waarde van het doopgeschenk de tien schellingen (drie gulden) niet te boven gaan. In Drente werden de pillegiften in 1629 verboden met uitzondering van 'een pillegaeve tot een gedachtenisse aen't kindt' door de gevaders[94]. In 1683 klaagde Simon Oomius in zijn boekje over de praktijk der twee heilige sacramenten dat sommigen alleen terwille van de pillegift 'vijf, sesse, acht, thien of meer Getuygen' bij de doop haalden[95].

De doopgetuigen zijn lang niet altijd in de doopboeken opgetekend. Weglating van de namen van de getuigen was een middel om het aantal getuigen te doen verminderen. Maar er zijn toch in een aantal plaatsen doopgetuigen in de doopboeken vermeld. Vaak zijn de gevaders naaste familieleden, ook bestaat er wel een ambtelijke relatie tussen de vader van de dopeling en de getuigen. Maar bijna altijd blijkt er een zekere correlatie te bestaan tussen de sociale status van de getuigen en die van de

doopouders. En wel in die zin dat doorgaans de status van de getuige of gelijk of even hoger is dan die van de doopouders. De status van de doopgetuige is dus een indicatie voor die van de doopouders en omgekeerd. Het ontbreken van doopouders in een doopboek waar deze in de regel worden vermeld, kan wijzen op een lage status. Enkele voorbeelden mogen dit alles illustreren. Op 2 november 1608 werd in Nijmegen gedoopt Jonker Frederik Hendrik van Randwyck. Als gevaders vermeldt het doopboek: ‘de Heere Prince van Orangjen, de E. Magistraat van N. De H. van Marquet en Elisabeth van Randwyck’[96]. Bij de doop van een kind van de secretaris van Drente Hubertus Weynichman in 1604 stonden de drost en de gedeputeerden getuige[97]. Een uitzondering op de algemene statusovereenkomst van ouders en getuigen vinden we bij de doop van enige soldatenkinderen in 's Hertogenbosch in 1629. Getuigen waren de prins van Oranje, de koning van Bohemen en de prins van Denemarken[98]. Dit gebaar zal bedoeld zijn als eerbewijs aan de veroveraars van de stad.

De doopboeken wekken sterk de indruk dat de doopouders er op uit waren de aanzienlijkste familieleden of vrienden rond de doop van hun kind te verzamelen. Regenten stonden opvallend vaak aan het doopvont. Hoe verder de zeventiende eeuw voortschrijdt, hoe meer het er op lijkt dat de doopgetuigen een statussymbool worden en de doopouders een wedstrijd houden wie met de voornaamste gevader voor de dag kan komen. Dan komt in de doopboeken ook steeds vaker de opmerking voor dat een bepaalde getuige namens een afwezige belangrijker doopgetuige de plechtigheid bijwoont. De optekeningen in de doopboeken vermelden uitvoerig de kwaliteiten van de getuigen. De doopboeken weerspiegelen hier de aristocratisering van de zeventiende-eeuwse bovenlaag en de pogingen van de brede gemeente niet te ver achterop te raken. Ook hiervan een voorbeeld uit het Nijmeegs doopboek. Op 3 november 1682 werd Sara Maria van den Bergh gedoopt. Zij was de dochter van Christoffel van den Bergh, zoon van burgemeester Laurens van den Bergh en Sara Crucius, dochter van wijlen dominee Dionysius Crucius. Getuigen bij de doop waren: ‘De Heer Hendrick Brouwer, Out Burgemeester tot Leyden en Bewinthebber van de Oost-Indische Compagnie, Jenneken van Gent, genaemt Pels en Juffrouw Adriana Christina Heydanus’[99]. Het verwijt dat de Middelburgse dominee Smytegelt in het laatst van de zeventiende eeuw de doopouders maakte, alleen op ‘statie’ uit te zijn, was waarlijk niet ongegrond.

Het gebruik van de doopgetuigen levert een belangrijk hulpmiddel op bij de bepaling van iemands sociale positie. Is het mogelijk de status van de doopgetuigen vast te stellen, dan is daarmee een duidelijke indicatie gevonden voor de status van de doopouders. Bij het onderzoek naar de sociale positie van de predikanten kan deze methode goede diensten bewijzen. De gereformeerde predikanten hebben uiteraard allemaal hun kinderen in de publieke kerk laten dopen en bovendien zelf aantekening gehouden van die doop[100]. Daar doopgetuigen uit de familie- en vriendenkring voortkwamen, vertellen de namen van de doopgetuigen en hun maatschappelijke posities iets over het sociaal milieu van de predikanten.

Sociale stratificatie

Is het mogelijk de verschillende posities in de rangstelsels en de sociale tegenstellingen die uit het onderzoek van statuskenmerken en -symbolen naar voren kwamen, onder te brengen in een indeling van sociale lagen? Deze vraag, de vraag naar de sociale stratificatie van de zeventiende-eeuwse samenleving wordt hier niet voor het eerst aan de orde gesteld. We beschikken over een indeling in klassen van Renier[101] en een uitwerking daarvan in een sociaal-politieke stratificatie in Holland en Zeeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw van Roorda[102], die samen met Van Dijk ook over sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek schreef[103].

Hoe verdienstelijk deze beschrijvingen van de sociale configuratie in de zeventiende-eeuwse Republiek ook mogen zijn - en met name de ruim veertig bladzijden die Roorda aan ‘een samenleving in de ban van de aristocratie’ wijdde, vormen een uiterst waardevolle bijdrage in de verkenning van een vrijwel onbetreden terrein - toch is er aanleiding hier opnieuw op het probleem van de sociale stratificatie in te gaan. Een kritische bespreking van de sociale stratificatie van Renier, die door Roorda als ‘tamelijk bruikbaar’ werd aanvaard, mag duidelijk maken waarom. Renier's sociale stratificatie is te vinden in zijn boek: ‘De Noord-Nederlandse Natie’. Daarin wijdde hij een apart hoofdstuk aan de klassen in de Republiek, waarbij hij het probleem van de onduidelijkheid van het begrip klasse oploste door een eigen definitie te geven. Klasse is bij Renier ‘een groep van mensen, die samengebonden zijn door gelijksoortige, en misschien zelfs door gemeenschappelijke, economische belangen, alsook door begrippen en vooroordelen door die belangen ingegeven’[104].

Renier onderscheidde vervolgens vijf klassen: de adel, de bourgeoisie, de brede burgerij, de middenstand en het proletariaat. Het proletariaat werd gevormd door degenen ‘wier enige rijkdom de kracht harer armen’ was. Binnen de klasse van het proletariaat kon men volgens Renier nog weer twee lagen onderscheiden, het van de hand in de tand levende werkschuwe grauw en de proletariërs die slecht betaald, maar geregeld werk hadden. Ook de middenstand bestond volgens hem uit twee elementen, de groep van geschoolde werklieden ‘door en door burgerlijk en onproletarisch’ in hun levensopvatting en de winkeliers of leveranciers. De brede burgerij vormde nog minder een eenheid. Renier rekende ertoe ‘de geschoolden en geletterden, juristen en predikanten, professoren, geneesheren’ en de klerken in dienst van steden, provinciën, waterschappen, en de Oost- en West-Indische Compagnieën. De bourgeoisie zou zich van deze brede burgerij onderscheiden door haar veel grotere vermogens. ‘Een fabrikant behoorde tot deze klasse, als zijn werkplaats groot was, als hij veel arbeidskrachten gebruikte, als hij groothandelaar was, of internationale of koloniale connecties had.’ De regenten vormden volgens Renier een kaste uit de bourgeoisie. De adel tenslotte was een invloedrijk element in de Republiek; zijn belangen hingen nauw samen met die van de regenten. ‘Zonder overdrijving mag men zeggen dat de regent een bourgeois gentilhomme was en de Hollandse edelman een gentilhomme bourgeois’, varieerde Renier

de rake typering van Busken Huet[105].

Er zijn tegen deze sociale stratificatie nogal wat bezwaren aan te voeren. De keuze van de benamingen proletariaat en bourgeoisie is ongelukkig en bij de indeling in klassen wordt niet duidelijk, dat het hier gaat om ‘groepen met gelijksoortige economische belangen en daarvan afgeleide eigen begrippen en vooroordelen’. In feite komen de vijf klassen voort uit het Angelsaksisch sociologische schema upper-class, middle class en lower class, waarbij de middle class is onderverdeeld in upper middle, middling middle en lower middle class. Hoezeer dit schema achter Renier's indeling staat, blijkt uit de gelijkstelling van de adel met de upper class, waardoor hij de hoogste laag niet meer kon gebruiken voor de rijke kooplieden en regenten.

Deze vormen nu de upper middle class. Dat dit niet klopte met de sociale werkelijkheid in de Republiek zag Renier wel in; vandaar zijn uiteenzetting over de versmelting van beide groepen en hun gemeenschappelijke belangen.

Renier's omschrijving van de regentengroep als een kaste uit de bourgeoisie is evenmin in overeenstemming met de werkelijke situatie. De groep ging steeds meer kenmerken van een kaste vertonen, maar was aanvankelijk geen gesloten groep. Maar bovendien hebben we gezien dat in de kleinere steden ook de middengroepen regenten leverden. Hiermee is wel duidelijk geworden waarom we menen dat Renier's indeling niet het laatste woord over de sociale stratificatie in de Republiek kan zijn. Moderne begrippen als proletariaat en bourgeoisie en een feodaal begrip als adel kunnen beter niet in een zelfde sociale stratificatie worden gebruikt, maar ook op de indeling zelf - de plaats van de regenten bijvoorbeeld - is kritiek op haar plaats.

Roorda heeft in zijn ‘Partij en factie’ bij zijn bespreking van de sociaal-politieke verhoudingen in Holland en Zeeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw de indeling van Renier als uitgangspunt gekozen, maar daarin wel enige veranderingen aangebracht. Zo is uit het schema bij Roorda de adel verdwenen en zijn de misleidende begrippen bourgeoisie en proletariaat vervangen door begrippen die door de zeventiende-eeuwers zelf gebruikt werden. Roorda kwam voor Holland en Zeeland tot de volgende stratificatie. Bovenaan de ladder het burgerlijk patriciaat, de groep van regenten, leidende kooplieden en grote fabrikanten die Renier bourgeoisie had genoemd. Daaronder de ‘brede burgerij’ of ‘brede gemeente’. Als derde laag de middenstand. De vierde laag werd gevormd door de ‘smalle gemeente’, de groep die Renier als geregeld werkende proletariërs aanduidde, maar waarvan Roorda het burgerlijk karakter onderstreepte. En tenslotte de onderste laag, het grauw[106]. De stratificatie van Roorda staat ongetwijfeld dichter bij de zeventiende-eeuwse sociale werkelijkheid van die van Renier. De antipoden waren niet adel en proletariaat, maar burgerlijk patriciaat en grauw.

De zeventiende-eeuwse benamingen ‘smalle-’ en ‘brede gemeente’ doen recht aan de belangrijkheid van het rangstelsel vermogen en inkomen. Roorda maakte bovendien duidelijk dat de regenten niet altijd en overal uit het burgerlijk patriciaat afkomstig waren. Hoeveel beter Roorda's indeling ons inziens ook is, doordat hij het schema van Renier als vertrekpunt koos, bleef de vijfdeling

bestaan en werd de vraag of een ander aantal lagen misschien niet nog beter de zeventiende-eeuwse sociale werkelijkheid kan schematiseren niet beantwoord. Voorzover het gaat om sociale groepen die al door de tijdgenoten van namen werden voorzien, benamingen als patriciaat, brede gemeente, smalle gemeente en grauw, kan men zeggen dat deze groepen kennelijk duidelijk zichtbaar waren, al moet ten aanzien van de laatste twee worden opgemerkt dat de grenzen tussen schamele gemeente en grauw voor de tijdgenoten vermoedelijk vervloeiden. Een scala van benamingen als 'schamele luyden', 'gemeen', 'onbesnoeyde volk', 'calissen' en 'Jan Hagel' was voor de onderlaag van de samenleving in gebruik en daarbij was lang niet altijd duidelijk of men onderscheid maakte tussen degenen die het slechtst betaalde werk verrichtten en degenen die helemaal geen werk konden vinden. Ten aanzien van Roorda's vijfde laag, de middenstand, is de relatie met de sociale werkelijkheid minder zeker. Renier wees er al op dat juist dit woord in vele betekenissen wordt gebruikt, maar Roorda nam het bij gebrek aan beter toch maar over. Vermoedelijk is een verdere differentiëring van deze sociale groep wenselijk. Hoezeer economische kenmerken als vermogen en inkomen ook een rol speelden in de sociale waardering van personen en groepen, toch mag men niet uit het oog verliezen dat de sociale stratificatie in de pre-industriële samenleving aan een andere maatschappijstructuur beantwoordde dan de onze. Daarom kan men beter niet van klassen spreken en is het misschien ook verstandiger de term middenstand te vermijden.

Roland Mousnier heeft geprobeerd te omschrijven wat voor soort sociale groepen de zeventiende-eeuwse samenleving kende. Volgens hem was de sociale groep in deze tijd een groep

> composé de gens qui exercent des professions diverses et qui peuvent être semés sur tout le territoire d'une province ou d'un royaume, mais qui sont unis par plusieurs caractères: un idéal social commun; une estime sociale, qui est à double aspect: intérieure au groupe, la conscience que le groupe a de lui-même, de son rôle, de son importance, de ses particularités dans la société d'ensemble; estime extérieure au groupe: l'image que la société d'ensemble ou d'autres groupes sociaux se font du groupe considéré et le jugement de valeur qu'ils portent sur lui; autres caractères: des activités de même nature; des resources de nature semblables (comportement dans les relations, agencement des journées, des loisirs, des locaux): une psychologie collective (sensibilité. réactions émotionnelles, façons de conduire son esprit, images, mythes, symboles, opinions, idées): des interêts communs, des opinions et idées voisines.[107]

Het kenmerk van die sociale groep was volgens Mousnier het onder elkaar trouwen, 'l'intermarriage'. Men zou, zo zegt hij, bijna kunnen zeggen dat de sociale groepen bestaan uit de mensen die onder elkaar trouwen, waarbij men moet bedenken dat het de manlijke huwlijkspartners zijn die het aanzien van de sociale groep bepalen[108]. Mousnier heeft hier de sociale configuratie in het Frankrijk van de zestiende tot en met de achttiende eeuw op het

oog, maar we zullen zien dat zijn aan de tijdgenoten ontleende criteria ook op de situatie in de zeventiende-eeuwse Republiek van toepassing zijn. Met name het karakter van de sociale groep als 'intermarriage'-groep kende ook de Nederlandse samenleving. De regentengroep trouwde onder elkaar, maar ook andere groepen vertoonden dat beeld. We zullen dat heel duidelijk bij de huwelijken van predikanten tegenkomen.

Een sociale stratificatie van de zeventiende-eeuwse Republiek moet dus niet uitgaan van een modern klassebegrip, mag evenmin berusten op de oude standenindeling, maar dient gebaseerd te zijn op de in die samenleving functionerende sociale groepen. Om die groepen op het spoor te komen, letten we op de hiervoor beschouwde rangstelsels godsdienst, vermogen en inkomen, familierelaties en opleiding. Omdat familierelaties nauw bleken samen te hangen met de grootte van vermogen en inkomen kunnen we uitgaan van een onderscheid daarin. Dit levert een indeling in vieren op: een groep met een groot, met een middelgroot en met een klein vermogen en inkomen en een groep zonder vermogen. De laatste groep kan worden onderverdeeld in een groep zonder vermogen met een geregeld inkomen en een groep die ook dat laatste miste. Ook de groep met een groot vermogen en inkomen dient verder te worden onderverdeeld; slechts een deel van deze groep stond aan de top. Hierbij speelden familierelaties, maar ook godsdienst een belangrijke rol.

In de wetenschap dat verschillen tussen plaatselijke situaties onvoldoende tot hun recht zullen komen en een sociale stratificatie voor de gehele Republiek daarom niet meer dan een vrij grove schematisering kan zijn, kan nu de volgende indeling in zes hiërarchisch geordende sociale groepen worden gemaakt:

Aan de top van de samenleving een sociale groep bestaande uit adel en niet-adellijke regentenfamilies. Deze sociale groep kan worden aangeduid als het patriciaat.

Daaronder een groep die welgestelden omvatte, die niet tot de adel of de regentenfamilies behoorden, mensen als rijke kooplieden, grote reders, ondernemers, grootgrondbezitters, een aantal doctores medicinae, hoge ambtenaren, topfunctionarissen in de grote handelscompagnieën en hoge marine- en legerofficieren.

Een derde sociale groep bestaande uit redelijk gegoede boeren, grotere winkeliers, meesters in diverse ambachten met een behoorlijk bedrijf, schippers met een niet te klein schip, marine- en legerofficieren in de lagere rangen, stedelijke ambtenaren in functies als stadsdokter, rector, keurmeester, waagmeester en dergelijke functionarissen op gewestelijk niveau.

Een vierde sociale groep omvattend kleine boeren, lagere ambtenaren, klerken in de lagere rangen, kleinere winkeliers, ambachtslieden met een klein bedrijf, schippers met een klein schip en vergelijkbare kleine zelfstandigen.

Een vijfde groep bestaande uit werklieden in loondienst: zakkendragers, bierdragers, zeelieden en soldaten, schuitevoerders, molenaarsknechten en andere eenvoudige handarbeiders.

Een zesde en laatste sociale groep die gevormd werd door het naamloze leger van zwervers, bedelaars, invaliden, gedroste soldaten en zeelui, losse werklieden, kermisklanten en ander grauw. Het is mogelijk deze sociale stratificatie te toetsen aan de

opvattingen van een tijdgenoot. Er bestaat een sociale stratificatie van de Amsterdamse samenleving in 1696 van de hand van de Amsterdamse makelaar Joris Craffurd[109]. Volgens hem was het zo dat er in Amsterdam:

> om so te rekenen vierderley soort volk wordt gevonden:
> De eerste dat zijn de Heeren van de Regeringe en die daaraan dependeren en diegene die staan tot de Regeringe gevordert te werden.
> De tweede dat syn seer voorname aensienlijke en reycke coopluiden die ook in groot getal hier wonen.
> Het derde dat sijn winckeliers ofte winckelhouders daeronder mede moet gerekent worden veele meesters van ambagten en handwerckluyden.
> Het vierde dat is het gemeen en daar wij het woordt vant gemeen gebruycken daar verstaan wij de geringste slag van volk dog nog uytgesondert alle de waag- en koorndragers, schuytevoerders, turf- en bierdragers die ook een groot getal uytmaecken en alle beneficianten zijn, maar sommige die zijn juyst daarom niet van de discreetste en civielste.

Craffurd's indeling bevestigt in grote lijnen de gegeven stratificatie, hoewel hij alleen Amsterdam op het oog had. De regentenfamilies aan de top, daaronder de rijken die geen deel uitmaken van de regering. Zijn derde laag valt samen met onze derde en vierde sociale groep. De vijfde en de zesde sociale groep werden door Craffurd als het gemeen op één hoop geveegd, maar later onderscheidde hij toch de door de stadsoverheid aangestelde werklieden, de beneficianten, van het gemeen. Daarmee gaf hij precies het onderscheid tussen de vijfde sociale groep, de smalle gemeente, en de zesde groep, het grauw, aan. Al eerder merkten we op dat uit de veelheid van benamingen voor de onderste sociale lagen afgeleid kan worden, dat de grenzen tussen de smalle gemeente en het grauw voor de beter gesitueerden niet al te duidelijk waren.

Onderlinge verhoudingen van de sociale groepen

De sociale verhoudingen in de zeventiende-eeuwse samenleving werden, zoals we zagen, gekenmerkt door een hiërarchie van sociale groepen. Hoe stonden deze sociale groepen tegenover elkaar?

'An essential function of the stratification system in a society', zegt Barber, 'is the integrative one'[110]. Sociale stratificatie integreert; de zeventiende-eeuwse samenleving in de Republiek schijnt dit te bevestigen. Algemeen wordt vermeld dat de sociale structuur werd aanvaard als iets dat vanzelf sprak. Er bestond een sterk standsgevoel dat leerde dat 'men binnen de palen van synen staet' behoorde te blijven. De veelgelezen vader Cats bracht dit algemeen gevoelen onder woorden toen hij dichtte: 'Als apen hoge klimmen willen dan siet men hare blote billen.' De niet-regerende klassen legden een ondergeschiktheid aan de dag die een voorbeeld is genoemd 'van de

burgerlijke gehoorzaamheid die karakteristiek was voor de 17e eeuw'. Het regeren werd overgelaten aan de Heren die het wel zouden weten. Alleen in abnormale crisissituaties was er een tijdelijk toenemende politieke belangstelling bij iets bredere bevolkingsgroepen, die zich uitte in felle pamfletten en onlusten. Roorda heeft voor het crisisjaar 1672 de politieke verhoudingen en machinaties in bijzonderheden getekend. De machtsverhoudingen werden zelfs in zulke crisissituaties niet wezenlijk aangetast. 'Er kwamen nieuwe personen, andere facties, maar geen nieuwe structuur in het politieke leven, en geen ander staatkundig bestel.'[111]

Dat betekende niet dat het regerende patriciaat zich onbedreigd en ongestoord aan de staatszaken kon wijden zonder zich erom te bekommeren wat er onder de rest van de bevolking leefde. De graad van politiek bewustzijn mocht laag zijn, het feit dat een deel van de bevolking een onzeker bestaan had en voortdurend in zijn wankele existentie werd bedreigd, kon bij het minste of geringste leiden tot ongerichte, maar voor de politieke elite daarom niet minder vervelende troebelen. Uit de overheidsmaatregelen in tijden van graanschaarste kan worden afgeleid dat het patriciaat de publieke opinie en eventuele onlusten vreesde. De jaren 1623, 1629, 1630, 1662 en 1698 waren zulke jaren, waarin hongersnood dreigde en de regering extra op haar hoede moest zijn[112].

Behalve prijsstijgingen, in het bijzonder die van het brood, vormden de belastingen een bron van spanningen. De belastingen in de Republiek waren talrijk en hoog en wanneer nieuwe belastingen werden ingevoerd of de inning van bestaande belastingen werd verscherpt, ontstond onder de gemeente snel beweging die soms de vorm van ernstige onlusten aannam. De man op wiens advies de Staten van Utrecht in 1637 de impost op inlandse tabak verhoogden, moest om bescherming vragen omdat er 'soodanich rumoer ende onlusten sijn verresen dat d'selve tobackplanters hem suppliant over het instellen der voors. poincten niet alleen gedreijcht hebben sijn huijs te spolieren ende af te loopen, maer hem oock om hals te brengen, welcke dreijgementen sij nog dagelick reitererende sijn'[113].

De tollenaars, de pachters der belastingen, vormden het eerste doelwit als de gemeente zich te zwaar of oneerlijk belast vond. Zo brak in 1659 in Naarden een belastingoproer uit toen de belasting op turf, die per ton werd geheven, drastisch omhoog ging als gevolg van het feit dat de inhoud van de tonnen werd vastgelegd, nadat de pachters hadden geklaagd dat de tonnen al maar groter werden. Het ijken van de turftonnen leidde tot groot tumult. Er werd een pachtershuis leeggeplunderd en de boeren van het Gooiland, die zich in de troebelen mengden, kregen de pachter der belastingen te pakken 'en slougen hem crepel en lam, hoewel geseyt wert dat soude gesturven syn'. De overheid greep hard in. Een tweetal aanvoerders van de oproerige menigte werd gearresteerd en er werden twee compagnieën soldaten in Naarden gelegerd. Later werd besloten deze troepen voorlopig maar in de stad te laten 'alsoo daer omtrent door de nieue schattingen de gemeente vry wat ontroert is'[114]. Ook elders blijkt het in 1659 onrustig te zijn geweest. 'Tot Amsterdam

derft men de billeten van 200 penning niet uytdeelen en syn al verscheyden, die de booden ombrachten, voor haer aengesicht gescheurt ende voor de voeten geworpen' noteerde een tijdgenoot[115].

De vrees voor de schamele luiden ging gepaard met een diepe minachting. De vele scheldwoorden die gebruikt werden om de laagste bevolkingsgroep aan te duiden spreken in dat opzicht duidelijke taal. Het beleid van de overheid was erop gericht het gemeen op zijn bescheiden plaats in de samenleving te houden en tegelijkertijd door allerlei maatregelen het minimumbestaan van de 'calissen' te waarborgen om opstand te voorkomen. Stabiliteit in de lonen hoorde bij dit beleid. 'Daer moet eenmaal yets gedetermineert blyven omtrent de soldyen als een staele wet, sonder dat yemandt eenige hope kan hebben van verhooginge; andersins is matroos meester, ende den Staet gestelt ter discretie van Jan haegel', formuleerde Jan de Witt deze gedachtengang in 1665[116].

Wat de zorg voor het minimumbestaan betreft kan worden gewezen op de publieke en kerkelijke armenzorg en de maatregelen ter bestrijding van armoede en bedelarij. De voorstellen van Dirck Volckertsz. Coornhert om de armoede te bestrijden door werklozen op de galeien en veerponten te laten roeien, 'onnutte duynen' te laten ontginnen en 'schadelycke meeren en onnutte veenen' te laten droogleggen, in besloten plaatsen op water en brood 'nutte hantwercke te leeren ende pleghen' of aan dijken en andere 'ghemeen lantswercken' te werk te stellen zijn op tal van plaatsen in allerlei vorm uitgevoerd[117]. Het harde lot dat bedelaars en vagebonden in de rasphuizen wachtte, zal menig schamel man met zijn karig bestaan hebben verzoend. Niet voor niets sprak de volksmond van de wonderen die 'Sinte Raspinus' verrichtte en van de 'Middelaer Sinte Labor' die van werkschuwe 'ledighgangers' arbeidzame lieden maakte[118].

De groep tussen de schamele luiden en het patriciaat in, een groep die van plaats tot plaats van samenstelling verschilde maar waarvan in het algemeen gezegd kan worden dat de neringdoenden en de ambachtslieden er de kern van uitmaakten, deelde de minachting van het patriciaat voor het gemeen, maar profiteerde wel van de goedkope arbeidskrachten die de laagste bevolkingsgroep leverde. De overheid, die zoveel mogelijk de bestaande nijverheid beschermde en bevorderde en nieuwe bedrijvigheden probeerde aan te trekken, was in die voorziening van arbeidskrachten behulpzaam. Zo sloot het stadsbestuur van Delft in 1631 een contract met een 'compangye van draperye' waarin werd vastgelegd dat de stad 125 weeskinderen van tien jaar en ouder zou leveren met de bepaling daarbij, dat het toegestaan zou zijn ook kinderen van negen jaar te sturen als deze geschikt waren. Soortgelijke afspraken werden ook in andere steden gemaakt[119]. Ambachtslieden van buiten werden aangetrokken door tegen redelijke huren bedrijfsruimte ter beschikking te stellen en het verlenen van stadsburgerrechten op aantrekkelijke voorwaarden. Soms werd daarbij zelfs afgeweken van de regel dat nieuwe burgers van de ware gereformeerde religie moesten zijn[120].

In de onderlinge verhouding van de sociale groepen heeft het stadsburgerrecht een belangrijke rol gespeeld. De weeshuizen waren verdeeld in stadskinderenweeshuizen en arme kinderenweeshuizen en de behandeling van de kinderen in de twee soorten inrichtingen was bepaald niet gelijk. Hetzelfde verschil bestond tussen de burgergasthuizen en de gasthuizen uitgaande van diaconie of daarmee vergelijkbare instellingen. Ook in de rechtspraak werd onderscheid gemaakt tussen burgers en niet-burgers. In Amsterdam komen in de confessieboeken bijna uitsluitend kruimeldieven, zakkenrollers, bedelaars, dronken ruziemakers, vechtende varensgezellen, publieke vrouwen en zwervers voor die geen poorters waren. Dit is een gevolg van de bijzondere voorrechten die het stadsburgerrecht met zich mee bracht. De poorter kon zich door voldoende borgtocht te stellen aan arrestatie onttrekken, iets wat de niet-poorter onmogelijk was. Oldewelt, die op dit verschil in behandeling wijst, wil toch niet van klassejustitie spreken[121]. Dit mag juridisch juist zijn, dominee Geldorpius die in 1636 klaagde over de ongelijke behandeling van rijken en armen in rechtzaken gaf daarmee een wijd verbreide volksopvatting weer[122]. 'Schouten en baljuwen, grijpen als wuwen' zei het spreekwoord. Composeren met de schout, het op een accoordje gooien met de gerechtsdienaar, kwam algemeen voor. Tijdgenoten spreken van een 'jammerlijke justitie, verregaande regtverdraeijingen, omkooperijen en schandeleuze practycken'. Op sommige plaatsen, bijvoorbeeld in Amsterdam en Den Haag, hadden de politiedienaren zelfs het privilege bordelen te mogen houden. Dominee Hondius klaagde in zijn 'Swart Register': 'De kleyne dieven hangt men en de groote laet men loopen.'[123]

Had het stadsburgerrecht juridische konsekwenties, politieke betekenis had het nauwelijks meer. Toch verdween de gedachte dat de burger enige medezeggenschap in het bestuur van de stad toekwam nooit helemaal uit het bewustzijn. In crisissituaties herinnerde men zich oude rechten en werden eisen gesteld die teruggrepen op oude gewoonten. Veranderingen kwamen in dit opzicht echter niet tot stand[124].

Waren de sociale groepen vrijwel gesloten of kende de zeventiende-eeuwse samenleving al sociale mobiliteit van enige omvang? Hoewel het onderzoek naar sociale stijging en daling in het verleden, in het bijzonder in de zeventiende eeuw, eigenlijk nog moet beginnen, lijkt het toch niet onmogelijk er in het algemeen iets over te zeggen. Het is duidelijk dat de Opstand geleid heeft tot een flinke doorstroming in de sociale groeperingen. In het begin van de zeventiende eeuw zijn de nieuwe strata nog nauwelijks gevormd en kunnen homines novi nog gemakkelijk de hoogste plaatsen in de samenleving bereiken. Banning Cock, die het in 1650 tot burgemeester van Amsterdam bracht, zou een zoon zijn van een straatarme immigrant die bedelend langs de grachten zijn kostje ophaalde. Het verhaal mag gechargeerd en apocrief zijn, de geschiedenis van het Amsterdamse Regentenpatriciaat van Elias geeft toch een aantal voorbeelden van patriciërs die door 'gelukkig te varen' (een eufemisme voor zeeroof) of geslaagde groothandel hun vooraanstaande posities hadden bereikt[125]. In de loop van de zeventiende eeuw werd het bur-

gerlijk patriciaat een meer gesloten groep met een sterk endogaam karakter en werd het minder eenvoudig de top te bereiken. De voor de hand liggende hypothese dat sociale opklimming tot de hoogste laag daardoor gaandeweg aan het eind van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw onmogelijk werd, kon door een onderzoek door Van Dijk en Roorda naar de sociale mobiliteit onder regenten van Zierikzee en Amsterdam toch niet bevestigd worden[126]. Sociale stijging, zo bleek, bleef steeds voorkomen. Genealogisch materiaal wekt de indruk dat de beslissende stap omhoog vaak werd gedaan door vertegenwoordigers van de intellectuele beroepen. Een Amsterdams voorbeeld is de stijging van de familie De Dieu, afstammelingen van de predikant Lodewijk de Dieu (1590-1642), via het beroep van doctor medicinae van een kleinzoon. In 1690 is een Mr. Daniel de Dieu kerkmeester van de Oosterkerk. In 1724 en volgende jaren tot 1731 heeft de familie een schepen in haar midden en in de jaren 1753, '56, '58, '61 en '63 is een Mr. Daniel de Dieu burgemeester van Amsterdam[127]. Een voorbeeld uit Rotterdam is de sociale stijging van de bankiersfamilie Mees, die afstamt van de Rotterdamse predikant Gregorius Mees (1631-1694), zelf de zoon van een immigrant die als ambtenaar een middelbare functie vervulde[128].

Behalve de handel en de intellectuele beroepen, in het bijzonder het beroep van geneesheer, bood de zeevaart mogelijkheden tot sociale stijging. Macaulay's rake typering van de Engelse marineofficieren: ‘There were gentlemen and seamen in the navy of Charles the Second. But the seamen were not gentlemen; and the gentlemen were not seamen’[129], is vermoedelijk ook, zij het in mindere mate, op de Nederlandse vloot van toepassing. Toen Maarten Harpertsz. Tromp in 1639 een uitnodiging om met zijn officieren bij Sir Pennington in Downs te komen eten afsloeg, motiveerde hij zijn weigering door aan te voeren dat hij onder zijn kapiteins heel wat lompe pummels had die hoffelijkheid noch manieren kenden[130]. In de zeedienst waren de meeste officieren voor de tweede helft van de achttiende eeuw uit de lagere sociale groepen afkomstig[131]. Een aristocraat als Van Wassenaer Obdam, ‘gentleman but not seaman’ maar niettemin na Tromp's dood tot luitenant-admiraal van Holland benoemd, minachtte zijn onbeschaafde en rauwe zeeofficieren[132].

De laatste mogelijkheid om hogerop te komen lag in een loopbaan in de overzeese gebieden. Zij die daar de hoogste functies bekleedden waren niet zelden afkomstig uit de lagere sociale groepen. In een reeks opklimmende rangen hadden zij zich onderscheiden en zo tenslotte de top bereikt[133]. De carrière van de gefailleerde Anthonie van Diemen is een bekend voorbeeld van sociale stijging via de koloniën. Soms waren deze carriëremakers, zoals in het geval van Johan Josua Ketelaar of Kettler, die een schitterende positie in de V.O.C. bereikte, niet eens Nederlander. Terpstra noemt Kettler een ‘mauvais sujet’ uit Danzig[134]. Het waren vooral de vertegenwoordigers van de derde en in minderemate de vierde sociale groep, die het in de koloniën ver brachten, bijvoorbeeld een Jan Pietersz. Coen, zoon van een viskoopman uit Twist bij Hoorn en een Peter Stuyvesant, zoon van een predikant en getrouwd met een predikantsdochter. Ook een Jan van Riebeeck, een chirurgijn, kan als voorbeeld gelden[135].

Sociale stijging, met name de opklimming van eenvoudige lieden tot gezaghebbende regeerders, werd niet door iedereen positief beoordeeld. Dat blijkt uit een interessante discussie over de vraag of de regering open moest staan voor iedereen die er de bekwaamheid toe bezat of overgelaten behoorde te worden aan erfelijke regeerders, een discussie tussen enige schrijvers van pamfletten die in 1654 naar aanleiding van de bekende 'Deductie' verschenen[136]. De Witt had in de 'Deductie' betoogd dat in een vrije republiek geen erfelijke waardigheden pasten, maar dat alle 'digniteiten' behoorden open te staan voor degenen die voor de vervulling ervan bekwaam waren[137]. De 'Bedencker', één van de critici van de 'Deductie', moest van zo'n openheid niets hebben. Zijn argumenten ertegen tonen duidelijk zijn afkeer van sociale stijging:

> ... Regeerders, gesproten van geringe Ouders sonder studien, ende educatie, sonder middelen ofte op suspecte wijse by een gebracht, hebben niet alleene een disrespect by den volcke, maer een wedersporrigheydt daer teghen gebruyckende de macht van de Regeringe, konnen daer niet lichte moeyten ontstaen, tot onderdruckinghe van de geschilderde vryheydt?[138]

En hij laat zien dat de realiteit ten aanzien van de regenten niet klopt met De Witt's bewering.

De schrijver van de 'Korte aenteeckeninge, dienende tot Antwoordt' op voorgaand pamflet weet hier weinig op terug te zeggen. Hij wijst op het optreden van admiraals als Piet Hein en Tromp, die toch van eenvoudigen huize waren[139].

De sociale structuur van de zeventiende-eeuwse Republiek had in zekere zin een tweeslachtig karakter. Aan de ene kant was er de opvatting, het gevoel, dat men 'binnen de palen van synen staet' moest blijven en zocht men zijn sociale contacten en huwelijkspartners bij uitstek binnen de eigen sociale groep. Aan de andere kant bood de samenleving ambitieuze figuren een zekere speelruimte en stond met name de calvinistische ideologie positief tegenover het opbouwen van een succesvolle loopbaan. Terecht is erop gewezen dat het nieuwe in die ideologie onder meer was het propageren van de levensregel *la carrière ouverte au caractère*[140].

Stijgingskansen waren er vooral voor vertegenwoordigers van de middengroepen. De sociaal-politieke structuur van de Republiek bracht met zich mee dat eerzuchtige carrièremakers de behoefte van de heersende regenten aan een factieclientèle konden gebruiken[141]. Intellectuele beroepen, de zee en de koloniën boden, zoals we zagen, eveneens mogelijkheden hogerop te komen. Zo was de zeventiende-eeuwse samenleving in de Republiek een samenstel van hiërarchisch geordende sociale groepen, gebaseerd op verschillen in godsdienstige gezindte, vermogens- en inkomenspositie, familierelaties en opleidingsniveau, gedomineerd door een voornamelijk burgerlijk patriciaat dat de lagere groepen 'bespeelde' door middel van gunsten en gaven aan protégé's uit die groepen, waarin sociale opklimming mogelijk was en ook plaats vond. Deze omschrijving benadert vrij dicht die van Harold Perkin van de pre-industriële samenlevingen in Engeland

en Nederland, een omschrijving kernachtig samengevat in de typering: ‘An open aristocracy based on property and patronage’[142].

Met deze samenvatting is een sociale structuur gegeven waarin we de positie van de predikanten kunnen gaan bepalen. Voordat we daartoe overgaan, willen we echter eerst aandacht schenken aan een voor die positiebepaling uiterst belangrijke ideële structuur in de Republiek; uiterst belangrijk omdat daarin de achtergrond belicht wordt waartegen met name de politieke positie van de predikanten gezien moet worden. Bedoelde ideële structuur wordt gevormd door de gereformeerde traditie[143] culminerend in de idee van het Neerlands Israël. Daarover in het volgende hoofdstuk.

Eindnoten:

1 Van der Linde, *Gereformeerd protestantisme*, 23.
2 Cragg, *The Church and the Age of Reason*, 281.
3 Tussen 1668 en 1671 verrees in Amsterdam de bekende Ronde Kerk als eerste officieel openbare kerkgebouw van de lutheranen. Ongeveer in dezelfde tijd werd, na voorspraak van de lutherse kerkeraad van Amsterdam, in Nijmegen toestemming verleend voor de bouw van een lutherse kerk. De doopsgezinden, althans een deel ervan, werden van socianisme verdacht; zij genoten minder vertrouwen dan de lutheranen.
(Evenhuis, *Amsterdam*, III, 110. Van Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 231.)
Vgl. voor de positie van de rooms-katholieken: Knuttel, *De toestand der katholieken*.
4 A.G.N. II, 402.
Fruin, ‘Stad in de Middeneeuwen’, 70.
5 Reitsma, *Acta*, III, 93.
6 Stapel, *Nederlandsch-Indië*, 88.
7 Itterzon, *Gomarus*, 273.
8 *Ibidem*, 409.
9 *Ibidem*, 272.
10 Vgl. bijvoorbeeld Register Picardt, 16.
11 Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, 108.
12 *Ibidem*, 188.
13 *Ibidem*, 192.
14 *Ibidem*, 192.
15 *Ibidem*, 192.
16 Violet Barbour, *Capitalism*, 140.
17 Van Reyd, *Nederlandtsche Oorloghen*, 2e boeck fol. 26.
18 Deductie Cap. VI, 42 en tweede deel Cap. I, 58.
19 Roorda, ‘The ruling classes’, 119.
20 Faber, *Friesland*, I, 361.
21 Elias, *Amsterdams regentenpatriciaat*, 102.
22 Faber, *Friesland*, II, 530-531.
23 Japikse, *De Witt*, 57. In 1668 werd De Witt's tractement nog verdubbeld van *f* 3000,- tot *f* 6000,-.
24 Blokland, *Sluiter*, 7.
Wumkes, *Gereformeerde kerk in de Ommelanden*, 167.
25 Posthumus, *Leidse lakenindustrie*, II, 170 en 213.
26 Smetius, *Chronyck*, 182-183.
27 Schöffer, ‘Viel onze gouden eeuw in een tijdvak van crisis?’
28 Van Dillen, *Rijkdom en Regenten*, 496.

29 *Ibidem*, 505.
30 Van der Woude, *Noorderkwartier*, I, 166.
31 Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 230.
32 Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, 20.
33 Poortman, *Meppel*, 104.
34 De Bosch Kemper, *Armoede*, 84.
35 Mollema, 'Compaen', 180-182. Zumthor geeft een iets ander beeld van de levensavond van Compaen. Hij zegt van de piraat: 'Het was overigens een brave borst die na een goede vangst (hij had er 358 op zijn kerfstok) nooit naliet een zak geld en juwelen aan zijn vrouw te sturen bij wie hij zijn leven vredig eindigde in zijn huisje te Oostzaan...' (Zumthor, *Dagelijks leven*, II, 117.)
36 Romein, *Erflaters*, 282.
37 Roorda, *Partij en factie*, 40.
38 Register Picardt, 16.
39 Vgl. Ogburn, *Technology and the changing family*.
40 Mees, *Gregorius Mees*, 36.
41 Doopboek Nijmegen 29-4-1608.
42 De studie van een student filosofie kostte de familie Graswinckel in 1664 250 gulden per jaar. (Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, 203.)
43 Mulder, 'Drentse studenten', 90.
44 Faber, *Friesland*, I, 369. Later komt Faber tot dezelfde conclusie.
45 Huizinga, 'Nederland's beschaving', 444.
46 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 411.
47 De chirurgijns staan in de vierde en vijfde vermogensgroep in Faber's overzicht van de vermogensverhoudingen te Harlingen in 1672. (Faber, *Friesland*, II, 530.)
48 Schotel, *Oud-hollands huisgezin*, 88. Op deze plaats worden schoolmeesters en schoolvrouwen door een tijdgenoot 'meestendeel onwetende en botte menschen' genoemd.
49 Van der Woude, *Noorderkwartier*, II, 293-294.
50 De gegevens over de Utrechtse dorpsschoolmeesters zijn afkomstig uit de in 1977 verschenen Utrechtse dissertatie van mevrouw E.P. de Booy, *Alfabet, Bijbel en Catechismus. Bijdrage tot de geschiedenis van het onderwijs op het platteland van de provincie Utrecht in de tijd der Republiek*, waarvan ik, dankzij de welwillendheid van de schrijfster, het manuscript mocht lezen.
Over de frustraties van de schoolmeesters, veroorzaakt door hun uiterst zwakke economische positie, een uitvoerige uiteenzetting van de Friese schoolmeester Foeke Sjoerds, aangehaald door: Guibal, *Johan Willem Friso*, 34-37.
51 Foeke Sjoerds geciteerd bij Guibal, *Johan Willem Friso*, 37.
52 Der Kinderen-Besier, *Spelevaart der mode*, 17.
53 *Ibidem*, 23.
54 *Ibidem*, 86.
55 *Ibidem*, 105.
56 *Ibidem*, 165.
57 *Ibidem*, 164.
58 *Ibidem*, 205.
59 *Ibidem*, 39.
60 *Ibidem*, 164.
61 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 235.
62 Oudschans Dentz, *Sommelsdijck*, 38.
63 Vgl. Valeton, *Nederlandse klederdrachten*.
64 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 247.
65 Franciscus Ridderus, *Historisch A-B-C*, 376.
66 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 173.
67 Aangehaald door: Krelage, *Bloemenspeculatie in Nederland*, 46.
68 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 248.
69 Der Kinderen-Besier, *Spelevaart der mode*, 164.
70 Muylwijk, *Gouda*, 93.
71 Mees, *Gregorius Mees*, 20.
72 Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 366.

73 Posthumus vermeldt voor Leiden in 1639 voor kleine woningen en gesmaldeelde huizen huren van gemiddeld 35 tot 39 gulden per jaar. (Posthumus, *Leidse lakenindustrie*, II, 170.)
74 Joachim Oudaan huurde in 1659 het huis 'De Vergulde Werelt', een vervallen tegelbakkerij voor 225 gulden per jaar. (Melles, *Oudaan*, 55.)
75 Fruin, 'Nederlanders door Engelsen geschetst', 7.
76 Zeelieden die uit de Oost terugkeerden werden 'heren van zes weken' genoemd, omdat zij in die korte tijd hun zuurverdiende geld verbrasten. (Boxer, *Zeevarend Nederland*, 125.)
77 Fruin, 'Nederlanders door Engelsen geschetst', 6.
78 In de Betouw, *Quartierlijke Academie*, 8.
79 Vorsterman van Oyen, *Berenning Aardenburg*, 52.
80 Van der Kemp, *Kerkelijk leven in Arnhem*, 53.
81 Van Schevichaven, *Stephenskerk*, 85.
82 Romein, *Lage landen*, II, 129. Zie ook blz. 2. Romein is kennelijk afgegaan op de negentiende-eeuwse situatie.
83 Huizinga, 'Nederland's beschaving', II, 446.
84 Vgl. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 137. Van Deursen schrijft o.i. niet helemaal juist dat het gebruik doopgetuigen te laten optreden ingang vond om kinderen van 'ongelovige' ouders te kunnen dopen en gaat voorbij aan het bestaan van de rooms-katholieke traditie.
85 Van Duinkerken, 'Rooms-Katholiek volksleven', 173.
86 Rutgers, *Acta*, 146.
87 Olthuis, *Doopspraktijk*, 195.
88 Reitsma, *Acta*, III, 115.
89 Olthuis, *Doopspraktijk*, 201.
90 *Ibidem*, 203.
91 *Ibidem*, 204.
92 Reitsma, *Acta*, IV, 206-207.
93 Schotel, *Oud-hollands huisgezin*, 60.
94 Olthuis, *Doopspraktijk*, 234-235.
95 Oomius, *Practycke der Sacramenten*, 79.
96 Doopboek Nijmegen 2-11-1608.
97 Olthuis, *Doopspraktijk*, 224.
98 Meindersma, *Gereformeerde gemeente 's Hertogenbosch*, 16-17.
99 Doopboek Nijmegen 3-11-1682.
100 In het geval van de optekening van de doop van een dochter van dominee Schaick van Westerbork krijgt het doopboek daardoor haast het karakter van een dagboek. Ds. Schaick noteerde in februari 1672:
den ii Februarij is onse Dogter Gertruy gedoopt getuige onse suster Gertruy, en is op vrijdag den 9 'savonds tussen 8 en 9 geboren.
101 Renier, *Noord-Nederlandse Natie*, 115-118.
102 Roorda, *Partij en Factie*, 39-58.
103 Van Dijk, 'Sociale mobiliteit onder regenten', 306-329.
104 Renier, *Noord-Nederlandse Natie*, 115.
105 *Ibidem*, 115-123.
106 Roorda, *Partij en factie*, 39-58.
107 Mousnier, 'Problèmes de Méthode', 552.
108 *Ibidem*, 560.
109 Meegedeeld door Oldewelt in 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving', 39. De hier genoemde sociale groepen lijken het beeld van de Nederlandse samenleving enkele eeuwen te hebben bepaald. Het zijn deze 'menschensoorten' die volgens Hildebrand in 1839 's zondags ieder hun eigen wandeltijd in de Haarlemmerhout hadden (*Camera Obscura*, 29). De sociale stratificatie die de kunstenaar Leo Braat van Arnhem omstreeks 1930 geeft, wijkt er ook nog nauwelijks van af (De indeling van Braat bij De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden I*, 104-105).
110 Barber, *Social stratification*, 7.
111 Roorda, *Partij en factie*, 8.
112 Van Dillen, 'Dreigende hongersnood', 193.
113 Halbertsma, *Amersfoort*, 69.
114 Gonnet, *Briefwisseling Van der Goes*, 13.
115 *Ibidem*, 26.
116 Fruin, *Brieven van De Witt*, III, 33.

117 Hallema, *Gevangenis van vroeger*, 13-18.
118 *Ibidem*, 22.
119 Posthumus, ‘Kinderarbeid in Delft’, 57-59.
120 Guyot, *Doopsgezinden*, 30.
121 Oldewelt, ‘Zelfkant’, 43.
122 *Ibidem*, 43.
123 Schotel, *Maatschappelijk leven*, 338-340.
124 Roorda, *Partij en factie*, 8.
125 Voorbeelden in: Elias, *Amsterdams regentenpatriciaat*, 38 en 52.
126 Van Dijk, ‘Sociale mobiliteit onder regenten’, 328.
127 Wagenaar, *Amsterdam*, III, 483.
128 Mees, *Gregorius Mees*, 112.
129 Macaulay, *History of England*, I, 238.
130 Boxer, *Zeevarend Nederland*, 113.
131 *Ibidem*, 126.
132 Wasowski S.J., ‘Reisverslag’, 27.
133 Oudschans Dentz, *Sommelsdijck*, 31.
134 Terpstra, *Nederlanders in Voor-Indië*, 191.
135 Godée Molsbergen, *Van Riebeeck*, 8-9.
136 ‘Bedenckingen op de Deductie van de Ed. Gr. Mog. Staten van Hollandt, noopende den Artijckel van Seclusie van den Heere Prins van Orangie; inghesteldt door een Patriot van 't Vaderlandt’ en ‘Korte aenteeckeninge, dienende tot Antwoordt, opseecker Libel, genoemt Bedenckingen op de Deductie van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt, Noopende den Artijckel van Seclusie, van den Heere Prince van Orangien’, beide pamfletten in: Aitzema, *Staet en Oorlogh*, III, 1027 en 1045.
137 *Deductie*, 2e deel Cap. I.
138 Aitzema, *Staet en Oorlogh*, III, 1040.
139 *Ibidem*, 1064.
140 Van der Wee, ‘De economie als factor bij den Opstand’, 31.
141 Roorda, *Partij en factie*, 55.
142 Perkin, *Origins English Society*, 17.
143 Over deze traditie: Fahner, *De Gereformeerde Traditie. Aspecten van een ideële structuur in de Republiek in de jaren 1648-1672*, onuitgegeven Utrechtse doctoraal scriptie, 1968.

III 't Neerlandts Israël

Calvinisme en nationaliteitsbesef: Nederland een tweede Israël?

Heeft een complex van factoren een rol gespeeld bij het ontstaan van de Opstand en de daaruit voortgekomen Republiek, het nationaal besef dat terzelfdertijd tot ontwikkeling kwam is in het bijzonder met één van die factoren verbonden geweest, de factor van de calvinistische religie.

> Zij streden voort Vaderlant
> En om het woort des Heeren
> Dat was daer in gheplant

Aldus het geuzenlied 'Van de verlossinghe van Leyden'[1]. Laurens Reael noemde de opstandige Nederlanders al in 1571 de 'Christelycke Nacy'[2]. Daarmee gaf hij de kortste omschrijving van een tweeëenheid die door latere geschiedschrijvers algemeen is opgemerkt, zij het met uiteenlopende interpretaties.

Voor Groen van Prinsterer was het een uitgemaakte zaak dat de Republiek haar ontstaan dankte aan de kerk der reformatie. Nog niet zo lang geleden is dit standpunt door een geestverwant van Groen in een bundel historische studies opnieuw verdedigd[3]. Ook Van Vloten zag nationaal besef en calvinisme als onafscheidelijke grootheden[4]. Geyl meende dat in ieder geval voor een toonaangevende groep in de jonge Republiek het nationaliteitsgevoel op geloof was gebaseerd, een groep voor wie de staat alleen in dienst van de kerk zijn rechtvaardiging vond[5]. In de wonderlijke staat die uit de grote nood te voorschijn kwam, zo oordeelde De Pater, was de religie de sterkste eenheidsband[6].

Dat de kwestie van dit gereformeerd nationaal besef hier ter sprake wordt gebracht, is niet omdat het bestaan ervan in twijfel wordt getrokken, maar omdat de wijze waarop de verbondenheid van godsdienst en nationaliteitsbesef in de literatuur van de zestiende en zeventiende eeuw is verwoord, bij Busken Huet, Geyl en anderen, de opvatting heeft doen post vatten dat gereformeerd Nederland zich een tweede Israël zou hebben gevoeld. De gedachte van 'uitverkorenheid als volk, van Nederland als een tweede Israël welks geschiedenis de diepe zin van Gods genade behelsde' zou niet alleen in de kring van de gereformeerden hebben geleefd, maar zelfs min of meer tot de publieke opinie hebben behoord[7]. Er lag een Hebreeuwse tint over de Nederlandse samenleving in die dagen, zegt Busken Huet[8].

Geyl en Busken Huet stonden, zoals gezegd, met deze opvatting niet alleen. De Middelburgse predikant dr. Wagenaar vertolkte in zijn boek over de Synode van Dordt uit 1909 zeker de algemene opvatting van zijn calvinistische geestverwanten toen hij schreef dat in de Nederlanden het calvinisme de bezielende kracht was 'in het zich als een tweede Israël uit Spanjes en Romes diensthuis door God tot een nieuw en vrij nationaal leven

uitgeleid volk'[9].

In zijn artikel 'De Nederlandse Natie en het Nederlandse Volkskarakter' heeft ook Rüter erop gewezen dat de calvinisten hier te lande zich in de zeventiende eeuw het uitverkoren volk voelden en dat niet onder stoelen of banken staken[10].

Algemeen aanvaard is deze opvatting van Busken Huet en anderen echter niet. In een oratie getiteld 'Calvinistisch nationaal besef in Nederland voor het midden der 17e eeuw', gehouden in 1947, heeft Smitskamp in twijfel getrokken of een dergelijke vereenzelviging van Nederland met Israël, verbonden met de gedachte van het uitverkoren volk, de gangbare opvatting van de gereformeerden in de Republiek is geweest. Men heeft, meent hij, de calvinisten denkbeelden toegeschreven die zij waarschijnlijk nooit als de hunnen zouden hebben erkend. De calvinistische theologie kende geen volksuitverkiezing, de uitverkiezing gold de gelovige, niet de natie. De parallellen tussen Nederland en Israël, die in de geschriften van die tijd voorkomen, zou men moeten opvatten als een tijdsverschijnsel te vergelijken met het gebruik van de klassieken en de mythologie door de humanisten. Ook zou de overtuiging dat de gereformeerden een rechtvaardige zaak voorstonden een rol hebben gespeeld, een zaak waarvoor gestreden werd met aan Gods Woord ontleende kracht. Een dergelijk gebruik van bijbelse beelden kwam bij de gereformeerden tijdens de tweede wereldoorlog eveneens voor[11].

Kossmann sloot zich in zijn rede 'In praise of the Dutch Republic: some seventeenth-century attitudes' in 1963 bij de opvattingen van Smitskamp aan toen hij schreef:

> For the Dutch seventeenth-century Calvinists their own country never did represent the new Israel, a nation elected by God. As Calvinist individuals they were certainly members of the elected group, but that group was not necessarily Dutch. Comparisons between the experiences of Israel and Holland were often made but the conclusion that Holland *is* the new Israel was never drawn.[12]

Kossmann vond één uitzondering en wel de predikant Jacobus Lydius die in zijn in 1668 verschenen boek 'Belgium Gloriosum' wel met nadruk zegt dat Holland Jeruzalem is, maar Lydius mag volgens Kossmann niet als representatief voor de gereformeerde predikanten worden beschouwd[13].

Hoe gebruikten de zeventiende-eeuwse schrijvers de parallellen met Israël? Kende men de gedachte van Nederland als een tweede Israël en zo ja, waar leefde die opvatting? Wanneer de gedachte dat Nederland als een nieuw Israël door God was uitverkoren inderdaad min of meer gemeengoed is geweest, kan het niet anders of deze opinie moet consequenties hebben gehad voor de positie van de predikanten en voor hun politieke inzichten. Trouwens voor de politieke inzichten in het gereformeerde kamp in het algemeen. Er is daarom alle reden de vraag of Nederland in de zeventiende eeuw door de gereformeerden als een tweede Israël werd gezien hier te bespreken.

Parallellen tussen Israël en Nederland

Over één ding kan geen twijfel bestaan: in de zeventiende-eeuwse literatuur komen telkens weer parallellen tussen Israël en Nederland voor. ‘De levensgeschiedenis van de mensen uit de tenach’, zegt Gans, ‘was voor de zeventiende-eeuwse Hollander de weerspiegeling van zijn eigen geschiedenis, ...’[14]. In de geuzenliederen van de laatste dertig jaar der zestiende eeuw tekent dit gebruik van Israëls geschiedenis als spiegelbeeld van de eigen geschiedenis zich al duidelijk af. De geschiedenis van Gods handelen met het volk Israël wordt aan de ‘Nederlanders’ ten voorbeeld gesteld. In een nieuw liedeken, dat vermoedelijk uit 1575 stamt, lezen we:

> Ghy Princen wilt dit weten,
> En onthouwen op dit pas,
> Doorleest al die Propheten,
> Hoe dat met Israël was.[15]

De hoofdfiguren uit het eigentijdse drama worden vergeleken met bijbelse figuren. De vijand heet ‘den Spaenschen Senacherib, Jesabels ghebroet, Kains broetsel’. Willem van Oranje en later Maurits worden genoemd ‘David verdreven door Sauls hooghen moet, onsen Moyses, den goeden Moyses en Gideon’. Voor Alva en de koning van Spanje gebruiken de schrijvers beelden als farao, Goliath en Saul. De Spanjaarden heten ‘pharaonisten’[16]. Het achtste couplet van het Wilhelmus is een goed voorbeeld van deze vergelijking van de eigen strijd met de geschiedenis van Israël.

Bij de intocht van Willem van Oranje in Brussel in 1577 werden tableaux vivants vertoond met onderwerpen als ‘Mozes die de Joden verlost’ en ‘David met het hoofd van Goliath’[17]. Zeer geliefd was het beeld van de wrede farao die het arme volk verdrukt. Een geuzenlied uit 1597 bidt voor het onbevrijde Nederland:

> O opperste hooft verheven
> wilt die schapen bystaen
> Die noch met suchten en beven
> In Egipten weyden gaen.[18]

In de schilderkunst van deze tijd was de doortocht van het volk Israël door de Rode Zee in verband met de Opstand een zeer populair thema[19].

In de geschriften rond het sluiten van het Twaalfjarig Bestand vinden we de parallellen met Israël opnieuw. Het terugkerende thema is: de tocht door de woestijn is voorbij, het beloofde land ligt voor ons. Zo dichtte Jacob Revius:

> De Joden veertich jaer de wildernis doorgingen
> In moeyte, in gevaer, in schaersheyt aller dingen;
> Opt eynde van dien tijt en na dien droeven stant
> Brocht haer Jehosua in het beloofde lant.
> Den oorloch veertich jaer int wilde ons dee lopen;

> Nu doet den treves ons 't lant van beloften open.[20]

Vondel schreef zijn eerste bijbelse toneelstuk ‘Het Pascha’ op hetzelfde thema. Ook al hield hij de vergelijking van de Uittocht met de eigen situatie zorgvuldig buiten het drama en voegde hij de ‘Verghelijckinghe van de verlossinghe der kinderen Israëls met de vrijwordinghe der Vereenichde Nederlandtsche Provinciën’ als een afzonderlijk gedicht aan het stuk toe, zijn tijdgenoten zullen er ongetwijfeld in de eerste plaats hun eigen geschiedenis in hebben gezien. Bredero sprak het in zijn lofdicht op het stuk onomwonden uit:

> Tweesinnich hy verlyct de ‘oud’ en ‘nieuw’ gheschichten ...

‘Het Pascha’ werd uitgevoerd door de rederijkers van de Brabantse Kamer ‘Uit levender Jonst’ waarbij we dienen te bedenken dat de zuidelijke ballingen tot de vurigste Nederlanders gerekend kunnen worden. In 1612 werd het stuk wegens grote belangstelling gedrukt in Schiedam, vermoedelijk in verband met een uitvoering daar[21].

Dat voor Vondel zelf de parallel met de eigen tijd op de tweede plaats kwam, omdat voor hem de geschiedenis van de Uittocht allereerst beeld was van de verlossing der gelovigen door Christus, zoals W.A.P. Smit in zijn Vondelstudie ‘Van Pascha tot Noah’ aannemelijk maakt[22], doet niets af aan het feit dat Vondels tijdgenoten het werk als actualiteit zullen hebben verstaan. Met een dichtwerk van Vondels voorbeeld, de hugenotendichter Du Bartas, was het eerder evenzo gegaan. Toen deze ‘militante bijbelse poëet’ twee jaar na de Bartholomeusnacht zijn bundel ‘Muse Chrestienne’ uitgaf, ontbrak daarin elke toespeling op de contemporaine Franse situatie. Toch las men in het gedicht ‘Judith’ een aansporing tot tirannenmoord en de Geneefse commentator Simon Goulart de Senlis interpreteerde het gedicht als een beeld van de overwinning van de protestantse kerk op haar vijanden[23]. Wil men de parallellen met Israël in de literatuur van de zeventiende eeuw op hun waarde schatten, dan dient niet alleen nagegaan te worden wat er is gezegd, maar ook hoe het is verstaan.

Vondels tijdgenoten vonden in de toegevoegde ‘Verghelijckinghe’ alle beelden terug, die zij uit de geuzenliederen kenden. De vergelijking van Oranje met Mozes, van de Spaanse koning met de Egyptische farao en van het Nederlandse volk met de onderdrukte Joden. De gebeurtenissen toen en nu, zei Vondel, waren geen van ‘beiden meer vanden anderen .... met waerheyt 't onderscheiden’[24]. Moest dat een gevoel dat Nederland was als Israël niet in de hand werken?

De parallellen tussen Nederland en Israël bleven de gehele zeventiende eeuw door een rol spelen. Vergeleek bijvoorbeeld Everhard van Reyd in zijn ‘Nederlandtsche Oorloghen’ de vijf gebroeders Van Nassau met de vijf Makkabeeën[25], Johan van den Sande, die Van Reyd's boek na diens dood voortzette, werkte die vergelijking van de Nederlandse Opstand met de strijd van de Makkabeeën verder uit in een betoog over de ‘gemeenschap’ van de Nederlanden met de Joodse Republiek en stelde vast dat beide

oorlogen ‘soo ten aensien van de oorsaecken als vanden progres ende uytganck derselver’ wel zeer gelijk waren[26]. In het in 1675 verschenen ‘'t Verwerd Europa’ vergeleek Valkenier de Franse koning Lodewijk XIV met koning Nebukadnezar en het bedreigde Nederland met Jeruzalem, waarmee hij eveneens een al eerder getrokken parallel gebruikte[27].

Het meest vinden we de vergelijkingen van Nederland en Israël echter in de geschriften van de orthodox-gereformeerde predikanten: in het werk van figuren als de Teellincks, Udemans, Souterius, en later in de zeventiende eeuw Van Lodensteyn, Van de Velde en Witsius. Gereformeerden die nogal eens als piëtisten niet helemaal representatief voor de gereformeerde kerk worden beschouwd, maar die dat voor de calvinistisch-precieze richting in die kerk juist wel waren[28].

Het is daar, dat kan worden vastgesteld dat de parallellen tussen Nederland en Israël meer zijn dan mode of spraakgebruik. Met name bij de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie blijkt dat de veelvuldige verwijzingen naar Israël behoren tot de kern van de radicaal gereformeerde overtuiging.

Het Nederlands Israël

Nederland werd vergeleken met Israël omdat God met beide volken grote dingen gedaan had en deed. De gedachte dat de gebeurtenissen in Nederland zonder Gods bijzondere hulp nooit zo hadden kunnen geschieden, leefde in brede kring. Gods krachtige hand heeft grote wonderen verricht, schrijft Van den Sande: de overwinning op Spanje was geen blind fortuin, het behaagde de Almachtige door dit kleine land de koning van Spanje te verdeemoedigen[29].

De passage in ‘'t Verhoogde Neder-land’ van Jacobus Lydius, die door Kossmann als een uitzondering werd beschouwd, brengt dezelfde gedachte onder woorden en past geheel in het algemeen gereformeerde patroon. God verhief Nederland zoals hij Israël verhief en daarom schreef Lydius:

> Maar boven als bedank ik hem
> Die *Holland* maakt *Jeruzalem*.[30]

Jacob Cats, gereformeerd ouderling gedurende vele jaren, bedoelde niet anders toen hij zijn landgenoten voorhield:

> Gelooftet, Hollandts volck, dat Godes eyghen segen
> In Hollandt is geplaetst, in Hollandt is gelegen.[31]

De Zeeuwse predikant Udemans noemde zijn tweede vademecum voor zeevarenden ‘Koopmans Jacht’, in 1637 in Dordrecht verschenen, dan ook een ‘goede tijdinge uijt het Landt Canaan’ en zonder schroom vergeleek hij Gods zegen over Nederland met Jacobs zegen over Zebulon en Issaschar: ‘..., want zij zullen gezoogd worden met de overvloed der zeeën en met de meest verborgen schatten van het strand’ (Deut. 33:18 en 19)[32].

Anders dan Smitskamp meende, passen deze gedachten aan een of

andere vorm van volksuitverkiezing in het raam van de calvinistische theologie. In de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten wordt in het eerste hoofdstuk der leer, handelend over de Goddelijke Verkiezing en Verwerping impliciet over de verkiezing van het ene volk boven het andere gesproken. Daar namelijk waar in de 'Verwerping der dwalingen' ten negende de dwaling verworpen wordt dergenen 'die leren: 'Dat de oorzaak waarom God tot het ene volk meer dan tot het andere het Evangelie zendt, niet is louter en enkel welbehagen Gods, maar omdat het ene volk beter en waardiger is dan het andere, aan hetwelk het Evangelie niet wordt medegedeeld.' Vooral de verwijzing hierbij naar Mattheus XI:21: 'Wee u, Chorazin, wee u Bethsaïda, want zo in Tyrus en Sidon de krachten waren geschied, die in u geschied zijn, zij zouden zich eertijds in zak en as hebben bekeerd', laat er geen twijfel over bestaan dat hier over een vorm van volksuitverkiezing wordt gesproken[33].

Een land waarin zulke grote dingen geschiedden moest zich wel in de bijzondere gunst van de Heer verheugen. Het waren niet alleen de gereformeerden die in de gebeurtenissen van hun tijd Gods hand zagen, schrijft Swart in 'The Miracle of the Dutch Republic as seen in the seventeenth Century'[34]. Maar het lag voor de hand dat juist zij, de gereformeerde predikanten in het bijzonder, er gewag van zouden maken. Een samenvatting van de geschiedenis van de Republiek, gezien als het resultaat van Gods voortdurend ingrijpen, gaf in 1668 de uit Utrecht gebannen predikant Abraham van de Velde. De titel van zijn boek, dat vele malen werd herdrukt tot in onze tijd toe, geeft aan waarom Nederland zo'n uitzonderlijke plaats had verkregen: 'De wonderen des Allerhoogsten, ofte Aanwijzinge van de oorzaken, wegen en middelen, waardoor de Geunieerde Provincien uyt hare vorige onderdrukkinge zoo wonderbaarlijk zijn verheven'[35].

In dit boek komen de twee thema's waarop de geschriften van de gereformeerde predikanten met betrekking tot het 'Nederlands Israël' zijn geschreven, uitvoerig aan de orde. Ten eerste: Gods krachtige hand heeft grote wonderen verricht en Nederland gemaakt tot een 'gezegend Kanaän'. Ten tweede: Gods straffende hand slaat zijn kinderen om hun krijtende zonden. Beide, zegen en roede zijn tekenen van Gods bemoeienis met Nederland. Een even populaire predikant-schrijver als Van de Velde, Herman Witsius, legde vooral de nadruk op het tweede thema. Hij schreef: 'Twist des Heeren met sijn Wijngaert, deselve overtuygende van misbruyck sijner weldaden, onvruchtbaerheydt in t goede, en al te dertele weelderigheydt, in schadelijcke nieuwigheden van opinien, en schandelijcke outheyt van quade zeeden, met bedreyginge van sijn uyterste ongenade'[36].

Van de Velde en Witsius, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw schreven, herhalen wat hun ambtgenoten eerder de Nederlanders hadden voorgehouden. Ook in geschriften als Teellincks 'Amos ofte Siender Israëls', Daniel Souters 'Troost-Basuyn' of Van Lodensteyns 'Beschouwinge van Zion' wordt gezegd dat duurte, pest, overstroming en andere rampen hun oorzaken vinden in de zonden van ''s Heeren volk'. Dominee Jacobus Hondius van Hoorn stelde in 1679 een 'Swart register van duysent sonden' op[37].

Bij Van de Velde en Witsius wordt de vergelijking van Nederland met Israël tot een gelijkstelling. '... want de Heere heeft Jacob verlost en zich heerlijk gemaakt in Israël, en zijne wonderen de Provinciën bekend gemaakt ...' schrijft Van de Velde. Hij wijst erop dat ook in het buitenland Nederland het 'Nieuwe Jeruzalem' wordt genoemd en spreekt zelf van 'Israël, ons Vaderland'[38].

Witsius spreekt op dezelfde manier over de Republiek. 'Hij heeft ons landt gestelt als een ander Jerusalem, van het welcke des Heeren woordt tot andere is uytgegaen, alhoewel we noch onghelijck meer tot bekeeringhe der heydenen hadden kunnen volbrenghen ...'. De Nederlanders worden 'inwoonderen des Nieuwen Jerusalems' genoemd, het land 'een tweede Canaan'[39]. Bij deze schrijver vinden we de gedachte van de volksuitverkiezing expliciet uitgesproken:

> Of wilt ghy dat ick het u klaerder segge? Gy zijt Gods volk, daer de Heere soo na by ghekomen is, die hy uyt soo veel andere volcken op een bysondere wijse hem tot een eygendom verkooren heeft, en daer hy dan oock billijck wat meerder van verwacht, als van de rest.[40]

Dat Witsius hier een opvatting verkondigt die in brede kring bekend was, kunnen we lezen in de tiende beschouwing van Zion van Jodocus van Lodensteyn waar deze Urbanus laat zeggen:

> Dat is nu der menschen gemeen gevoelen, comende uyt so een dwaling als of de Natie Gods volck ware, gelijck de Joden: verre is het daar vandaan, en can de Heere wel verhuysen, al blijft 't landt, in al sijn voorspoedt staande.[41]

De Natie Gods volck wordt hier 'der menschen gemeen gevoelen' genoemd. Van Lodensteyn zegt dat de opvatting dat de natie net als de Joden Gods volk zou zijn een dwaling is, maar niet omdat God niet in het bijzonder met Nederland zou zijn - even eerder heeft hij neergeschreven 'dat de Heere een bysonder ooge op ons heeft, ende met ons seer besig is'[42] - doch omdat het niet vanzelfsprekend is dat het zo zal blijven. 'Hij can sijn kandelaer wel verplaetsen'[43]. En dat is dezelfde zorg die predikanten als Van de Velde en Witsius vervult.

Bij Van de Velde en Witsius wordt de idee van het Nederlandse Kanaän ver uitgewerkt en daardoor zeer duidelijk uitgesproken, maar zij waren niet de enige getuigen van de gedachte. Van de Velde beroept zich onder meer op de predikanten Godfried Udemans, Franciscus Ridderus en Simon Oomius[44].

Dat ook niet-predikanten vertrouwd waren met de gedachte mag blijken uit een voorwoord bij de uitgave van de 'Vijfde Beschouwing van Zion' van Jodocus van Lodensteyn, een voorwoord van de hand van de Utrechtse boekverkoper Willem Clerck in de vorm van een opdracht aan Mr. Johan Quint, Utrechts regent en ouderling van het Utrechts consistorie. Willem Clerck schrijft:

> ... dit alles spreecke ick vrymoedelijck tot Uwe Achtbare om dat ick wete dat ghy geen vreemdelingh in ons Neerlandts Israël en

seyt, ...[45]

Ons Neerlandts Israël. Van vergelijkingen tussen Israël en Nederland in de literatuur van eind zestiende en eerste helft zeventiende eeuw zijn we nu terechtgekomen bij een vorm van identificatie. Welke betekenis moeten we aan de vergelijkingen tussen Nederland en Israël en aan deze vorm van identificatie toekennen?

Epistemologisch gezien passen de parallellen tussen Nederland en Israël volkomen in de tijd. 'Similitudes' speelden een belangrijke rol in de wijze van kennen die de westeuropese cultuur in dit tijdperk eigen was. Zoeken naar de zin van gebeurtenissen en dingen was zichtbaar maken wat op elkaar leek. De overheersende gedachte in de wereldbeschouwing tussen 1500 en 1700 was, dat het heelal als harmonisch hiërarchisch geordende schepping geen wezenlijke veranderingen kende. Een gedachte die ook het denken in de voorafgaande periode kenmerkte en de basis vormde van de Thomistische filosofie. Wanneer er in wezen niets nieuws onder de zon was, kwam het erop aan oog te krijgen voor de op elkaar lijkende verschijnselen omdat deze in feite dezelfde waren. 'Similitudes' en analogieën werden zo belangrijke kenmethodes om de eeuwige orde te begrijpen[46]. De schrijvers, literatoren en predikanten die greep probeerden te krijgen op de wereld waarin zij leefden, konden dat alleen doen met de middelen van hun tijd: de 'similitudes', de analogieën, de voorbeelden uit het verleden.

De gereformeerde schrijvers, in het bijzonder de predikanten, vonden de gelijkenissen in het Oude Testament en dit des te gemakkelijker omdat het historisch besef uit onze eigen tijd in de zeventiende eeuw vrijwel ontbrak. Men kon de Joden uit het Oude Israël even gemakkelijk als tijdgenoten zien dan als mensen die eeuwen geleden geleefd hadden. In feite was alles wat er gebeurde immers altijd weer hetzelfde: een afspiegeling van de uiteindelijke werkelijkheid. Vondel heeft deze geheel andere beleving van de geschiedenis treffend onder woorden gebracht toen hij schreef:

> ... dat er heden niet zo vreemd voorvalt of het is al van outs gebeurt; want onder het omwentelen van het radt van avontuure komen de zelve zaecken in andere tijden, plaetsen en personaedjen, 't elckenmaele weder boven.[47]

Vandaar dat de eigen tijd niet alleen tegenbeeld is van de oudtestamentische tijd, maar ook van andere perioden. Zo verklaarde Pontanus in zijn beschrijving van Amsterdam dat de Spaanse overheersing en de strijd daartegen 'niet zeer onghelijck' was aan de tijd van Claudius Civilis 'als de selve Bataviers oft Hollanders gequelt waren met het jock der Romeynen'[48]. Omgekeerd was de geschiedenis van Israël ook spiegelbeeld van andere gebeurtenissen dan de Nederlandse. Constantijn Huygens spreekt bijvoorbeeld in een rijmbrief aan zijn vrienden van de Muiderkring uit 1622 al van 'Des Britsen Israëls'[49] en ook Van de Velde noemt Israël in het naburige Engeland, dat hij zijn landgenoten waarschuwend voorhoudt: 'Toen Israël aldaar vet werd,

begon hij tegen den Heere achteruit te slaan.'[50]

In dit licht zal men ook de merkwaardige poging van de predikant Gerard Croese moeten zien de Odyssee gelijk te stellen met de Israëlitische geschiedenis vóór Mozes en de Ilias met de inneming van Jericho en de verovering van Kanaän. Een vergelijking waarin Ulysses Loth, Telemachus Abraham en Nestor Melchizedek wordt[51].

Wanneer men geen oog heeft voor dit epistemologisch moment, komt men er toe een oordeel te vellen als dat van De Pater over de predikant-schrijver van het pamflet 'Den Triumph van den Oorloghe' van wie gezegd wordt: 'Hij stalt zijn wijsheid uit met de pronkerige geleerdheid waarmee men toenmaals op den eenvoudigen man indruk trachtte te maken.'[52] Een dergelijk oordeel doet de zeventiende-eeuwse schrijver geen recht. Hij pronkt noch etaleert, maar hij probeert met zijn beelden en gelijkenissen, analogieën en correspondenties de gebeurtenissen van zijn tijd te begrijpen.

Het is geen toeval dat in de zeventiende-eeuwse literatuur zo vaak het woord spiegel voorkomt. Achter het veelvuldig grijpen naar dat beeld van de spiegel gaat een beschouwingswijze schuil, die in de werkelijkheid van alle dag een illustratie ziet van de universele werkelijkheid, de laatste waarheid. De zeventiendeeeuwer zocht de 'imitatio' van het volmaakte 'in een of ander verleden verwezenlijkt gewaand'[53].

Voor de gereformeerde predikanten van de zeventiende eeuw was het Rijk Gods de laatste waarheid. De verbondstheologie, die algemeen werd aangehangen - de verschillen tussen Voetianen en Coccejanen op dit punt betroffen de uitwerking - zag de geschiedenis der mensheid als een lange aanloop naar het Hemels Jeruzalem. God had met Adam een werkverbond gesloten dat na de zondeval werd veranderd in een genadeverbond met het volk Israël en door Christus werd vernieuwd tot een verbond met de uitverkorenen uit de gehele mensheid[54]. Van Lodensteyn bracht dit als volgt onder woorden:

> Wat woude dit altemaal anders seggen, als dat de Heere, so doe onder de uytverkorene, wat waragtige oock tegenbeeldsche Joden waren, weder oprigten woude dat Coninckrijck der Vrywillicheyd, daar wy boven van spraken in en met Adam opgeregt, ende door sijnen val verbroken.[55]

Israël is beeld van de waarheid, de uiteindelijke werkelijkheid. Constantijn Huygens, gereformeerd dichter bij uitstek, zei het in zijn gedicht 'Nieuw jaar' in 1645 zo:

> Maeckt my maer op de reis van 't eewigh vaderland
> In deze wildernis een dyner Israelijten,
> En laet dit niewe kleed mijn leven niet verslijten.[56]

Afspiegeling van die werkelijkheid is in de eerste plaats het volk Israël, in de tweede plaats de gemeenschap der uitverkorenen, het lichaam van Christus op aarde, de kerk. Nog één keer met de woorden van de Utrechtse predikant Van Lodensteyn:

Te weten; dat Joodsche Volck, so afgesonderd van alle volckeren, van den Heere gelieft, bewaert, beschermt, des Heeren Eygendom, onderdanen, dienstknegten, sijne volcomene Heerschappye of Coningdom, was een voor-beeld van de H. Gemeente der uytverkorenen, 't geen wy de onsichtbare of Mystijcke, verborgen gemeynte of Christi lichaam noemen; daar aan can niemand twijffelen, die maar sulcke plaatsen als Rom. 2.28, 29 en 9 vers 6,7,8 &c. Gal. 4:22, &c. I Petrus 2.9 vergel. met Exod. 19.6 aandagtig overweegt, in welcke de Algemeyne Kercke, de gemeynte der uytverkorenen, genaamt wert met de namen van dat Joodsche Volck, en gesegt de *Ware* (dat can niet anders als *de Tegen-beeldsche* zijn) te sijn.[57]

Zion, Jeruzalem en Israël zijn in de geschriften van zeventiende-eeuwse predikanten dan ook in de eerste plaats aanduidingen voor de kerk. Plaatselijke gemeenten werden 'het Dordtse Zion', 'het Utrechtse Zion' en dergelijke genoemd. We schijnen hier veraf van de gedachte dat Nederland een tweede Israël is.

Israël is immers de gemeenschap der uitverkorenen uit de gehele mensheid. Toch is dat inderdaad maar schijn; aan Nederland wordt in verband met de uitverkoren gemeenschap een bijzondere betekenis toegekend. 'Zephanias waerschouwinge om voor te comen den ondergang Jerusalems, oock passende op de tegenwoordige gelegentheydt onses weerden Vaderlandts' luidt de titel van een predikantentractaat uit 1623[58]. 'Godes Kerck ende ons lieve Vaderlandt' is het thema van ds. Tobias Tegnejus in de doopdienst van Willem III in 1650[59]. In een 'Klagte over de onlangs opgeresene broedertwisten in de kerck van Nederlant' heet het: 'Wij schreyen om Gods Lant, Gods Kerck, Gods Magen ...'[60]

Land en kerk worden steeds in een adem genoemd. Zij staan niet los van elkaar, maar vormen naar het woord van Acronius twee in elkaar geschoven levenskringen[61]. Hoe de gereformeerden zich de plaats van de binnenste kring voorstelden blijkt uit de afbeelding op één van de gedenkpenningen ter ere van de synode van Dordt, voorstellende de tempel op de berg Zion en voorzien van het randschrift: 'Religione asserta erunt ut Mons Sion'. Dominee Streso gebruikte in zijn predikatie bij gelegenheid van de Grote Vergadering in 1651 hetzelfde beeld toen hij 'de publijcke-Nederlandtsche Kercke als eene Stadt op eenen Berg geheven, en als eene keerse op den kandelaer' omschreef[62].

De bijzondere band tussen kerk en land, tot uitdrukking gebracht in de beelden 'stad of tempel op de berg' en 'kaars op de kandelaar' werd door Jacob Revius nog op een derde wijze verwoord. De kerk was de bruid van Christus en Nederland 'het huis van Uwen bruyt'[63]. Niet omdat het land zo voortreffelijk was, maar omdat God het had verkoren tot huis van zijn kerk. De laatste gedachte was, zoals we al zagen, aan de calvinistische theologie niet vreemd. Gods uitverkorenen waren 'tegenbeeldse Joden', het volk van Nederland temidden waarvan God zulke grote daden had verricht, een 'tegenbeelds Kanaän'.

Israël was het volk van het Oude Verbond. Christus' kerk, de gemeenschap der uitverkorenen waartoe God het Nederlandse volk door zijn krachtige wonderen geroepen had, het volk van het Nieuwe Verbond. Beide waren vóórbeelden van het Hemels Jeruza-

lem, het ware Kanaën. Exclusief Nederlands was deze gedachte niet. Ook bij de puriteinen in Engeland vinden we de gedachte dat God bijzondere bedoelingen met het eigen volk had. Hetzelfde geldt voor de puriteinen die in de Nieuwe Wereld hun 'City upon a Hill', hun nieuwe Zion stichtten[64]. De bekendheid van de puriteinse geschriften in Nederland in aanmerking genomen, kan dat niet onbekend zijn geweest. Maar het heeft Nederlandse gereformeerden er niet van weerhouden God bijzondere bedoelingen met het Nederlandse volk toe te schrijven.

Bij Witsius, een groot kenner van de verbondstheologie - zijn in 1677 verschenen boek over deze theologie werd vele malen herdrukt en in verschillende talen vertaald[65] - zien we dat beeld en laatste werkelijkheid in verband met Nederland als volgt worden samengebracht:

> Behoorden wy niet, ons landt nu als een tweede Canaan gheworden zijnde, oock als een tweede Canaan God te heylighen, het aenmerckende als een kleyne afbeeldinge van het bovenaerdsche Vaderlandt.[66]

Politieke consequenties

De overtuiging dat de ware gereformeerde religie de grondslag van de Republiek en de oorzaak van haar opkomst en bloei was, had politieke consequenties. Hoewel het veelvuldig gebruik van de begrippen 'kerkelijk' en 'politiek', ook in de geschriften van de predikanten, wijst op het scheiden van twee sferen met een eigen verantwoordelijkheid, kwamen de gereformeerde predikanten of ze wilden of niet of politiek terrein als ze het volk opriepen te doen wat God vroeg: waar te maken dat Hij het Nederlandse volk had vrijgemaakt van de 'roomse slavernij' om naar Zijn inzettingen te kunnen leven.

Het waren de 'preciezen' onder de predikanten, een term die ook in de tweede helft van de eeuw nog werd gebruikt om er de 'rechtsinnige predicanten' mee aan te duiden[67], die vrij scherp wisten aan te geven wat de politieke consequenties voor overheid en volk van het 'tweede Israël' waren.

In zijn artikel 'The Dutch West India Company: Political Background of its Rise and Decline' citeert Van Hoboken een uitspraak van Asher uit 1867 waarin de politieke opvattingen van de precieze gereformeerden duidelijk worden getypeerd. De strenge calvinisten worden democraten, monarchisten en centralisten genoemd, die in het bijzonder eisten, dat de oorlog zou worden voortgezet totdat 'België' zou zijn bevrijd. Tegenover hen stonden de Arminianen, aristocraten, republikeinen en voorstanders van de provinciale en stedelijke autonomie, die er vrede mee hadden dat 'België' in Spaanse handen zou blijven. Van Hoboken zegt van deze typeringen, dat er heel wat van waar is, al is het te zeer gegeneraliseerd en te sterk uitgedrukt[68]. Laten we de karakterisering van de strenge calvinisten met betrekking tot hun politieke opvattingen nader beschouwen.

De typering democraten is om te beginnen niet zo gelukkig gekozen. Men moet er in geen geval onder verstaan dat de gerefor-

meerden streefden naar één of andere vorm van volksvertegenwoordiging. Bedoeld wordt dat de aanhangers van de gereformeerde opvattingen vooral gezocht moeten worden onder die groepen van de bevolking die niet tot het burgerlijk patriciaat, de aristocratie, behoorden. We zagen evenwel in een eerder hoofdstuk al dat met name de kerkeraden van de gereformeerde kerk een allesbehalve democratische samenstelling in deze zin hadden[69].

Monarchisten is beter op zijn plaats. In de gereformeerde politieke inzichten was aan de prinsen van Oranje, als de door God aangewezen leiders in de Opstand, een vooraanstaande plaats toebedeeld. De zienswijze waarin Oranje als Gods werktuig werd gezien, als de Mozes die het volk uitleidde, leidde tot een monarchale, althans semimonarchale, -orangistische opvatting. De Leidse predikant-hoogleraar Heidanus, wiens leven meer dan driekwart van de zeventiende eeuw omspande, bracht hoogbejaard in 1674 deze opvatting in een tot Willem de Derde gerichte rede als volgt onder woorden:

> Deze dingen zijn zoodanig en zoo groot, Aldergelukkigste Vorst, dat Gij daaraan niet en kunt gedenken of daar moet in Uwe Ziele komen een eerbiedigheid ende des Heeren vreeze, die zulke groote en zeldzame zaken door U gewrocht heeft: waarom Gij U dan opregtelijk ende van herten moet vernederen onder Zijne hand, opdat Gij hem stoffe laat om U verder te verhoogen.[70]

De monarchistische staatsidee paste bovendien in de traditioneel politieke opvattingen van de zeventiende eeuw. Aan de universiteiten onderwees men bijna zonder uitzondering een meestal gematigd monarchisme en dat was vermoedelijk ook de opvatting van Voetius. ‘Het Nederlands republikanisme van de tweede helft der eeuw was een breuk met de traditie en met de politica van de universiteiten.’[71]

De centralistische tendentie in het politieke denken van de gereformeerden, waarop in de uitspraak van Asher wordt gewezen, was ongetwijfeld eveneens aanwezig.

Aanvankelijk omvatte ‘'t Nederlandt, ons ganse Vaderlandt’, alle zeventien Nederlanden die bevrijd moesten worden van het Spaanse juk[72]. Als dat perspectief uit het gezichtsveld verdwijnt, krijgt het begrip een beperkter inhoud en gaat het samenvallen met het grondgebied van de Zeven Provinciën. Hoewel ook uitgesproken gereformeerde schrijvers de term Holland gaan gebruiken - ook bij Van de Velde komt bijvoorbeeld de bekende uitdrukking voor waarin wordt gezegd dat de Hollandse tuin is gesloten[73] - hebben zij toch steeds de gehele Republiek op het oog.

Er bestaat de gehele eeuw door een calvinistisch nationaal besef van het ‘lieve Vaderland’ als ‘het huis van de bruid’. De Unie van Utrecht was de gereformeerden dierbaar als zekerstelling van dat nationaal tehuis van Christus' kerk[74]. Typerend voor dit gereformeerd nationalisme is de wijze waarop Van de Velde zijn lezers toespreekt. Hij noemt hen ‘ware Nederlanders en liefhebbers van het Israël Gods’[75]. Een andere term waarmee gereformeerde schrijvers in de zeventiende eeuw aangaven van welke aard hun nationalisme was, luidde ‘christelijke patriotten’[76].

Kossmann's opvatting dat de term patriot in de tweede helft van de eeuw werd gemonopoliseerd door de tegenstanders van de calvinistische orangisten lijkt ons dan ook niet juist: ook de preciezen gebruikten het begrip[77].

Tenslotte de voorstelling van de gereformeerden als oorlogsdrijvers bij Asher. De geuzenliederen, pamfletten en andere geschriften van gereformeerde auteurs maken duidelijk dat de strijd tegen Spanje als de belichaming van het roomse kwaad inderdaad tot het hart van wat men zou kunnen noemen de gereformeerde traditie behoorde[78]. De oorlog werd Gods zaak genoemd. In de pamfletten rond de sluiting van het Bestand betoogden de schrijvers dat de oorlog alleen dan mocht worden beëindigd, als een goddelijke, eerlijke en verzekerde vrede kon worden gesloten[79]. In de gereformeerde geschriften overheerste een onmiskenbaar militante toon. Nehemia Publicola, pseudoniem voor Joannes de Swaef, noemde in zijn 'Mordechai ofte Christelijcken Patriot' van 1632 'haet teghen den Spanier' één der 'goede patriotsaffectiën'[80].

Ten tijde van de vredesluiting van Munster waren dezelfde geluiden te beluisteren als tijdens de onderhandelingen die zouden leiden tot het Bestand[81]. Twintig jaar later smaalde Van de Velde nog over de 'Spaanse Vrede'[82]. Duidelijk werd het calvinistische standpunt ten aanzien van oorlog en vrede uiteengezet door de anonieme auteur van de 'Bedenckingen op de Deductie' uit 1654. Ingaande op de bewering in de deductie dat de Staten van Holland het land dan toch maar verlost hadden uit de slavernij van de oorlog schreef hij:

> Wat aengaet den Oorlogh, al is hy swaer ende onsoet, als men hem met gherechtigheydt voert, die en is geen slaverny, ten zy men seyde dat Justitie oeffenen slavernye ware: want een Oorlogh is een exercitie van de hooghste Justitie; Oock sietmen dat de machtighste Oorlogers de grootste Souvereinen gheworden zijn, ghelijck oock tegen Spangien, onse vryheyt niet anders als met den Oorloghe is behouden ...[83]

De oudtestamentische oorlogsmentaliteit was de predikanten een lichtend voorbeeld. Hier zag men hoe Israël in de strijd met het omringende heidendom zijn uitverkorenheid waar maakte. Het Nederlandse Israël moest zich op dezelfde wijze laten gelden. Verzwakking van het leger zou het land openleggen voor een nieuwe 'Roomse heerschappije'. De Hollandse regenten wordt verweten dat zij voor 'wegneminghe van de oorlogsmacht' zijn. Het Nederlandse Israël kon een sterk leger niet missen[84].

Een treffende samenvatting van de gereformeerde denkbeelden op politiek terrein is te vinden in de 'Vrijmoedige Aenspraeck aen, Syn Hoogheyt de Heere Princen van Orangien' uit 1650, geschreven door Maximiliaan Teellinck, zoon van de bekende Willem Teellinck en achtereenvolgens predikant in Vlissingen, Zierikzee en Middelburg[85]. Teellinck geeft een zevental politieke Maximen die als volgt kunnen worden weergegeven:

1 Wij danken onze vrijheid aan God en moeten er zorgvuldig voor waken dat wij niet opnieuw ‘met 't Jock der dienstbaerheyt ... bevangen worden’.
2 De Spanjaarden zijn nog altijd niet te vertrouwen. Wat zij door de oorlog niet hebben kunnen winnen, proberen zij nu door de vrede te verkrijgen.
3 Wij moeten onverbrekelijk vasthouden aan de Unie van Utrecht en ons krachtig opstellen tegenover allen die zich van de Unie willen losmaken.
4 Wij moeten een sterk leger onder de wapenen houden ‘om Israël, ons Vaderlandt te behouden’.
5 Wij moeten het huis van Oranje-Nassau ‘weldadigheydt bewijsen, na al het goede, dat sy by Israël, ons Vaderlandt, gedaen hebben, ... en eeuwichlick gedencken, hoe sy door Gods zeghen, ons geredt hebben, van de handt aller onser vyanden rontomme ...’.
6 Wij moeten de koophandel handhaven en uitbouwen door welke ons land is opgekomen, in het bijzonder die van de Westindische Compagnie, opdat Brazilië wordt heroverd en daar het evangelie wordt bekend gemaakt.
7 Wij moeten de ware gereformeerde religie, het fundament van al het voorgaande handhaven, de religie die ons geweest is ‘als de Arcke des Heeren, in 't Leger der Israeliten’.[86]

Hoezeer deze Maximen de kern van de gereformeerde politieke opvattingen weergeven, kan worden afgeleid uit het feit dat veel van wat hier boven wordt gezegd een herhaling en samenvatting is van wat andere gereformeerde schrijvers eerder naar voren hebben gebracht en dat het in latere geschriften, soms zelfs letterlijk, wordt herhaald.

Zo bijvoorbeeld in het pamflet ‘Onwederleggelycke Bewijs-Redenen. Daer door betoont wort, dat de Vereenighde Nederlanden, alleen door Godes voorsieninge ende der Princen van Orangien beleyt, vant Spaensche Jock, ende slavernye vry gemaeckt zijn ...’ uit 1663. Aangepast aan de veranderde tijdsomstandigheden - Willem de Tweede is Willem de Derde geworden; van herovering van Brazilië wordt niet meer gesproken, maar het verlies wordt betreurd - heeft de schrijver van het pamflet alle Maximen in extenso in zijn verhaal opgenomen[87].

Ook Van de Velde heeft de Maximen ongetwijfeld gekend. Alle thema's komen in de ‘Wonderen des Allerhoogsten’ voor en de bewoordingen waarin dat gebeurt zijn evenals de volgorde van de thema's hier en daar letterlijk gelijk aan die van Maximiliaan Teellinck.

De eerste maxime loopt als een draad door het gehele boek. Wantrouwen jegens de Spaanse vijand is voor de haat die Van de Velde tegen hen koestert een zwakke uitdrukking. We moeten onderzoeken, schrijft hij, waarom ‘'s Heeren vloek onder ons is sedert de afkondiging van den Spaanschen Vrede den 5 Juni 1648, en dat door de voortduring van dien vloek ons zoovele ellenden gedrukt hebben’[88].

De Utrechtse Unie heet een Heilzame Unie, waardoor God de provinciën in zijne genade aan elkaar heeft verbonden als waren zij één provincie[89].

Ook in vredestijd moet men de grenzen en sterkten van het land goed bewaken. Men houde 'een genoegzaam leger van strijdbare, uitgelezene, kloeke helden in dienst, om Israël, ons Vaderland, te behouden tegen binnen- en buitenlandsche vijanden'. (De epitheta waarmee de gewenste kwaliteiten van de soldaten worden aangeduid zijn exact dezelfde die Teellinck in de 'Maximen' gebruikt en ze staan in dezelfde volgorde[90].)

Dankbaarheid jegens het Oranjehuis is alleen al daarom geboden, wijl 'het noodzakelijk veel kwaad aan land en volk veroorzaken' moet 'wanneer het ondankbaar bevonden wordt tegen zulke hoge personen ...'[91] De passage over de zorg voor de koophandel en de handhaving van de Oost- en Westindische Compagnieën met een verwijzing naar het 'versuymt Brasil' ontbreekt evenmin[92].

Dat de religie het fundament voor Nederlands welvaren is, noemt Van de Velde uiteraard op vele plaatsen. Daaronder is er één, waar ook het beeld van de ark wordt gebruikt terwille waarvan de Heer Nederland beschermde:

> Hij deed hen ook ondervinden, dat Hij om dien godsdienst deze landen, evenals eertijds het huis van Obed-Edom om der Arke wil, 2. Sam. 6, wonderbaarlijk gezegend heeft.[93]

We hebben hier te maken met de kern van de gereformeerde traditie die eind zestiende, begin zeventiende eeuw ontstond, tijdens de Nadere Reformatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw haar meest uitgesproken vorm aannam en sindsdien in essentie niet veranderd tot op de huidige dag in kleine kringen voortleeft. De lijn loopt van zeventiende-eeuwers als de Teellincks, Van de Velde en Witsius over achttiende-eeuwers als Fruytier en Comrie via Da Costa, Groen van Prinsterer en hun geestverwanten in de negentiende eeuw naar vertegenwoordigers van de traditie in de twintigste eeuw als dominee Kersten. Het is verbazingwekkend hoe weinig de boetepreken van de laatste in wezen verschillen van de predikaties van zijn zeventiende-eeuwse ambtgenoten. De volgende passage uit een kanselrede van Kersten mag dat illustreren:

> God zelf leidde ons uit Roomsche overheersing en vergaderde ons om de Banier des Evangeliums ... De levende God was in het midden van ons. De volkeren rondomme beefden zoo de oude leeuw der Oranjes zich bewoog. Neen, niet om die Oranje-Vorsten, maar wijl de Heere zelf voor onze legerscharen heentrad. Zijn hand leidde ons; Hij maakte ons het volk Zijner Weide en de schapen Zijner hand. Onze geschiedenis is een aaneenschakeling van Goddelijke wonderen.[94]

Deze gereformeerde traditie samengevat: Gods zegen was er terwille van zijn kerk, zijn tuchtigende roede maande overheid en volk de 'uitverkiezing' waardig te zijn.

Voor de buitenlandse politiek betekende dat: voortzetting van de strijd met Spanje en 'Rome' onder leiding van de Oranjes, te land met een sterk Unie-leger, ter zee vooral door middel van de handelscompagnieën met een onmiskenbare voorkeur voor de Westindische Compagnie[95].

Voor de binnenlandse politiek: handhaving en versterking van de Unie van Utrecht waardoor de Nederlanden 'als één provincie' waren, een vooraanstaande positie voor de 'loffelijke Prinsen van Oranje' en handhaving van de ene ware gereformeerde religie, wat betekende: voortzetting van de strijd tegen roomse, pelagiaanse, sociniaanse en andere dwaalleren in de Republiek en de Generaliteitslanden en heiliging van het dagelijks leven. Dat alles met hulp van de Overheid als 'voedsterheer' van de gereformeerde kerk.

Israël en Jerobeam[96]

Het ideaal van een Nederlands Israël moest wel botsen met de werkelijkheid van een staat, die weinig meer was dan een tamelijk losse vereniging van Holland met zes bondgenoten, ontstaan in een Opstand waaraan een complex van factoren ten grondslag lag en waarin een meerderheid van de bevolking niet eens tot de gereformeerde kerk behoorde[97]. Bekend is het verhaal van de kerkdienst in het ontzette Leiden, waarin de gereformeerde predikant de overheid kapittelde omdat zij op het papieren noodgeld 'haec libertatis ergo' in plaats van 'haec religionis ergo' had laten slaan en de stadssecretaris zo kwaad werd, dat hij zijn vuurwapen op de kansel richtte en de burgemeester die naast hem zat, vroeg: 'Wil ik hem er aflichten?', hetgeen die burgemeester hem, met meer begrip voor de eigen verantwoordelijkheden van overheids- en kerkendienaar, wijselijk afried[98]. Dat een overheidsdienaar een predikant zo letterlijk naar het leven stond was overigens uitzondering. In het algemeen, we zagen het al eerder, kenmerkte de houding van de overheid tegenover de kerk zich door een zekere mate van terughoudendheid en werden de principiële uitgangspunten van de herders Israëls weinig bestreden mits de praktische uitwerking zich maar liet verenigen met het politieke belang. Een goede illustratie van deze benadering is de wijze waarop de Hollandse kerkenordening van 1591 tot stand kwam.

Ontevreden over de Leycesterse kerkorde van 1586 nodigden de Staten van Holland in februari 1591 acht 'politieke' heren en acht 'kerkelijke' heren uit om in gezamenlijk overleg een nieuwe kerkorde op te stellen. Nauwelijks waren de heren bijeen of er ontstond een dispuut over de -vraag of de wereldlijke overheid wel het recht had kerkelijke verordeningen en wetten te maken. De 'politieke' heren meenden uiteraard van wel. Zij wezen allereerst op de 'exempelen uyt den Ouden Testamente' en beriepen zich vervolgens op vele voorbeelden in andere staten. De predikanten brachten hier hun 'redenen' tegenin en nadat enige vergaderingen aan deze discussie waren gewijd 'ist entelick bij de kerckelijcke gheseydt dat in alle ghevalle de Overheyt sodanighe wetten niet en behoorde te stellen sonder eerst ende al vooren den mondt Gods raedt te vraghen, ende de Dienaeren der kercke daer op te hooren.' De 'politieke' heren antwoordden hierop, dat dat nu precies was wat er in feite was gebeurd 'soo door de gebeden als door dien dese kercken-dienaeren mede tot dese besoigne gheroepen waren'. Met dat antwoord namen de predi-

kanten genoegen en werd ‘dese quaestie voor vereffent ghehouden’[99].

De gang van zaken bij de totstandkoming van de Hollandse kerkorde van 1591 is typerend voor de gevoeligheden in de verhouding tussen kerk en staat. De overheid stelde zich in het algemeen op het standpunt dat haar een zekere zeggenschap in kerkelijke zaken toekwam, maar was er tegelijkertijd op uit de ‘kerkelijken’ buiten de politiek te houden. Onder de libertijnse regenten heersten de denkbeelden van het Erastianisme. De kerk behoorde ondergeschikt te zijn aan de staat. ‘Ende de Gereformeerde Regenten, nietmin als de Konink van Engeland, moetende 't Hooft der kercken zijn ...’ schrijft Johan de la Court[100].

De kerk van haar kant hield er niet de mening op na dat elke overheidsbemoeiing ontoelaatbaar was. Het probleem was waar de grenzen lagen. Waar echter de gereformeerde idee van het Nederlands Israël zulke duidelijke consequenties had op politiek en maatschappelijk terrein, was het vrijwel onvermijdelijk dat er grensoverschrijdingen van de kant van de kerk zouden komen. De regenten verzetten zich fel tegen alle politieke aspiraties van de kerkelijken. In het ‘Bootsmanspraetje’ uit 1612 keert bijvoorbeeld Gerard Meerman, schout van Delft, zich met deze woorden tegen kerkelijken die de macht aan zich willen trekken:

> Ey Maet, ziet, is 't land vol gekken?
> Noom wil mijn Heer den stock onttrecken.[101]

Hoewel de meeste conflicten tussen kerk en staat niet op het terrein van de landspolitiek lagen, hebben deze botsingen wel de meeste aandacht gekregen[102]. Conflicten als het verzet van gereformeerde predikanten tegen het sluiten van het Bestand, de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten met zijn politieke implicaties, het conflict naar aanleiding van de hulp van de Republiek aan de Franse koning in diens strijd tegen de Hugenotenvesting La Rochelle in 1625, de pressie van de ‘preciezen’ onder aanvoering van Voetius op de overheid geen concessies te doen aan de katholieken in de veroverde gebieden van Brabant en Limburg in de jaren dertig en veertig en de strijd om de voorrang van de ‘Edele Groot-Mogendheden, of de Ridderschap, Edelen en Steden van Holland en Westfriesland, als zijnde den ontwyfelbaaren Souverein, en, naast God, de eenige hooge Overheid deezer Provincie’ in de voorbede, het publiek gebed in de dienst van de gereformeerde kerk in Holland in 1663, waarmee ook Friesland en enige andere provincies zich bemoeiden.

Daarnaast waren er conflictsituaties die zich tot één provincie beperkten, zoals die tussen de Hollandse regeerders van de Ware Vrijheid en enige gereformeerde predikanten in 1654 naar aanleiding van de acte van seclusie, die de Staten van Holland ertoe bracht de commissarissen-politiek in de synoden van Noord- en Zuid-Holland de opdracht te geven de predikanten te vermanen dat zij de gemeente eerbied, gehoorzaamheid en gunstige gedachten omtrent Hare Hoge Overheid de Staten van den Lande moesten inprenten zonder hen te verplichten om enige bijzondere resoluties, edicten of decreten te verdedigen.

Maar verreweg de meeste botsingen tussen kerk en staat waren van plaatselijke aard. Enkele daarvan verwierven landelijke bekendheid zoals de troebelen in Amsterdam naar aanleiding van het orthodox verzet tegen het toelaten van de wederopluiking van het remonstrantisme aan het eind van de jaren twintig, troebelen die eindigden met de verbanning van de predikanten Smout en Cloppenburg en de intrede van de commissarissen-politiek in de Amsterdamse kerkeraad en een conflict in Utrecht over de bestemming van de zogenaamde pieuze goederen in 1660 met eenzelfde afloop: verbanning van twee predikanten ds. Abraham van de Velde en zijn ambtgenoot Joannes Teellinck en het verschijnen van commissarissen-politiek in het consistorie[103].

Veel conflicten veroorzaakten alleen plaatselijke deining, maar ook dan ging het er soms heftig naar toe. Zo was dikwijls de eis van de gereformeerde kerkeraad tot heiliging van het dagelijks leven en wering van alle ‘abuysen’ de oorzaak van onrust en rumoer. Enkele voorbeelden mogen dit illustreren.

In 1622 besloot de Groningse kerkeraad enige lidmaten die op een bruiloft hadden gedanst te censureren en te weren van het eerstvolgende avondmaal. De zaak liep hoog op en de stadsregering zag aanleiding in te grijpen. Zij liet de kerkeraad weten dat het besluit geen kracht had[104].

In 1645 hield de Dordtse predikant Borstius zijn befaamde preek tegen het lange haar waarin hij de gemeente het trieste levenseinde van Absalom voorhield en haar dreigend vroeg:

> Hebt ghy niet gelesen, dat de Heere den dochteren Zions dreyght een kalen kop voor 't langt gekroeste hayr? Dat kan u oock haest overkomen.[105]

Er ontstond weinig minder dan een oorlog om het lange haar: voor- en tegenstanders scholden elkaar op straat uit voor kale vinken en veldduivels[106]. De magistraat van Dordrecht zag zich genoodzaakt zich met de zaak te bemoeien. De predikanten werd geboden ‘voortaen stichtelijck te predicken’ en ieder die een medeburger nog langer om de lengte van zijn haar lastig viel, werd bedreigd met een fikse geldboete[107].

In 1668 weigerde de Rotterdamse overheid haar goedkeuring te hechten aan het uitgebrachte beroep op de Utrechtse dominee David Krombrugge. Het was één van de vele geweigerde approbaties. De Rotterdamse predikant Willem à Brakel, die ook al in zijn vorige gemeente Leeuwarden met de overheid in conflict was geweest, kon zich ook nu weer niet inhouden en ging vanaf de kansel fel tegen de magistraat te keer. Hij bestreed de rechtmatigheid van de weigering principieel en preekte over Psalm 2 vers 6:

> Ik heb immers mijn koning gesteld over Sion, mijn heiligen berg.

De Rotterdamse overheid liet dat niet over haar kant gaan en dominee à Brakel werd tijdelijk in zijn ambt geschorst[108].

Hoe verschillend de conflicten op de onderscheiden niveaus ook waren, hoe dikwijls ook andere dan religieuze zaken meespeelden,

er is niettemin een zekere lijn in het verloop van de meeste kwesties te onderkennen.

De aanleiding was in de meeste gevallen het reageren van gereformeerde predikanten op ‘de zonden van Israël’. Zonden van de overheid, zoals het sturen van de hulpvloot in 1625 naar La Rochelle, het toelaten van ‘paapse superstitiën’ in Brabant en Limburg of het onthouden van rechtmatig de kerk toekomende gelden; zonden van het volk als dansen, banketeren, naar de schouwburg gaan, kermis vieren enz.

De predikanten die deze zonden aanklaagden, deden dat vanuit hun ‘Hebreeuwse’ wereld en toonden vaak weinig gevoel voor de realiteit. Terecht wees Roelink er bijvoorbeeld op, dat de predikanten de verdediging van La Rochelle louter als een strijd om het ware geloof zagen en helemaal geen oog hadden voor de politieke kant van de strijd[109].

De overheden legden daarentegen doorgaans in sterke mate realiteitszin aan de dag. De gereformeerde kerk was voor hen een gegeven, dat uit de Nederlandse situatie niet weg te denken viel en de formele bevestiging daarvan - Haitjema spreekt van het vertrekpunt van de ‘kerkstaat’[110] - vond plaats op de Grote Vergadering van 1651. Maar terwijl de gereformeerde predikanten het oog gericht hadden op de berg Sion, waakten de overheden ook over de belangen van het laagland daaromheen. En het belangrijkste was voor hen de handhaving van rust en orde.

Het is opvallend hoe vaak van de kant van de overheid wordt uitgesproken, dat men ‘modeste’ predikanten begeert, die ‘stichtelijk’ prediken. De oproep van de Staten van Holland in 1694, op verzoek van Willem III gedaan, ‘dat men in het beroepen van predikanten, alleen zou zien op personen die stigtelijk in leer en leven en van een gematigden en vreedzaamen aart waren’, een oproep gedaan, omdat de geschillen tussen de volgelingen van Voetius en Coccejus nog steeds onrust veroorzaakten, is een herhaling van wat men de gehele eeuw door van de kant van de overheid heeft gevraagd[111].

Wat het optreden van de overheid tegen de gereformeerde kerk vergemakkelijkte, was de omstandigheid dat de predikanten tegenover de regeerders van stad en staat geen gesloten front vormden. Vanaf het begin der reformatie in de Nederlanden zijn er ‘richtingen’ te onderscheiden geweest, ‘richtingen’ die van elkaar verschilden in opvattingen over onderdelen van de leer, maar ook van ‘humeur’. Tegenover ‘stoute’ predikanten die ‘sonder moderatie’ de ‘politie en regeering niet alleen van den lande’, ‘maar ook van uitheemsche zelfs bevrinde potentaten op den stoel bragten’ en zonder aanzien des persoons ‘hoge en lage regimenten, koningen en prinsen berispten, hunne gedragingen bedilden en heftig tegen hunne politiek uitvoeren’ hebben ook altijd ‘neutralisten’ gestaan, die zich zorgvuldig buiten de politieke strijd hielden[112].

Ook ten aanzien van de denkbeelden over de verhouding tussen kerk en staat heeft steeds verschil van mening tussen de predikanten bestaan.

In het begin van de eeuw onderschreven de remonstranten in het algemeen de erastiaanse opvattingen van de libertijnse regenten, terwijl de contra-remonstranten zich op het standpunt van de

collateraliteit stelden[113]. Maar de overwinnaars van Dordt waren niet in staat aan te geven hoe dat standpunt in bijzonderheden moest worden uitgewerkt. Omdat er toch werkbare verhoudingen moesten komen, kwam het erop neer dat een zekere inmenging van de staat werd geduld. Als de overheid gereformeerd was, waren ook de orthodoxe predikanten bereid haar vrij veel armslag te geven. Onder de predikanten en de leidende theologen bleven echter verschillen van inzicht bestaan met betrekking tot de vraag waar de invloed van de overheid ophield.

Vedelius kende in zijn 'De Episcopatu Constantini magni, seu De Potestate Magistratum Reformatorum, circa res Ecclesiasticas Dissertatio Repetita cum responsione ad Interrogata quaedam' uit 1642 aan de overheid een tamelijk grote invloed in kerkelijke zaken toe[114]. Theologen als Maccovius en Rivetus deelden zijn standpunt. Voetius daarentegen bestreed de opvattingen van Vedelius fel[115].

Bekend is dat de volgelingen van Coccejus een grotere mate van volgzaamheid aan de dag legden dan de strenge Voetianen. De Coccejanen, die uit de verbondstheologie andere conclusies trokken ten aanzien van zulke zaken als de zondagsheiliging, kwamen ook veel minder in conflict met de werkelijkheid van een allesbehalve 'heilig' levende bevolking.

Tussen uitgesproken vertegenwoordigers van beide richtingen waren echter nog heel wat varianten. Ook onder de aanhangers van Voetius en Coccejus, in het bijzonder onder de laatsten, bestonden nog weer verschillen[116].

Van invloed op de verhouding tussen kerk en staat waren verder ook de plaatselijke omstandigheden. Het was bijvoorbeeld een niet onbelangrijke zaak hoe de getalsverhoudingen tussen libertijnen en consistorialen in de stedelijke regering lagen. Waren de consistorialen aan het bewind dan was de verhouding tussen kerkeraad en stadhuis uiteraard het best. In beide instituten zaten in zo'n geval dezelfde regenten[117].

Verschil maakte het eveneens hoe de binnenlands-politieke verhoudingen lagen. De periode van 1650 tot 1672 gaf een ander beeld te zien dan de tijd na 1672 om een duidelijk voorbeeld te geven. Tijdens de regering van de 'Ware Vrijheid' werden Coccejanen bevoordeeld boven de Voetianen. Na 1672 sloeg de balans naar de andere zijde door. Ook het publiek gebed werd toen weer veranderd[118]. Maar in alle gevallen wenste de overheid een 'modeste' kerk met gematigde predikanten die niet op alle vossen in de Wijngaard wilden jagen. Waar de strenge Voetianen er steeds op uit waren Israël te zuiveren van alle dwalingen en ongerechtigheden, lag het voor de hand dat zij het meest bij conflicten betrokken raakten.

Het antwoord van de overheid op de beroeringen die Israëls herders teweeg brachten, was een mengeling van een harde en een voorzichtige aanpak. De harde aanpak bestond uit de bedreiging de predikanten 'de pap te zullen ontzetten', dat is, hun tractement te zullen inhouden, hen in de uitoefening van hun ambt te schorsen of zelfs hen uit de stad te verbannen. Dit bleken in veel gevallen doeltreffende middelen om weerspannige predikanten tot de orde te roepen. Toen de magistraat van Rotterdam in 1662 een gerenommeerd Voetiaan als Franciscus Ridderus wegens

'politiek prediken' bestrafte met de inhouding van zijn tractement, liet de predikant zijn preek op het stadhuis lezen en betuigde hij zijn leedwezen over enkele door hem gebezigde uitdrukkingen[119].

In de strijd om de voorrang in het publiek gebed dwongen de Staten van Holland eveneens naleving af door met inhouding van de tractementen te dreigen[120].

De omzichtige benadering die gelijktijdig met de harde aanpak werd gevolgd, kwam erop neer dat er in zekere mate toch rekening werd gehouden met de gereformeerde verlangens.

Al valt bijvoorbeeld moeilijk uit te maken hoeveel gewicht het protest van de kerk tegen het sturen van de hulpvloot naar La Rochelle uiteindelijk in de schaal heeft gelegd, een feit is dat de vloot werd teruggeroepen[121].

Callenbach noemt het opvallend dat in Rotterdam predikanten wier beroep aanvankelijk door de overheid werd geïmprobeerd, enkele jaren later toch in de stad beroepen konden worden[122].

Waar overleg tot resultaten beloofde te leiden, werd daaraan niet zelden boven machtsvertoon de voorkeur gegeven. De overeenkomst die de Amsterdamse overheid in 1677 met de gereformeerde kerk van Amsterdam sloot, mag illustreren hoe de kerk-staat verhouding in de praktijk ook vaak een kwestie van geven en nemen was in plaats van een harde strijd.

Aanleiding tot de overeenkomst was de ook in Amsterdam moeilijk liggende zaak van de predikantsberoepingen. De stedelijke overheid had daarbij het approbatierecht en maakte daar naar de mening van de kerkeraad te ruim gebruik van. Het beroepingswerk ondervond meer dan ernstige hinder van de voortdurende veto's die de overheid over de uitgebrachte beroepen uitsprak. De overeenkomst van 1677 zou daaraan een einde maken. Zij bestond uit zes artikelen die als volgt kunnen worden samengevat:

1 Men zou blijven bij de rechtzinnige waarheid die in Gods Woord en de Formulieren van Enigheid was begrepen.
2 Men zou alles nalaten wat de vrede zou kunnen verstoren en elkaar niet langer zwart maken.
3 De bestaande meningsverschillen zouden niet zo gewichtig worden gevonden dat zonder deze de Schrift niet zou kunnen worden verstaan of gepredikt.
4 Men zou zich in prediking en catechese voor onschriftuurlijke stellingen wachten.
5 Dat men bij het beroepen van predikanten uit zou zien naar gematigde en vreedzame personen, zonder erop te letten op welke academie zij gestudeerd hadden, en dat men van tevoren een vriendelijk gesprek met te beroepen predikanten zou voeren.
6 Dat men hem, die hiertegen in mocht gaan, broederlijk zou vermanen om alle verwijdering te voorkomen.

Het stuk werd door de kerkeraad van Amsterdam unaniem aanvaard. Evenhuis veronderstelt dat bij het uitbrengen van een beroep voortaan zorgvuldig rekening werd gehouden met de getalsverhoudingen van de modaliteiten, zodat voor de vervulling van een bepaalde vacature een predikant beroepen werd die tot de bij die vacature behorende richting gerekend mocht worden[123].

Het Amsterdamse voorbeeld werd elders nagevolgd en klinkt nog na

in de reeds vermelde oproep van de Staten van Holland in 1694. Ook daar werd gevraagd predikanten te beroepen die ‘moderaat en vreedzaam van humeur’ waren.

Zieners en profeten

Welke consequenties heeft de gedachte dat Nederland als een tweede Kanaän door God was verkoren voor de status van de gereformeerde predikanten gehad?

In een studie over sociale stratificatie wijst Barber erop, dat de religieuze rollen in het oude Israël de belangrijkste waren[124]. De profeet bekleedde er de hoogste positie in de hiërarchie. Het is de profeet Nathan die de koning zelf tot de orde kan roepen. Hebben de gereformeerde predikanten in het tweede Israël een vergelijkbare positie ingenomen?

De profeet in het oude Israël was een geroepene. Hij kwam, als Amos de boer uit Tekoa, zo uit het leven van alle dag tot het profetenambt of hij volgde (als Elisa de profeet Elia) het spoor van een bekende profeet, wiens mantel hij na verloop van tijd overnam.

De oudste gereformeerde kerk in Nederland heeft aanvankelijk dit oudtestamentische voorbeeld gevolgd. Om in de behoefte aan predikanten te kunnen voorzien, gaf men gemeenteleden die zich geroepen voelden tot het ambt, de gelegenheid zich te oefenen in bijbelkennis en prediking in zogenaamde profetenscholen of kollegiën der profeten[125]. Volgens Hartog raakten deze profetenscholen al in 1580 in onbruik, maar nog in 1606 verzocht de classis Neder-Veluwe in verband met de vele vacatures op het platteland de opleiding van predikanten door het ‘exercitium prophetiae’ te willen bevorderen[126].

Hoewel we hier te maken hebben met een rechtstreeks gelegd verband tussen predikanten en profeten, kan men toch niet zeggen dat de Nederlandse profeten een even groot aanzien genoten als hun oudtestamentische voorbeelden. Men sprak van ‘idioten’ en al had dat woord niet de ongunstige gevoelswaarde die het nu heeft, het beklemtoonde wel dat deze predikanten niet gestudeerd hadden. De gereformeerde kerk gaf duidelijk de voorkeur aan academisch gevormde predikanten. Weliswaar bleef er kerkrechtelijk een mogelijkheid bestaan een gemeentelid op grond van ‘singuliere gaven’ zonder academische studie tot het predikambt toe te laten, maar hiervan werd slechts bij uitzondering gebruik gemaakt[127].

De voorkeur van de gereformeerde kerk voor theologisch geschoolden in het ambt betekende overigens niet dat de figuur van de profeet als geroepen lekeprediker verdween. Buiten het instituut van de kerk om traden de gehele eeuw door profeten op in conventikels en sekten, die soms niet te verwaarlozen aantallen volgelingen trokken[128]. Zo'n profeet was bijvoorbeeld de Amsterdamse Jan Rothe, die verkondigde dat hij in 1652 tot het profetenambt geroepen was.

> Wandelend in het Haagse Bos so quame op een laten avontstont Godt als in een swaer tempeest tot mij, en ick sagh sijn aen-

> ghesicht als in een vyer, daer uyt Hij tot mij Sprack: Ick neeme u aen tot mijn knecht om de werelt mijne oordeelen voor te dragen, gaet ende propheteert den Volcke haer oordeel.[129]

Rothe hekelde de officiële kerk en de predikanten, maar spaarde ook de overheid niet. Hij profeteerde in januari 1672 de komende oorlog met Frankrijk en Engeland en men kan zich voorstellen dat de loop der gebeurtenissen in het rampjaar zijn prestige niet weinig verhoogde.

De gereformeerde kerk stond sterk afwijzend tegenover wat zij noemde verfoeilijke geestdrijverij. Toen de Rotterdamse proponent Everard van Someren, een 'Fifth Monarchy Man', tijdens een preek Jan Rothe vergeleek met de steen uit Daniel 2 vers 45 en daarbij geweldig tegen de predikanten van leer trok, grepen twee aanwezige predikanten, onder wie de Voetiaan Franciscus Ridderus, tijdens de dienst in. Er ontstond een groot tumult, waarin één der burgemeesters zich persoonlijk mengde, en Van Someren werd, zij het niet zonder moeite, van de kansel verwijderd[130].

In Middelburg probeerde sinds 1666 de predikant Jean de Labadie het profeteren nieuw leven in te blazen. Hij begon in kleine kring, in de huiskamer maar ook wel in de kerk bijbelbesprekingen met en door leken te houden, daarbij geholpen door bij hem inwonende theologie-studenten[131]. Tot een herleving van de profetenscholen kwam het evenwel niet, al werden wel op enkele andere plaatsen bijbelkringen door predikanten gehouden. De Labadie viel tezeer buiten het patroon van de gereformeerde kerk. Na een driejarig predikantschap werd hij, mede op beschuldiging van conventikelvorming, uit zijn ambt ontzet. Het 'profeteren' bleef een aangelegenheid van sektarische gemeenschappen buiten de kerk om. Sekten als de 'Hebreeën' van Jacob Verschoor, die na zijn dood in 1700 werd opgevolgd door zijn vriendin Grietjen van Dijck, die als profetes werd vereerd[132].

Het feit dat vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw 'profeten' buiten de kerk optraden, hing onmiskenbaar samen met de institutionalisering van de gereformeerde kerk.

Van Lodensteyn klaagt op meer dan één plaats in zijn 'Beschouwingen van Zion' over het gebrek aan bezieling bij predikanten en kerkvolk. Uit afkeer van de vele naam-christenen bleef hij tenslotte weg van het Heilig Avondmaal. Met heimwee terugdenkend aan de eerste jaren van de kerkhervorming in Nederland laat hij Urbanus zeggen:

> En valt my daar op in 't geen ick in de Gedagtenissen van 't begin der Reformatie in dese landen wel gelesen hebbe van de Leeraars, die de selve hier eerst predickten, waren veelal ongeleerde Ambagts- of handswerklieden, en wat een Op- en Voortgang had dat werck.[133]

De predikant Simon Oomius oordeelde in dezelfde tijd over een aantal van zijn ambtgenoten:

> ... het kan niet geloochend worden, dat er hier en daar wel

> zijn, die de wereld in ijdelheid en malle molen gelijkvormig wordende, zich voor de kinderen der wereld bespottelijk maken en den vromen verdriet veroorzaken.[134]

De vergelijking van Nederland met Israël leidde er weliswaar als vanzelf toe dat predikanten als richters en profeten werden gezien - boetepredikers als Smout en Borstius werden inderdaad 'beroerders Israël' genoemd[135] -, maar het is opvallend dat de gereformeerde schrijvers die de gedachte van het Nederlandse Israël het verst uitwerkten, de term 'profeet in Israël' slechts in verband met een beperkt aantal met name genoemde predikanten gebruikten[136].

Zieners en profeten waren die predikanten die èn door de woorden die zij spraken èn door hun voorbeeldige levenswandel zich als ware knechten des Heren deden kennen. Zo werd bijvoorbeeld de Zeeuwse predikant Willem Teellinck 'een man Gods en deftig Leeraar en Ziener in Israël' genoemd[137]. In zijn betrekkelijk korte leven - hij werd negenenveertig jaar oud - schreef Teellinck een omvangrijk oeuvre stichtelijke geschriften, betogen en predikaties waarin hij Israëls volk vermaande en opriep naar Gods inzettingen te leven.

Hij werd veel gelezen en geciteerd. In 1656 gaf Franciscus Ridderus een bloemlezing van zijn geschriften uit onder de titel 'De mensche Gods' en in 1662 verscheen in Utrecht zijn overigens incompleet verzameld werk 'Alle de godgeleerde werken van W. Teellinck'[138]. Wat Teellincks levenswandel betreft, zijn biograaf vertelt van hem dat hij uiterst eenvoudig leefde en zijn tafel altijd deelde met gasten die niet te eten hadden. In een geschriftje van 1624 stelde hij voor de winst van het eerste jaar van de Westindische Compagnie ter beschikking te stellen van de zending. Men moest niet te veel hechten aan de ruilhandel met 'verroeste spyckers en ghebroken glaeskens', het ging om Gods Zaak[139].

Hoewel zowel bij Van de Velde als bij Witsius een paar maal over alle predikanten als profeten gesproken wordt en Witsius hen zelfs 'helden Davids' noemt, is het toch wel duidelijk dat beiden vinden dat lang niet alle herders en leraars zieners en profeten waren. Witsius hekelt de pronkzucht en ijdelheid van veel predikanten[140] en laakt in het bijzonder hun gebruik van dure woorden[141]. Van de Velde wijst erop dat de dominees door hun deugdzaamheid het goede voorbeeld moeten geven[142]. Net als de profeten moeten zij ingaan tegen allen en alles wat in strijd is met Gods heilige wet. De 'ware leeraars' waren altijd 'viri contentionum', dat is mannen des twistes, houdt Van de Velde zijn ambtgenoten voor[143].

Het aantal predikanten dat het aanzien van de oude profeten genoot is ongetwijfeld niet groot geweest; dat was in het oude Israël overigens niet anders geweest. Maar ze waren er wel en hun invloed reikte tot ver buiten hun eigen gemeente. De schrijver van de meermalen aangehaalde 'Beschouwingen van Zion' was één van hen. Jodocus van Lodensteyn beantwoordde in hoge mate aan het geschetste beeld van de ware herder en leraar. En het Utrechtse kerkvolk zag in hem, de celibataire asceet die niets

voor zich zelf vroeg en zijn tractement voor een groot deel aan de armen schonk, een Man Gods[144]. Toen hij in 1677 in een reuk van heiligheid stierf, hield zijn Utrechtse collega Hendericus van Ryp een lijkpredikatie over een tekst die vermoedelijk het algemeen gevoelen tot uitdrukking bracht. Dat mogen we wel opmaken uit de snelheid waarmee de preek op veler verzoek in druk verscheen[145]. Van Ryp preekte naar aanleiding van I Samuël 25 vers 1:

> Ende Samuël stierf, en gantsch Israël vergaderde sich, en sy bedreven rouw over hem, en begroeven hem in sijn huys te Rama.

Uit de preek blijkt dat Van Ryp zijn gestorven ambtgenoot zonder enige schroom met de profeet Samuël identificeerde. Nadat hij een opsomming van de vele kwaliteiten van Samuël heeft gegeven, past hij deze toe op Van Lodensteyn met de woorden:

> Laet ons nu dit over-brengen tot onsen Samuël, ...

Van Jodocus van Lodensteyn, die als 'Ziener en profeet in Israël' de positie van de academisch gevormde predikant in de publieke kerk verenigde met de profetische gaven van de geroepene, kan men zeggen dat hij een prestige genoot als de oude profeten in Israël. Dat prestige was zo groot, dat hoewel Roldanus hem terecht 'een nachtmerrie voor de overheid' noemde, deze overheid toch nooit iets tegen hem ondernam[146]. Ook niet toen hij in het laatst van zijn leven het Heilig Avondmaal niet meer wilde bedienen, omdat hij er zich niet mee verenigen kon dat zoveel naam-christenen naar de Tafel gingen. De burgemeester die hem naar de reden van zijn wegblijven vroeg, kreeg ten antwoord erover te zwijgen, daar het hem was alsof er een emmer water over zijn rug werd gegoten. Dat antwoord werd genomen![147]

De Zeeuwse Willem Teellinck in de eerste helft van de zeventiende eeuw en de Utrechtse Jodocus van Lodensteyn in de tweede waren voor de gereformeerden inderdaad profeten in Israël. De glans die zij aan het ambt gaven, straalde af op de overige predikanten. Maar deze twee voorbeeldige dienaren waren niet representatief. Voor het merendeel van de predikanten gaf de lijfspreuk van de Rotterdamse Voetiaan Gregorius Mees beter aan wat hun positie was: 'Waken, en de middelmaat bewaren'[148].

Niettemin kan juist uit de voorbeelden van de boven-middelmatige figuren van Teellinck en Van Lodensteyn, aan wie vele rechtzinnige predikanten zich gaarne spiegelden - Teellinck zou wel eens de meest geciteerde zeventiende-eeuwse prediker kunnen zijn - worden geconcludeerd dat de veel gesmade onverdraagzaamheid van de twistziek genoemde precieze predikanten wortelde in de theologisch gefundeerde idee van Nederland als een tweede Kanaän. De precieze predikanten putten er de kracht uit om steeds maar weer opnieuw het ondankbare werk van zedemeester en boeteprediker te verrichten: het predikantschap was voor hen het profetisch ambt. Het ideaal van deze profeten van het tweede Israël: Christus' kerk als gemeenschap der heiligen, stond echter op gespannen

voet met de door veel regenten voorgestane idee van een brede volkskerk waarin, als in de ark van Noach, plaats zou zijn voor ‘reinen’ en ‘onreinen’. Na verloop van tijd moest de publieke kerk, zo nauw met de staat verbonden, zich wel in de richting van een volkskerk ontwikkelen. De profetische predikanten hebben deze ontwikkeling niet tegen kunnen houden.

Eindnoten:

1 Kuiper, *Geuzenliedboek*, I, 241.
2 *Ibidem*, 95.
3 Bremmer, *Van Opstand tot Koninkrijk*.
4 Offringa, ‘Van Vloten’, 203.
5 Geyl, ‘Godsdienst en nationaliteitsgevoel’, 163.
6 De Pater, *Maurits en Oldebarnevelt*, 38.
7 Geyl, *Stam*, II, 405, 581 en 584.
8 Busken Huet, *Land van Rembrandt*, II, 311.
9 Wagenaar, *Strijd en overwinning*, 58.
10 Rüter, ‘Natie en volkskarakter’, 309.
11 Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef*, 14-18.
12 Kossmann, *In Praise of the Dutch Republic*, 12.
13 *Ibidem*, 13.
14 Gans, *Memorboek*, 77.
15 Kuiper, *Geuzenliedboek*, I, 146.
16 *Ibidem*, I, 162, 177, 226, 296 en 318.
Ibidem, II, 1, 73, 79, 153 en 320.
17 Geurts, *Opstand in de pamfletten*, 289.
18 Kuiper, *Geuzenliedboek*, II, 65.
19 Knipping, *Iconografie*, I, 287.
20 Revius, ‘Bestant’, 148.
21 Vondel, *Werken*, I, 12, 15.
22 Smit, *Van Pascha tot Noah*, I, 31-60.
23 Geschiere, ‘De Salluste’, 67.
24 Vondel, *Werken*, I, 261-264.
25 Van Reyd, *Nederlantsche Oorloghen*, fol. 81.
26 *Ibidem*, II, fol. 18.
27 Valkenier, *Verwerd Europa*, 774-775.
28 Van der Linde, *Gereformeerd protestantisme*, 9.
29 Van Reyd, *Nederlantsche Oorloghen*, II, fol. 19.
30 Lydius, *Verhoogde Nederland*, 1 verso.
31 Geciteerd bij Overdiep, *Onze renaissance in proza*, 7.
32 Udemans, *Koopmans Jacht*.
33 De artikelen tegen de remonstranten in: Bijlage I van Wagenaar, *Strijd en overwinning*, VII.
34 Swart, *Miracle of the Dutch Republic*, 18.
35 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*.
36 Witsius, *Twist des Heeren*.
37 Teellinck, *Amos ofte Siender Israels*.
Souterius, *Troost-Basuyn*.
Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*.
38 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 47, 233 en 258.
39 Witsius, *Twist des Heeren*, 83, 414 en 119.

40 *Ibidem*, 388.
41 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 245.
42 *Ibidem*, 244.
43 *Ibidem*, 245.
44 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 181, 361 en 442.
45 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 5e deel fol. 4.
46 Vgl. Greenleaf, *Order, Empiricism and Politics*; Foucault, *Les Mots et les choses*.
47 Aangehaald bij Prinsen, 'Vondels proza', 81.
48 Kampinga, *Oudere vaderlandsche geschiedenis*, 71.
49 Huygens, 'Aende joffrouwen', 17.
50 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 355.
51 Croese, *Homeros Hebraios*.
52 De Pater, *Maurits en Oldenbarnevelt*, 10.
53 Huizinga, 'Hoe bepaalt de geschiedenis het heden', 229.
54 Heppe, *Pietismus*, 205-241.
55 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 269.
56 Huygens, *Heilighe Daghen*, 49.
57 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 269.
De term ''t nieuwe Israël' voor 'het nieuwe verbond' is al te vinden in de acta van de zestiende-eeuwse gereformeerde kerk (Rutgers, *Acta*, 275). In het openingsgebed van de synode van Dordrecht (1618-1619) werd gebeden, dat de arbeid der predikanten mocht strekken om 'de vervallene muuren van het Christelijke Jerusalem wederom op te bouwen' (Brandt, Historie der Reformatie, III, 14). Vgl. ook Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 136-137.
58 Teellinck, *Zephanias Waarschouwinge*.
59 Geciteerd bij Uit den Bogaard, *Gereformeerden en Oranje*, 99.
60 Geciteerd bij Cramer, *Heidanus*, 186.
61 Wagenaar, *Strijd en overwinning*, 117.
62 Posthumus Meyjes, *Kerkelijk 's Gravenhage*, 28.
63 Van der Heijden, 'Revius', 128.
64 Boorstin, *The Americans*, 3.
65 Glasius noemt twee verschillende Nederlandse vertalingen (Witsius schreef in het Latijn) en een Engelse vertaling (Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 614). Over de invloed van Witsius' *De oeconomia foederum Dei cum hominibus*: vgl. Van Genderen, *Herman Witsius*, 245-246.
66 Witsius, *Twist des Heeren*, 119.
67 *Ibidem*, 383.
68 Van Hoboken, 'The Dutch W.I.C.', 44.
69 Zie blz. 38-41. Ook Van Deursen wijst in 'Bavianen en slijkgeuzen' op het niet-democratische karakter van de kerkeraden.
70 Geciteerd bij Cramer, *Heidanus*, 43.
71 Kossmann, 'Politieke theorie', 9.
Wansink, *Politieke wetenschappen*, 231-247.
72 Smitskamp, *Calvinistisch nationaal besef*.
73 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 165. De uitdrukking is afkomstig van Everhard van Reyd die haar gebruikt naar aanleiding van de inneming van het fort St. Andries in 1600. Van Reyd schrijft: 'Den Hollantsche Tuyn was hier mede recht besloten, ende scheen wat besonders dat die Spaniers selfs die leste poort daer aen hadden moeten bouwen.' Van de Velde: 'Ook is het aanmerkenswaardig, dat de vijand zelf het laatste en voornaamste slot gemaakt heeft aan den Hollandschen Tuin, waardoor deze volkomen gesloten is.'
74 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 22 en 225.
75 *Ibidem*, 104.
76 Bijvoorbeeld in 'Mordechai ofte Christelijcken Patriot' van Johannes de Swaef.
77 Kossmann, *In praise of the Dutch Republic*, 11. Eén van die preciezen, de schrijver van de 'Bedenckingen op de Deductie' uit 1654, zegt bijvoorbeeld dat aan de West-Indische Compagnie 'de beste Patriotten des Landts, sonderlinghe in *Zeelandt*' verbonden waren (Bedenckingen, Cap. IX).
78 De term 'gereformeerde traditie' naar analogie van 'de Hollandse traditie'. Vgl. Boogman, 'Die holländische Tradition'. Over deze gereformeerde traditie schreef Chr. Fahner: 'De Gereformeerde Traditie. Aspecten van een ideële structuur in de Republiek in de jaren

1648-1672', een onuitgegeven Utrechtse doctoraal scriptie uit 1968, die mij bij het schrijven van dit hoofdstuk goede diensten bewezen heeft.

79 De Pater, *Maurits en-Oldenbarnevelt*, 9-22.

80 Breen, 'Gereformeerde historiographie', 227.

81 Poelhekke, die in de A.G.N. deze bezwaren 'een ethisch sausje' noemt 'waarvan de ingrediënten ons niet onbekend voorkomen, te weten als nog maar de Unie, Religie en Militie', toont hier ons inziens te weinig begrip voor de gereformeerde traditie (A.G.N. VI, 390).

82 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 231.

83 Aitzema, *Staet en Oorlogh*, III, 1037.

84 Bijvoorbeeld in: 'Lauweren-krans gevlochten voor Syn Hoocheyt, Wilhelm, de Heer Prince van Oranjen ...'.

85 De 'Vrijmoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Orangien' was de opdracht aan Willem II, die Maximiliaan Teellinck voor de uitgave van 'Den Politycken Christen' van zijn in 1649 overleden vader Willem Teellinck schreef. Vondel hekelde deze Teellinck in zijn 'Op den oproerigheid van Maximiliaan Teellinck en Bloedbeuling van M. Teellinck, groote bloedbeuling in Zeelandt'. Volgens Knuttel werd de 'Aenspraeck' buiten medeweten van M. Teellinck afzonderlijk uitgegeven, Kn. 6861.

86 Vrijmoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengien enzv. gestelt tot waerschouwinghe en noodige opmerckingh in den verwerden en kommerlycken standt van ons lieve Vaderlandt, Middelburg 1650, Amsterdam 1672. Vgl. Uit den Bogaard, *Gereformeerden en Oranje*, 69.

87 Onwederleggelycke Bewijs-Redenen. Daer door betoont wort, dat de Vereenighde Nederlanden, alleen door Godes voorzieninge ende der Princen van Orangien beleyt vant Spaensche Jock, ende slavernye vry gemaeckt zijn ..., 1663, Kn. 8806, fol. 15-19.

88 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 231.

89 *Ibidem*, 255.

90 *Ibidem*, 258.

91 *Ibidem*, 15.

92 *Ibidem*, 259.

93 *Ibidem*, 216.

94 Geciteerd bij Golverdingen, *Kersten*, 123.

95 De schrijver van de 'Bedenckingen op de Deductie' noemt de W.I.C. en haar 'Colonie' die zo dicht bij lag (!) volgens hem, '... profitabel voor onsen Staet, ... ruineus voor den alghemeynen Vyandt, zijnde naest Godt geweest de enervatie (verzwakking) van den Koninck van Spanjen, ... bequam om de ware Religie te propageren, ...'. Vgl. ook Boogman, 'Die holländische Tradition', 100.

96 'De kerk heette het Israël Gods, die haar aan den Staat onderwierpen werden bij Jerobeam, die Israël zondigen deed, vergeleken; ...' Citaat uit: Bakhuizen van den Brink, 'Vondel met Roskam en Rommelpot', 32.

97 Vgl. Wansink, 'Holland and six allies', 133-156.

98 Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 554.
Brandt, die geen bron vermeldt, dankte het verhaal aan Joachim
Oudaan, die het op zijn beurt uit de mond van zijn leermeester Petrus Scriverius optekende. Vgl. Melles, *Oudaan*, 141.

99 Bor, *Nederlandtsche Oorloghen*, V, 28e boek folio recto 22. Vgl. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 324-332.

100 De la Court, 'Politieke discoursen', 36.

101 Geciteerd bij Wagenaar, *Strijd en overwinning*, 168. Noom betekent hier geestelijke, het is een samentrekking van een (heer)oom.

102 Alle hierna te noemen voorbeelden op landelijk en provinciaal niveau bij Wagenaar, *Vaderlandsche Historiën*. Een uitvoerige bespreking ervan bij De Visser, *Kerk en Staat*.

103 De grote conflicten in Amsterdam en Utrecht uitvoerig bij De Visser. Over de troebelen in Amsterdam vgl. Van Dillen, 'Politieke en kerkelijke twisten te Amsterdam'. Van Dillen wijst erop dat ook bij oprechte calvinisten economische motieven hebben meegespeeld. Men kan dat beamen en er aan toevoegen dat hetzelfde geldt voor sociale, psychologische en andere motieven. Waarom het gaat is echter dat bij de radicaal gereformeerde predikanten en hun aanhang al deze motieven, voor zover het bewuste drijfveren waren, geïntegreerd en gesublimeerd werden in hun calvinistische ideologie.

104 Teenstra, *Stads- en dorpskroniek*, 71.

105 Baumann, *Van Beverwijck*, 71.
106 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 265.
107 *Ibidem*, 72.
108 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 155.
109 Roelink, *Kerk en staat*, 9.
110 Haitjema, *Nieuwere geschiedenis*, 15.
111 Evenhuis, *Amsterdam*, III, 133.
112 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 355.
113 Ds. Wtenbogaerdt wees in 1609 in een toespraak tot de Staten van Holland het contra-remonstrantse standpunt af met de woorden: 'Hier uit moet, onses oordeels, ontstaen een volkomene Collateraliteit als van twee hooge Overheden in een landt, de burgerlijke over 't burgerlijk, de kerkelijke over 't kerkelijk. Daer uit ontstaet veel quaedts. Willen dan Uw Ed. Mog. 'd ontstaene swarigheden remedieren, so moest dese collateraliteit af sijn, als een moeder van veel verwarrings in den staet ...' (Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 102). Vgl. ook Conring, *Kirche und Staat*, 35-36.
114 De Visser, *Kerk en Staat*, II, 383.
115 De twistgesprekken met Vedelius in: Voetius, *Politica Ecclesiastica*.
116 Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, Hfst. 13.
117 Vgl. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 91. Een goed voorbeeld van de verdeeldheid in de vroedschappen: de strijd vóór of tegen een standbeeld voor Erasmus in Rotterdam in 1622 werd in de vroedschap met slechts twee stemmen verschil vóór beslist (Brandt, *Historie der Reformatie*, IV, 720).
118 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 339-340. De bepaling dat allereerst gebeden diende te worden voor de Ed. Gr. Mog. Heeren Staten van Holland en Westvriesland uit 1663 werd in de veranderde politieke situatie niet meer opgevolgd; de Staten-Generaal en de stadhouder kwamen weer voorop te staan.
119 Callenbach, 'Kerkelijk leven in Rotterdam', 50.
120 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 339.
121 Roelink, *Kerk en staat*, 27.
122 Callenbach, 'Kerkelijk leven in Rotterdam', 61.
123 Evenhuis, *Amsterdam*, III, 131-133.
124 Barber, *Social stratification*, 35-36.
125 Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde*, 30.
126 Uit den Bogaard, *Gereformeerden en Oranje*, 42.
127 In de Acta der Synoden van Zuid-Holland komen maar enkele gevallen voor.
128 Zo noemden de 'Rijnsburgse Collegianten' zich bijvoorbeeld profeten (Brandt, *Historie der Reformatie*, IV, 113).
129 Evenhuis, *Amsterdam*, III, 183.
130 *Ibidem*, 187. Van Someren ging later, genezen van zijn chiliastische ideeën, medicijnen studeren.
131 Roldanus, *Geestesbloei*, 88.
132 Waterink, *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, 149-150.
133 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 221.
134 Geciteerd bij Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 442.
135 Visscher, *Ondergang van de Republiek*, 149.
136 Van de Velde meer nog dan Witsius. Bij Witsius komt naast kritiek op de leraren ook een lofrede op de predikanten voor. Vgl. Witsius, *Twist des Heeren*, 339.
137 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 233.
138 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 422.
139 Engelberts, *Teellinck*, 30 en 191.
140 Witsius, *Twist des Heeren*, 142.
141 *Ibidem*, 327.
142 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 440-441.
143 *Ibidem*, 439.
144 Proost, *Lodensteyn*, passim.
145 Van Ryp, *Zions Wee-klagen*.
146 Roldanus, *Geestesbloei*, 79.
147 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, II, 391.
148 Van Harderwijk, *Naamlijst predikanten Rotterdam*, 50.

IV Beeld en zelfbeeld

Vele gereformeerden, zo zagen we in het vorige hoofdstuk, beschouwden voorbeeldige predikanten als Teellinck en Van Lodensteyn als profeten in een nieuw Israël. Met die conclusie zijn we eigenlijk al vooruitgelopen op het nu volgende hoofdstuk, waarin we zullen pogen op grond van mededelingen, beschrijvingen en opmerkingen van zeventiende-eeuwers een beeld te schetsen van de gereformeerde predikant in het oog van zijn tijdgenoten. Dat beeld is belangrijk omdat, zoals we in de inleiding hebben betoogd, de subjectieve mening over personen en groepen een rol speelt in de statusbepaling.

Gemakkelijk is zo'n poging overigens niet. Er zullen plaatselijke verschillen in waardering hebben bestaan, afhankelijk van de vraag of men het met zijn predikant getroffen had of niet. Niet iedereen zal dezelfde maatstaven hebben aangelegd bij de beoordeling van de evangeliedienaar. Het zal duidelijk zijn dat rooms-katholieken en andere niet-gereformeerden anders tegen de predikanten hebben aangekeken dan leden van de publieke kerk. Het lijkt bovendien niet onwaarschijnlijk dat het beeld van de predikant in de loop van de zeventiende eeuw wijzigingen heeft ondergaan. Het heeft er alle schijn van dat het beeld van de predikant aan het eind van die eeuw heel wat gunstiger was dan aan het begin. We zullen met al deze factoren rekening moeten houden.

Het beeld: tussen verguizing en vergoding

In de eerste decennia van de zeventiende eeuw zag het portret van de gereformeerde predikant er niet best uit. Er werd met betrekking tot de kerkedienaren geklaagd over onkunde, absenteïsme, luiheid, oneerlijkheid, ontrouw, dronkenschap en verwaarlozing van de pastorale taak[1]. Dat is een niet geringe klachtenlijst en het is daarom goed er direct aan toe te voegen dat veel van deze negatieve beoordelingen zijn uitgesproken in het heetst van de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten en dan natuurlijk niet door medestanders. Ook mag niet uit het oog worden verloren dat de tegenstelling tussen roomskatholiek en protestant in deze jaren nog ongemeen fel was en tot hartstochtelijke woorden en daden leidde. Zo sneed een burger van Deventer in 1599 de plaatselijke predikant ds. Schurrichman na kerktijd de hals af, omdat hij tegen de Paus had gepreekt[2].

Toch zijn er aanwijzingen dat de ernstige kritiek op veel gereformeerde predikanten in deze jaren niet alleen vijandige laster is geweest en dat het beeld van de evangeliedienaar in het begin van de zeventiende eeuw nogal wat leIijke trekken heeft vertoond. Als Constantijn Huygens het in zijn omstreekts 1623 geschreven 'Zedeprinten' nodig vindt het portret van de gereformeerde domi-

nee de titel ‘Een *goet* Predicant’ mee te geven, is dat zo'n aanwijzing[3]. In de slotregels van het gedicht valt tussen de regels door nog een stukje kritiek op de predikanten te lezen als de dichter vraagt om ‘knechten inden Oogst van dese *en beter stoff*’. Al deelde Huygens op sommige punten de kritiek van veel regenten op de predikanten[4], men kan de rechtzinnig calvinistische dichter toch moeilijk een tegenstander van de kerkedienaren noemen.

Ook de visitatierapporten uit deze jaren maken duidelijk dat bij een aantal predikanten sprake was van ernstige fouten en tekorten. Dominee Hadrianus van Mijnsheerenlandt preekt ‘onordentlicken ende slecht’ staat er dan. Men geeft hem geld om boeken te kopen en vermaant hem om ‘neerstigh’ te studeren[5]. Het is maar één voorbeeld uit vele. Redenen genoeg dus om de negatieve typeringen van predikanten in deze tijd serieus te nemen, ook als deze van tegenstanders afkomstig zijn.

Het niet zo gunstige beeld van de predikant omstreeks 1600 had ongetwijfeld te maken met het gebrek aan dominees in de beginjaren van de Reformatie. Vooral de kleinere plaatsen op het platteland konden daardoor niet erg selectief te werk gaan bij het aantrekken van een predikant. Een zieleherder die mislukt was, kreeg zo gemakkelijk de kans opnieuw brokken te maken.

Het valt bijvoorbeeld niet aan te nemen dat de gemeente Ouderkerk bij het beroepen van dominee Altenhovius niet wist dat deze er als proponent in Amsterdam bitter weinig van terecht gebracht had. Maar omdat er geen keus was, moest men in Ouderkerk het risico wel nemen. Het ging dan ook prompt weer verkeerd: Altenhovius bleek voortdurend afwezig en liet onbevoegden de dienst voor hem waarnemen. Tekenend voor de situatie was dat het falen van dominee Altenhovius voor Ouderkerk de tweede mislukking in successie was. Zijn voorganger had wegens ergerlijke dronkenschap en herhaald bezoek aan lichtekooien het ambt moeten verlaten[6].

Dronkenschap van predikanten werd op meer plaatsen gesignaleerd. Paschier de Fijne vertelt van de predikanten van Benschop en Noordeloos dat zij in wijde omtrek bekend stonden als beruchte dronkelappen. Eén van het illustere tweetal was een notoire kroegkomiek. Zodra hij onder invloed raakte, danste hij op verzoek van de stamgasten ‘op z'n baviaans’ met een glas bier in de mond en een in elke hand[7].

Soms betekende een tweede kans voor een mislukte predikant dat hij inderdaad z'n leven beterde. Dominee Hendrik Bokelman van Sauwerd en Leens in Groningen die daar wegens ergerlijk drankmisbruik werd ontslagen, toonde in zijn nieuwe gemeente Ruinen ‘marcklicke beteringe des levens’. Niettemin waren ook daar zijn ‘Vorige missbruycken ende excessen’ bekend en zullen zij het beeld van de dominee van Ruinen ongunstig hebben beïnvloed[8]. In een ‘fameus libel’ werden de predikanten uitgemaakt voor ‘swaere vijanden, buycksorgers en onvruchtbaere vijgeboomen’ en dat vat een aantal van de opvallendste bezwaren tegen veel kerkedienaren nog eens samen[9].

Ook de gebrekkige opleiding van een groot aantal evangeliedienaars zal tot het minder goede beeld van de predikant in deze jaren hebben bijgedragen. De talrijkste groep onder de ongeveer

elfhonderd predikanten werd gevormd door de zogenaamde ‘Duytsche Klercken’, die geen academische opleiding hadden genoten[10]. De universiteiten hadden nog maar een klein aantal predikanten afgeleverd en onder de herders en leraars van de publieke kerk vond men dan ook dominees met de meest vreemdsoortige vooropleidingen: voormalige rooms-katholieke geestelijken, ‘Duitse’ schoolmeesters en allerhande ambachtslieden. De Leidse predikant Casper Coolhaes, zelf een gestudeerd man, maakt melding van ‘cleermakers, schoemakers, wevers en slootmakers’ onder zijn collega's[11]. Op de Synode vroeg men zich wel bezorgd af:

> Oft geraden is veel duytsche predicanten die de goede autheuren inden spraecken nyet lesen en konnen, lichtelick sonder voorgaende genoechsame exercitie inden dienst te stellen.[12]

Maar de omstandigheden dwongen de publieke kerk de toelatingseisen voor het ambt niet al te hoog te stellen. Het gevolg was dat nog enige tientallen jaren in de zeventiende eeuw over de onkunde van veel predikanten werd geklaagd. In 1612 schreef de Leidse hoogleraar Petrus Cunaeus spottend over de onwetendheid van veel herders en leraars. De meeste van hen hadden in hun jonge jaren ambachten als barbier, timmerman, schoenmaker of andere ‘slaefsche ambachten’ uitgeoefend. Hoe zou men nu van zulke predikanten iets mogen verwachten? Het ontbrak hun volgens Cunaeus zowel aan kennis als aan ijver en Cunaeus zag weinig kans op verbetering:

> Niemant verwachte hier eenige wakkerheit, arbeidt, onvermoeiden yver om tot geleerdheit te komen. Dit sijn swaere saeken, die mannen passen.[13]

Wat deze ongeleerde predikanten aan kennis te kort kwamen, probeerden zij volgens Cunaeus te verbergen achter veel vertoon van deftigheid. Zij hielden de schijn op door

> met een stijven hals te gaen, etlijken spreukskens met een seer gladde tong uit te storten, een straf en staetig gelaet te setten, en ander diergelijke dingen, die grote wijsheit beloven.

Jammer genoeg, zo stelde de Leidse hoogleraar vast, keek de domme massa van het volk daar niet doorheen. De goegemeente vond alles mooi wat van de kansel kwam en slikte de onbegrepen volzinnen zonder enige vorm van kritiek. Of zoals Cunaeus het beeldend onder woorden bracht:

> Het grauw en doet haer ooren, gelijk een blaesbalg op en toe, en al wat se hoort keurt se goed.

Het beeld dat Paschier de Fijne en Petrus Cunaeus geven is ongetwijfeld subjectief gekleurd onder invloed van de partijstrijd tussen remonstranten en contra-remonstranten, maar we mogen aannemen dat hun ongunstige portret niet helemaal uit de lucht gegrepen is. Daarvoor pleit dat in dezelfde tijd veel meer stem-

men te beluisteren vallen die in allerlei toonaarden ongeveer dezelfde bezwaren tegen de predikanten aanvoeren. In Friesland klaagde men in 1614 over ‘het exces vande kledinge’ van een aantal evangeliedienaars[14]. In Gelderland was men ontevreden over predikanten die liever in de steden bleven wonen dan bij hun eenvoudige ‘kerspellieden te resideren’[15]. In de Amsterdamse classis werd de predikant van Waverveen beschuldigd van verwaarlozing van zijn gemeente; hij zou het te druk hebben met zijn koopmanschap. Van de dominee van Blaricum horen we dat hij meer belangstelling had voor de paardehandel en het daarmee verbonden herbergbezoek dan voor het werk van de kerk. Hij maakte zich in zijn gemeente volkomen onmogelijk en verdween met stille trom, een spoor van schulden achterlatend[16].

Wat de kritiek op de onwetendheid van predikanten zonder een behoorlijke vooropleiding betreft, van de eerder genoemde remonstrantse predikant Paschier de Fijne, ook wel het IJsvogelken genoemd, omdat hij eens vanaf een slede op het ijs bij Gouda een schare schaatsenrijdende volgelingen had toegesproken, werd gezegd: ‘Sijnde wel een Duytsche Clerck, maer van een seer wakkre en schrandere geest’[17]. Die combinatie was kennelijk ongewoon en maakt aannemelijk dat de beschrijving van de ‘Duytsche Clercken’ als ‘plompe ongeleerde meesters’[18] niet al te zeer buiten de werkelijkheid zal hebben gestaan.

De taal die sommige predikanten gebruikten, zal het beeld vooral bij de meer gestudeerde toehoorders ongunstig hebben beïnvloed. Die taal kon soms bijzonder plat uitvallen. Wat te zeggen van de predikant die in een dispuut met een collega van de argumenten van zijn tegenstander beweerde ‘dat hy syn aers daeran mocht vaghen’[19]? De collator van Lillens ergerde zich zo aan het taalgebruik van ‘zijn’ predikant dat hij vijf jaar lang het tractement van de dominee inhield[20].

Geletterden namen er aanstoot aan dat de ongestudeerde predikanten zich niet behoorlijk in het latijn konden uitdrukken. Het was voor intellectuelen een reden zulke dominees niet serieus te nemen. Wie in de zeventiende eeuw geen latijn kende, gold voor niet ontwikkeld. ‘Dominee Radaeus sr.’, zo smaalde Vossius, ‘verstaat zelfs de eerste beginselen van de latijnse taal niet’[21]. De hogere waardering die de predikanten later in de eeuw genoten hangt zeker ook samen met het feit dat de overgrote meerderheid van de kerkedienaren toen wel het latijn beheerste.

De geringe kennis van veel predikanten in het begin van de eeuw was overigens niet de enige reden waarom zij weinig aanzien genoten bij de gestudeerden. Hooft vatte de lage dunk die hij en zijn geestverwanten van de predikanten hadden samen door te zeggen dat zij van ‘sobere afcoemste, sobere conditie en sober vermogen’ waren[22].

Hoe algemeen het ongunstige beeld van de predikanten in deze jaren is geweest, valt moeilijk meer vast te stellen. Tegenover de uitspraak van Petrus Scriverius dat de predikanten van zijn woonplaats Leiden in 1618 algemeen veracht werden[23], staat de al genoemde constatering van Petrus Cunaeus enige jaren daarvoor dat de gemene man de kanselredenaars blind adoreerde. Van Deursen heeft erop gewezen dat men dan toch maar uit dit predikantencorps de medewerkers aan de Statenvertaling heeft kunnen

recruteren en dat er dus ook zeer geleerde kerkedienaars waren[24]. Maar daarmee vervalt nog niet de indruk dat naast deze uitblinkers heel wat sober uitgeruste herders de kudde hebben gehoed en dat de kritiek op die ongeleerde dienaars het aanzien van de stand in zijn geheel naar beneden zal hebben gehaald. Trouwens, ook bij de recrutering van de medewerkers aan de Statenvertaling moest men teleurstellingen incasseren. Zo moesten de aangewezen revisors uit Drente, dominee Onias Boëtius van Coevorden en dominee Siegfried Cuperus van Gasselte, naar huis worden gestuurd omdat hun kennis van de Nederlandse taal ontoereikend bleek[25]. De Amsterdamse dwarsligger dominee Smout bracht de geringe waardering van de regenten voor de predikanten in één van zijn filippica's fel maar vermoedelijk niet onjuist onder woorden toen hij zei:

> Gij acht ons te klein en te gering, dan dat gij met ons correspondentie zoudt houden. Men houdt ons voor kootjongens, men acht ons niet.[26]

Waarschijnlijk is het beeld van de predikant in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ook ongunstig beïnvloed door een groeiende afkeer van zuiderlingen, groeiend naarmate er meer kwamen. Onder de predikanten bevonden zich in deze jaren nogal wat vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden die door hun radicaliteit bij de gegoede burgerij in het Noorden weinig geliefd waren. Al in 1587 zei Martinus Lydius over hen:

> Dese luiden hebben ons Vlaenderen en Brabant doen verliesen, en se sullen, ten sy 'er de voorsichtige Magistraet in voorsie, ons ook Hollandt en Zeelandt doen verliesen.[27]

De Amsterdamse geneesheer en rederijker Samuel Coster beschreef die afkeer van de zuidelijke predikanten treffend toen hij hun portret als volgt tekende:

> Vreemdelingen...die tieren gelijck of ons landsman tot het ambt der priester was te grof. En of hy van de Goön geen harsens had gekregen.[28]

Hij was niet de enige, ook Hugo de Groot hekelde hun onstuimigheid en bracht die in verband met hun gebrek aan kennis[29]. C.P. Hooft noemde de zuidelijke predikanten ‘vremde luyden, van buiten ingekomen, die wij mildelijk onderhouden’ en keerde zich eveneens tegen hun heftige onverdraagzaamheid[30]. De vreemdelingen brachten volgens hem door hun intolerantie de handel in gevaar. De strenge tucht die de uitheemse kerkedienaren voorstonden, was onverenigbaar met de economische belangen van stad en land. Hooft was met dit standpunt representatief voor veel regenten. Zij verweten de onverdraagzame predikanten niet te willen inzien

> ...dat de natuure van dit landt, en insonderheit der stadt Amsterdam, als meest door koopmanschap en onderlinge lieftalligheit bestaende, soo naeu een opsicht en argwaen niet ver-

draeghen kan.[31]

In zijn dissertatie: 'De Zuidnederlandse immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572-1630' twijfelt Briels aan de oprechtheid van de Hollandse waarschuwingen tegen de onverdraagzaamheid van de bannelingen. Het is nauwelijks te geloven, zo schrijft hij, dat de regenten werkelijk meenden dat de Spaanse verovering van het Zuiden geweten moest worden aan het extremisme van personen als Datheen en Hembyze. Volgens Briels waren de Hollandse heren bang hun posities te verliezen en moeten hun waarschuwende geluiden tegen zuidelijk calvinistisch extremisme gezien worden als 'een stuk politieke propaganda'[32].

We menen dat Briels hiermee de Hollandse regenten geen recht doet. Hun opvattingen over verdraagzaamheid en handelsbelang waren geen propagandaleuzen om zich Zuidnederlandse mededingers van het lijf te houden, maar vormden de kern van een politieke traditie waaraan zij trouw bleven toen de kwestie van de zuidelijke bannelingen al lang geen rol meer speelde[33].

Evenhuis heeft de klachten over de intolerante zuidelijke predikanten in Amsterdam sterk overdreven genoemd. Hij berekende dat van de achtenveertig predikanten die de stad vóór 1650 hebben gediend maar vier 'vreemdelingen' kunnen worden genoemd[34]. Het komt ons voor dat Evenhuis de aversie tegen de zuidelijke dominees met die berekening toch niet helemaal juist taxeerde. Het gaat er namelijk niet om hoeveel zuiderlingen er in de eerste halve eeuw onder de Amsterdamse predikanten voorkwamen, maar hoe groot hun aantal en meer nog hun betekenis was in de beginjaren van de eeuw toen de kritiek het sterkst was. En dan kunnen we vaststellen dat van de vier predikanten die de volle eerste twee decennia de kerk van Amsterdam dienden: Petrus Plancius (1585-1622), Lucas Ambrosius (1599-1628), Johannes Ursinus (1600-1620) en Johannes le Maire (1601-1642), er twee uit het Zuiden afkomstig waren. Dat waren Petrus Plancius en Johannes le Maire, van wie de eerste, als Pieter Platevoet in het Westvlaamse Belle geboren, in Amsterdam sterk op de voorgrond trad.

Het beeld dat C.P. Hooft in het algemeen van de predikanten schetste, was evenmin fraai. Hij beschuldigde de kerkedienaren van geldzucht en oefende kritiek uit op de zijns inziens veel te hoge salarissen die de dominees ontvingen[35], vond dat zij te lang preekten en meer scholden dan stichtten en keerde zich tegen hun gestrengheid in zaken die niet beantwoordden aan hun puriteinse normen. Fijntjes herinnerde Hooft de strenge tuchtopzieners in zijn kritiek aan de 'insolentie van nachtlopen en ongebondenheyt van leven' die zo kenmerkend was voor de Leidse studententijd van de theologen. Predikanten waren, zo vatte Hooft zijn negatief oordeel samen, 'eergierige, lichtvaerdige en reucklose luyden van dewelcke de meeste tempeesten ende onwederen werden verweckt'[36].

Met het laatstgenoemde bezwaar tegen de predikanten, dat zij 'tempeesten en onwederen' veroorzaken, komen we bij één van de meest karakteristieke trekken van het zeventiende-eeuwse domineesportret. Als in de loop van de eeuw andere klachten[37]

verstommen, blijft op dit punt de kritiek telkens weer opduiken. In de pamfletten die vooral tijdens crisisjaren op ruime schaal werden gedrukt, zien we de predikanten met grote regelmaat als hemoeials en onruststokers afgeschilderd. ‘Dat van de preekstoel valt raakt reeds onder den man’, luidde een aphorisme van Hooft[38]. Predikanten die het opstandige grauw aanvoerden, waren de schrikbeelden van de gezeten burgerij. ‘De meeste oproer in Christendom wordt op de preekstoelen ontsteeken’, zo geloofde men in regentenkring[39].

Dit standpunt is waarschijnlijk nergens duidelijker onder woorden gebracht dan in een betoog ‘raekende de herstelling van 't verloop in den staet der Regeering en der Religie’, een betoog dat in 1625 geschreven werd door de Haarlemse oud-burgemeester Gerard van der Laen[40]. Omdat Van der Laen het regentenbeeld van de predikant voor ogen heeft - terecht noemt Van Deursen hem typerend voor de regentenstand[41] - willen we wat uitvoeriger op zijn betoog ingaan.

De predikanten, zo zegt Van der Laen, maken de gemene man wijs dat zij de enige vertegenwoordigers van Gods Woord zijn en dat alleen aan hen de Ark des Heeren is toevertrouwd. Op die basis slagen de kerkedienaars erin een machtspositie op te bouwen die de regeerders belet een goed bestuur uit te voeren. Bitter klaagt Van der Laen:

> Wat sal het dan baten, dat men op de Politie, Gouvernement ende Regeeringe van den Lande goede ordre stelle als dese gesellen niet en konnen gedwongen werden eenen beteren train te houden, dese sullen overal heuren kloet inne steken ende met het graeuw ende andere heure favorijten (die se noemen de gemeente des Heeren) alles weten te renverseren ende naer heuren appetyte te drayen en te verdrayen.[42]

Op zoek naar de oorzaak van de onstuimigheid en bemoeizucht van de herders en leraars komt Van der Laen tot de conclusie dat de diepste grond gezocht moet worden in de lage sociale afkomst van het grootste deel van de predikantenstand.

> 'd Oorsake van dese ongestuimicheden is, dat se meest al sijn gesproten uitet schuim ende gespuis van 't gemeene onbesnoeit ende onwetent volk, die van naturen alle overheit haten, ende soo by gevalle eenige van goeder aert ende better conditie onder henluyden tot 't Predikampt werden gevoordert die soude poogen den behoorlyken wech inne te gaen, die werden terstont beguicht, verbeten, over den heeckel gehaelt ende sulx met heure censuren geharasseert ende gequelt, dat se naer heur voorschrift moeten buigen of uitgemonstert werden; waer deur luiden met eeren ende van forte een afkeer hebben om heure kinderen tot de Theologische studie te laten begeven ende tot de societeit van dese rapaille te voorderen.[43]

Van der Laen pleit dan ook voor de instelling van een goed functionerend overheidstoezicht op de predikanten. Drie opzichters, curateurs of bisschoppen in dienst van de overheid, zouden op het leven en de leer van de kerkedienaars moeten toezien. Bij

het beroepen van predikanten zou het de taak van de opzieners moeten zijn er op te letten dat er alleen godsvruchtige, vreedzame en deugdzame herders zouden worden aangesteld. Herders die aan de overheid gehoorzaamden en hun onderdanigheid door een eed hadden bekrachtigd. Men zou de predikanten voor alle andere dingen moeten leren dat zij geen andere opdracht hadden dan het gewone volk de Schrift te onderwijzen.

De kerkelijke vergaderingen, de consistoriale, de classicale zowel als de synodale bijeenkomsten moesten worden afgeschaft. Deze vergaderingen waren volgens Van der Laen haarden van onrust en gestook. De kerkelijke censuur zou door de overheid overgenomen moeten worden en datzelfde zou eveneens met de armenzorg moeten gebeuren. Pas als al deze veranderingen zouden zijn doorgevoerd, bestond er een kans dat 'luiden met eere, van qualiteit ende aensien' er toe gebracht zouden kunnen worden hun kinderen predikant te laten worden. Dan pas zou de godsdienst die 'door dese canaille teenemael is geviliseert ende tot verachtinge gecoomen' weer de plaats in de samenleving kunnen terugkrijgen die hem rechtens toekwam[44].

Canaille noemt Van der Laen de predikanten. Slechter beeld is nauwelijks mogelijk. We moeten dan ook terdege rekening houden met het feit dat hier een felle tegenstander van de orthodoxcalvinistische predikanten aan het woord is. Van der Laen had behoord tot de remonstrantse regenten die in 1618 uit de regering waren gezet en hij was sindsdien buitenspel blijven staan. Uit zijn zeven jaar na die wetsverzetting geschreven betoog blijkt dat zijn inzichten niet waren veranderd. Het gehele stuk is een vurige verdediging van de erastiaanse opvattingen die in libertijnse regentenkringen werden aangehangen. Maar al worden de bezwaren tegen de gereformeerde herders en leraars hier extreem scherp geformuleerd, het zijn wel de bezwaren van tal van ontwikkelde tijdgenoten, ook van intellectuelen die tijdens de Twisten niet aan de kant van de remonstranten hadden gestaan. Daniël Heinsius bijvoorbeeld was als secretaris van de 'politieken' tijdens de Synode van Dordrecht mede verantwoordelijk voor de veroordeling van de remonstrantse opvattingen[45], maar dat verhinderde hem niet er een kritische houding tegenover de gereformeerde predikanten op na te houden. In een briefwisseling met de Dordtse medicus Van Beverwijck noemde hij de predikanten die tijdens een pestepidemie hun gemeenteleden probeerden tegen te houden als zij voor de pest wilden vluchten 'fanatieke drijvers'[46].

De al eerder genoemde Amsterdamse dominee Smout bevestigde, uiteraard vanuit een geheel andere gezichtshoek, het regentenbeeld van de predikant toen hij de heren verweet dat zij alleen genoegen wilden nemen met:

> ...luyden die predicken kennen nadat harer overigheyts ooren jeucken. Blinde wachters die niet en weten, stomme honden, die niet straffen en konnen, die lauy sijn en garen leggen en slapen...[47]

Het beeld van de predikant beantwoordde vrijwel nergens aan de omschrijving 'blinde wachter'. En de kritiek op de predikanten

vanuit de hoek van de regenten en de meer ontwikkelden duurde dan ook voort. In Amsterdam was Vondel de spreekbuis van de critici. In zijn hekeldichten trekt een stoet van predikanten aan ons voorbij. Het portret van de een is nog ongunstiger dan dat van de ander. Vondel's beeld van de predikant is dat van de fanatieke volksmisleider, onverdraagzaam, zonder beschaving, grof en tuk op eigen voordeel. Gretig leende Vondel het oor aan geruchten die een predikant in een kwaad daglicht stelden. Dominee Trigland bijvoorbeeld werd steeds opnieuw wegens zijn rode gelaatskleur van dronkenschap beticht. ‘Kalkoentje...root van vel’ noemde Vondel hem, ook wel ‘'t kalkoensche Haentje’[48].

Toen men in Amsterdam fluisterde dat een natuurlijke zoon van dominee Smout in Dordrecht als dief veroordeeld en opgehangen zou zijn, maakte Vondel daar prompt gebruik van. Hij dichtte een nieuwjaarsversje met de volgende venijnige inhoud:

> Jonge Smout die sprong te kort
> van den ladder binnen Dort
> En hij smoorde in zijn longen
> Had hij niet te kort gesprongen
> Hij zou komen bij zijn vaer
> om een zaelig Nieuwejaer.[49]

Over Smout's collega in het ambt dominee Cloppenburg, Haentje Klopper gescholden, smaalde Vondel op een andere plaats:

> Al was 't ondanckbaer kreng gestroopt,
> Gebraden en met Smout gedroopt
> 'k wedt sich geen hont om 't aes verloopt.[50]

Het verwijt van ondankbaarheid in deze regels sloeg op het feit dat dominee Cloppenburg alumnus van de stad was geweest en dus de stadsregering dankbaar behoorde te zijn, omdat deze hem in staat had gesteld theologie te studeren. Het was om die reden dat Vondel dominee Cloppenburg ook betitelde als een:

> stads-beedlaer, die, nu opgewassen,
> Syn voesterheeren wil verbassen.[51]

Een vierde Amsterdamse predikant, de Duitse Otto Badius, werd door Vondel voor de voeten geworpen dat hij er op uit was de dochter van oud-schepen Bogaert te trouwen. ‘Om Boogers dochter ist te doen’ snierde Vondel in ‘Een Otter in 't Bolwerck’[52].

Blijkbaar kon Vondel dominee Badius treffen met de beschuldiging dat deze het durfde wagen het oog op een regentendochter te slaan. Het is niet uitgesloten dat in dit geval ook de vreemdelingenhaat meespeelde. Dominee Badius was in 1620 naar Amsterdam beroepen om daar voor de Duitstalige immigranten te preken en hij was pas jaren later predikant in de Nederlandse gemeente geworden.

Smout, Cloppenburg, Badius en Trigland mogen hier als voorbeelden genoemd worden van de vele predikanten die door Vondel zijn aangevallen en beledigd. Liever dan predikanten als Wittewrongel, ‘de Trompetter der Zeeuwen’ en al die andere door Vondel op de

korrel genomen kerkedienaren hier verder de revue te laten passeren, willen we ingaan op een onpersoonlijke schildering van de predikant, die Vondel ook gegeven heeft. Een schildering die te vinden is in zijn gedicht 'Harpoen'[53].

In dit gedicht schetste Vondel de ideale predikant in de figuur van dominee Godefried, predikant in dienst van Jonckheer Landeslot, de Heer van Vrijburgh en diens tegenbeeld de slechte predikant in de figuur van Wolfaerd. De gekozen namen staan bol van symboliek. Dominee Godefried is de goede, vredelievende predikant, trouw aan God en zijn soeverein, een soeverein die pal staat voor de belangen en de vrijheid van de staat. Dominee Wolfaerd daarentegen belaagt de aan hem toevertrouwde zielen als een wolf de schapen. In de beschrijving van dominee Godefried komt duidelijk naar voren hoe volgens Vondel een goed predikant er uit moest zien. Dominee brengt het 'woeste volk' meer door zijn persoonlijk voorbeeld dan door zijn woorden tot inkeer. Politiek is voor hem taboe, hij zorgt voor de zielen: 'Noyt moeyde hij sich met staet'. Voor zichzelf vraagt de goede Godefried niets. Hij heeft weinig behoeften en leeft uiterst eenvoudig. Arm en rijk zijn hem even lief, maar men ziet hem nooit aan de tafel der rijken. Hij is altijd opgewekt, maar nooit uitbundig en niemand neemt dan ook aanstoot aan zijn gedrag. Het resultaat van zijn voorbeeldig leven mag er zijn:

> Soo lang sijn leven duurde, hing 's vollexs hart aen God,
> En 't was gehoorsaem sijnen vrijheer Landeslot.[54]

Maar als het volk in handen valt van Wolfaerd gaat het verkeerd. De slechte predikant verdeelt de gemeente en hitst het volk op. Daarom wordt Heer Landeslot opgeroepen dominee Wolfaerd het zwijgen op te leggen, opdat Vrijburgh het lot van Vlaanderen bespaard blijft en het land niet onder zal gaan aan de pest van muitzieke predikanten[55].

Niet alleen Vlaanderen, ook La Rochelle voerde Vondel aan als voorbeeld van een echec waartoe predikantenheerschappij onvermijdelijk moest voeren. Voor Vondel, dat is zonneklaar, was de ideale predikant de gehoorzame zielzorger, voorbeeldig levend en onafhankelijk tegenover arm en rijk. De opmerking dat men de goede dominee Godefried nooit aan de tafel der rijken zag, krijgt reliëf als men weet dat de overheid van Amsterdam de predikanten jaarlijks een grote feestmaaltijd aanbood. Die maaltijd was zo overvloedig dat de dominees na afloop manden vol lekkernijen voor hun gezinsleden mee naar huis konden nemen. Er werd zelfs verteld dat de dominees bij die gelegenheid een bedrag aan geld werd toegeschoven[56].

Vergelijken we de ideale predikant van Vondel met die van Huygens dan treden opvallende verschillen in het beeld van de dominee op. Bij Huygens heet de goede predikant 'een makelaar in ongeziene waren', 'een Christelijck Levijt', 'een Segger met gesagh', die het Woord verkondigt, leiding geeft en tucht handhaaft. De dominee heet 'een Schave van de Ziel', een 'geessel van de Sond'. Hij is een 'Afgesant van boven', die alleen verantwoording schuldig is aan 'sijn groote Meester' die ''t slot van all sijn reden' is[57]. Bij Vondel is de prediking van onder-

geschikt belang en komt het vooral op het voorbeeld van de dominee aan. De goede predikant is de gehoorzame dienaar van de overheid door wiens praktisch Christendom de gemeente wordt gesticht en tot voorbeeldig, dat is volgzaam staatsburgerschap, wordt geïnspireerd. Is het beeld van Huygens dat van de rechtzinnige calvinist, het beeld van Vondel komt geheel overeen met dat van de Haarlemmer regent Van der Laen, het beeld van de geestelijke herder ondergeschikt aan de wereldlijke overheid: het erastiaanse ideaal. Een ideaal dat blijkens de felle kritiek van Vondel en andere erastianen scherp contrasteerde met de werkelijkheid. De fundamentele bezwaren van deze erastianen tegen de orthodox-calvinistische predikanten richtten zich in de eerste plaats tegen de bemoeizucht van de dominees en deze bezwaren blijven de gehele zeventiende eeuw bestaan en tot uiting komen.

> Ik ben mede een lidtmaet der gereformeerde Kercke; maer dese hoovaerdije en regeersucht der Predicanten dunckt mij onverdraelijck.[58]

zegt een pamfletschrijver omstreeks 1655. Nog later in de eeuw noemde de Utrechtse patriciër Willem van der Muelen, die zich nota bene een Voetiaan achtte en volgens Kossmann 'een denker van orthodoxen, van gomaristischen huize, een Orangist,...' was, de predikanten 'kleingeestige en kleinburgerlijke ruziemakers, die de heilige theologie verlaagden tot een gemelijke broodwinning'. Van der Muelen was van mening dat de Kerk aan de Staat onderworpen moest zijn[59].

'Predicanten en zijn geen Sancten', aldus een Fries in het pamflet 'Hollands Praetje' uit 1650, 'Ick seg dat het niet als oproermakers en straatschenders zijn...'[60]. Een ander pamflet uit deze tijd spreekt van 'huurlingen, dieven en moordenaars'[61]. De bekende collegiaan Joachim Oudaen noemde de predikanten onder andere 'knevelaers van Christenknechten' en 'eigen staatverheffers'. Dezelfde Oudaen sprak echter zeer lovende woorden aan het adres van de volksprediker Borstius, die blijkens zijn bewaard gebleven preken nu juist helemaal beantwoordde aan het door de regenten verguisde type. Het kan niet anders of er moeten bij de beoordeling van dominee Borstius andere criteria in het spel zijn geweest[62].

Hoewel terecht is geconstateerd dat de scheldpartijen in de pamfletliteratuur betrekking hebben op een tamelijk beperkte kring van gehate orthodox-orangistische predikanten, 'Princen flickfloyers en flatteerders' als de Haagse dominees Lotius en Stermont[63], mag niettemin worden aangenomen dat de bezwaren tegen deze extreem-calvinistische kerkedienaren zullen hebben bijgedragen tot een algemener beeld van de predikanten waarin het aspect van de bemoeizucht een plaats heeft gevonden. De gehele zeventiende eeuw bleven er klachten over de levenswandel van sommige predikanten voorkomen zoals in 1690 tegen de Amersfoortse dominee Vischvliet die ervan werd beschuldigd zo dronken op de preekstoel te zijn verschenen 'dat sijn Eerwaarde van den stoel soude gevallen sijn'[64], maar het aantal klachten is kleiner dan in de eerste decennia van de eeuw. De lange lijst

van predikantenzonden die Cuperus voor Friesland opstelde, is minder indrukwekkend dan op het eerste gezicht het geval lijkt, omdat Cuperus dit zondenregister uit twee eeuwen bijeensprokkelde. Op het totaal aantal predikanten dat Friesland in die eeuwen heeft gediend, blijkt het aantal zondaars een onbelangrijke minderheid[65].

De klachten over de onwetendheid van de predikanten nemen na de eerste twintig jaar van de zeventiende eeuw snel af en komen later in de eeuw nauwelijks meer voor. Dat wil zeggen, in de Republiek. Overzee, in de vestigingen van de handelscompagnieën met name, werd op dit punt nog wel geklaagd. Zo joeg dominee Nicolaas Verkuil die in 1679 predikant op Curacao werd, binnen de kortste keren zijn toch vermoedelijk niet al te kritische gemeenteleden de kerk uit door de afgrijselijke stupiditeit en grofheid waarmee hij preekte[66]. Van de preken van de piëtistisch gereformeerde dominee Frelinghuysen, die kort na 1700 de gemeente Raretans in New Yersey diende, zeiden tegenstanders dat het pannekoeken waren waarvan men haast de walg zou krijgen[67]. Ook als zieleherder had men ernstige bedenkingen tegen deze predikant. Toen een stervende hem op zijn vraag: 'Wat geloof hebt gij?' antwoordde: 'In Jesus mijn Saligmaker, en dat hij voor mij gestorven is', zou het troostwoord van dominee Frelinghuysen geweest zijn: 'Dat is maar een slegt geloof; want daar leggender al duyzenden van in de Hel.'[68]

Overzee werd ook over het leven van de kerkedienaren meer geklaagd dan in patria. Bekend is de opmerking van Christian Burckhardt over de geestelijke dienaren in de Oost, dat ze meer 'Beest- als Geestlich' leefden[69]. De genoemde dominee Frelinghuysen werd ervan beschuldigd een homosexuele relatie met een jongere collega te hebben onderhouden. De geplaagde predikant reageerde op de felle aanvallen op zijn persoon door op de achterkant van zijn slee te zetten:

> Niemands Tong, nog niemands Pen
> Maakt My anders dan ik ben.
> Spreeck Quaad-spreekers; Spreeck sonder end
> Niemand en word van u geschend.[70]

Nadrukkelijk moet daar tegenover worden vastgesteld dat er in de vestigingen overzee ook voortreffelijke predikanten zijn geweest. Een predikant als Philippus Baldaeus behoorde bijvoorbeeld tot hen. Hij verwierf bekendheid door zijn boek over de 'Afgoderije der Oost-Indische Heydenen' en verkeerde na zijn terugkeer in Holland als predikant van Geervliet in de kennissenkring van Cornelis de Witt, de Ruwaard van Putten[71]. Ook onder minder intellectueel begaafde predikanten overzee waren er die uitstekend werk deden. Dominees als Wilhelmus Megapolensis, een predikant die van 1642 tot 1649 op contract in Rensselaerswijck was en zich ondanks de eerbied die hij voor het 'wondere ambt' had, niet te goed vond als het nodig was de handen uit de mouwen testeken[72]. We weten van hem dat hij meermalen tot aan zijn knieen door het water en door het dichte kreupelhout met zijn gemeenteleden meeging om loslopend vee op te sporen[73].

Verstommen de geluiden over de onwetendheid en het slechte

gedrag van de gereformeerde predikanten in de Republiek naarmate de eeuw voortschrijdt, de kritiek van de oud-regent Van der Laen op de lage sociale herkomst van de kerkedienaren, waardoor de beter gesitueerde burgers weinig respect voor het predikambt tonen en het voor hun kinderen niet begeren, die kritiek blijft.

> Maer men siet dat niet als de geringhste en armste studeren om predicant te worden. Een geleert ende wel-spreeckent Predicant is wat gheacht om sijne personeele gaven. Maer aen de ordre in 't generael wat werter gediffereert?
> Onder de Roomsche (als geseyt is) syn keysers, koningen ende Princen kinderen, treffelycke Edellieden geinteresseert by maintenue van de kercke als possiderende de kerckelycke goederen...

Aldus de geschiedschrijver en nieuwsleverancier Lieuwe van Aitzema in de jaren zestig[74]. Aitzema zag in de bescheiden tractementen van de predikanten een belangrijke oorzaak voor de zijns inziens geringe waardering voor het predikantschap in de Republiek. Met een salaris van vijfhonderd gulden per jaar kon de dominee maar nauwelijks het hoofd boven water houden en zich bijvoorbeeld maar eens in de tien jaar een nieuwe mantel veroorloven.

We zullen in het volgende hoofdstuk nader ingaan op het punt van de predikantssalarissen, maar nu al zij opgemerkt dat Aitzema's uitgangspunt, een jaartractement van vijfhonderd gulden, ten onrechte door hem werd gegeneraliseerd. Opmerkelijk in zijn beschrijving is de notitie dat de geleerde homileet op grond van zijn kennis en welsprekendheid een hoger aanzien genoot dan een minder begaafde collega. Het feit dat Aitzema dit type predikant signaleert, ondersteunt onze hypothese dat de kennis van de predikanten in het algemeen in de loop van de eeuw op een hoger niveau is komen te liggen.

Aitzema's typering van de theologiestudent als de ‘geringhste en armste’ moet gezien worden in het licht van zijn regentenopvatting over welstand. De verwijzing naar de kinderen van aanzienlijke rooms-katholieken die tot het geestelijk ambt zouden zijn getrokken door de aantrekkingskracht van ‘de kerckelycke goederen’ onderstreept dat nog eens. Werkelijk ‘geringhen en armen’ studeerden in de zeventiende-eeuwse Republiek niet. Ook niet in de theologie.

Uit het voorgaande zou gemakkelijk af te leiden zijn dat de zeventiende-eeuwers alleen maar kritiek op de gereformeerde predikanten hebben gehad. Een dergelijke conclusie is niettemin duidelijk onjuist. Tegenover de negatieve geluiden over de predikanten staan ook positieve. In het al eerder genoemde gedicht ‘Een goet Predicant’ van Huygens vinden we een lange opsomming van de kwaliteiten van de dominee die in 1669 door Witsius in zijn veel gelezen boek ‘Twist des Heeren met sijn Wijngaert’ met veel instemming werd overgenomen[75]. Een predikant die in woord of geschrift werd aangevallen, vond meestal wel een verdediger die ‘'d Eere van den Predicant’ in een tegenbrochure hooghield. En er was blijkbaar een markt voor dit soort geschriften, want er zijn er nogal wat verschenen[76]. Ook de

overheid nam het voor de predikant op als deze werd beklad. Zo loofde de Amersfoortse stadsregering in 1621 honderd gulden uit voor wie de drukker of de uitgever van een ‘libel’ aanbracht, waarin de stadspredikant Wassenburgh werd aangevallen[77].

Dezelfde magistraat was het in 1669 tweehonderd dukaten waard als de aanstichters van wat werd genoemd de schanddaden voor de huizen der predikanten opgespoord zouden worden[78].

Van de Dordtse predikanten werd gezegd dat zowel de aanzienlijken als het gewone volk hen respecteerden, bukten ‘voor heure roede’ en ontzag hadden ‘voor heure wijsheid’[79].

Dat neemt niet weg dat, lof en blaam tegen elkaar afwegend, als eindindruk overblijft: de goede predikanten waren de dode predikanten! Pas als de dominee zijn gemeente door de dood was ontvallen, viel hem de eer te beurt die menig predikant waarschijnlijk graag eens bij zijn leven had horen uitspreken. Na het overlijden van de predikant dichtten zijn vrienden lofzangen op zijn voortreffelijkheden en richtten zijn collega's zich tot de ‘verweesde’ gemeente om in gloedvolle bewoordingen te schilderen welk een sieraad in Sion was heengegaan. Zijn naam werd bijgeschreven op de naamlijst van predikanten die vaak op een van de zijmuren van de kerk was aangebracht. Het portret van een geliefde predikant kwam in de consistoriekamer te hangen en de uitgesproken lijkpredikatie verscheen in druk en vond gretig aftrek. In die lijkredes heetten de predikanten ‘Guldemond, Paulus, Petrus, een rechtvaardige Abel, een laver met hemels manna en een Godsgezant’ om maar een kleine bloemlezing te geven[80]. We zagen al hoe de Utrechtse predikant Van Lodensteyn in de lijkpredikatie met de profeet Samuël werd vergeleken[81].

Een algemeen beeld van de predikant komt uit de beschrijving van de tijdgenoten niet naar voren. Het beeld varieert afhankelijk van de sociaal-politieke achtergrond en de godsdienstige overtuiging van degene die het portret geeft. Wel blijkt dat alle informanten een belangrijke plaats aan het abstracte ambt toekennen. Zelfs Van der Laen voegde aan zijn felle aanklacht toe: ‘Ik houde het Prophetische en Apostolische Ampt in groote reverentie...’[82]. Maar hoe de drager van dat ambt door het gros van de bevolking werd gewaardeerd, blijft ondanks scherpe waarnemingen als die van de oud-regent Van der Laen wazig. Dat wil niet zeggen dat er niets over zo'n min of meer algemene waardering van de predikant te zeggen valt. We zullen zien dat er andere wegen zijn om tot een indruk van het sociaal prestige van de gemiddelde predikant in de zeventiende-eeuwse samenleving te komen. Het antwoord op vragen als: hoe werd het werk van de predikant stoffelijk gewaardeerd, met wie trouwden de predikanten en met wat voor mensen gingen zij om, kan mogelijk meer licht op het beeld van de predikant werpen dan de uitgesproken lof en blaam van de tijdgenoten die nauwelijks een andere conclusie toelaat dan dat de waarheid dan wel in het midden gelegen zal hebben. Een dergelijke benadering zullen we echter uitstellen tot het volgende en laatste hoofdstuk, omdat we hier, na gevraagd te hebben hoe de tijdgenoten de predikant zagen, eerst nog de vraag aan de orde willen stellen hoe de predikanten hun eigen positie zagen.

Zelfbeeld: ondergewaardeerde godsgezanten

> De rechte achting, welke men den leeraers schuldig is, bestaat hieruit, dat men hen aanziet als gezanten Gods.[83]

Aldus in 1668 dominee Abraham van de Velde in zijn boek 'De Wonderen des Allerhoogsten'. Hij sprak daarmee een overtuiging uit die in brede predikantenkring werd aangehangen en wel vanaf het begin van de gereformeerde kerk in de Republiek. Al in 1590 heet het in het vertoog van de predikanten Van de Korput, Cornelius, Moreau en Everhardus, gericht tot de Staten van Holland, dat de predikanten gezien moeten worden als:

> ...den Dienaeren des Goddelijken Woordts, dien Godt de genade hadt gedaen, om sijne Seindtboden in sijnen huise te sijn.[84]

Pieter de la Court mocht in zijn 'Interest van Holland' met een zekere spot van dat ambassadeurschap Gods melding maken[85], voor de gereformeerde predikant was het de hoogste ernst. Zij voelden zich, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, godsgezanten als de profeten in Israël en ontleenden aan die heilige opdracht de vermetelheid zich tegen de regeerders te verheffen als Nathan tegen David. Als dominee Joannes van Vechoven zijn zoon Martinus als predikant van Oud-Alblas bevestigt, luidt de titel van de preek:

> 's Vaders raad om het eerwaardige van het opsienders-ambt te bewaren en voor te staan, ofte vermaanwoord van den H. Paulus aan sijnen oprechten zoone Timotheus om de eere van het predikambt wel en naar eysch te behartigen.[86]

Joannes van Vechoven was zelf een predikantenzoon. Het feit dat het ambt in zoveel predikantsgezinnen van vader op zoon overging, wijst duidelijk op de hoge achting die in die gezinnen voor het predikantschap bestond. Witsius maakte zich van die hoogachting van het ambt wel heel extreem de tolk toen hij zei:

> Seecker indien de Princen billycke oordeelers van de saecken ende menschen waeren, sy souden haer selven in weerdigheydt, plaetse, eere, en order lager achten als de Dienaers des Goddelycken Woordts.[87]

De hoge dunk die de predikanten van hun ambt hadden, kan behalve uit hun uitspraken ook uit hun gedrag worden afgeleid. In de grotere steden was het heel gebruikelijk dat zij het mindere werk zoals het bezoeken van arme zieken thuis of in het gasthuis overlieten aan proponenten of ziekentroosters en het onderwijzen van de catechismus aan jonge kinderen door catechiseermeesters lieten doen[88]. De zorg die de predikanten aan hun kleding besteedden, diende eveneens om de hoogwaardigheid van hun ambt te onderstrepen. Zij kleedden zich als regel stemmig zwart in de eerbiedwaardige tabbaard[89].

Tegenover die hoge opvatting van hun functie moest de wijze waarop de overheid, vaak in het voetspoor van eeuwenoude rooms-

katholieke regelingen als collatorschap en kerkfabriek, de predikanten tegemoet kwam wel teleurstellen. De Utrechtse dominee Van Lodensteyn viel de overheid op dit punt scherp aan toen hij zei:

> My dunckt in den toestel der Reformatie is die groote H. Sake veel te cort gedaan, doordien men, het werck so cleyn geschatt, en de Dienaers daar toe, derhalven so weynige gestelt heeft.[90]

Maar meer nog dan door de ontoereikendheid van de materiële verzorging van de predikanten door de overheid, botste de hoge ambtsopvatting van de gereformeerde predikanten met de regenteninzichten als hun ‘opsienderschap’ in het geding was. Bitter klaagde dominee Van Lodensteyn dat een goed predikant onmiddellijk werd vervolgd en afgestraft als hij zich ook maar even op politiek terrein bewoog en de regenten tegen de haren instreek. Omdat Van Lodensteyn's klacht tegelijkertijd zijn visie op een goed predikant geeft, mag hier zijn tirade volgen:

> Een slordig Predicant ergens, somtijds van dronckenschap of nog erger beschuldigt, wat een redelycke en sagtmoedigen weg gaat men met die in: hoeveele maanden en jaren werden sy geduldet, tot dat sy honderden in 't verderf meed gesleept hebben, maar laat een Man verstandig en geleert Gods Geest hebben (sijnde daar voor exemplaarlijck, Godtsalig van Leven, seer arbeydsaam, en door dien arbeyd, van veel vrugts in Jesu Gemeynte) ende maar tegen de minste ordre misdoen, althoos in d'oogen van d'oversten, de kerck is in last, en gaat wis onder, so dien man niet effectivelijck geweert en werd, en zijn vonnis is binnen weynig dagen gereed:...[91]

De goede predikant was voor Van Lodensteyn leraar en vroom gelovige, herder en schaap terzelfder tijd. Hij moest geleerd zijn om vijanden van de kerk de mond te kunnen snoeren, maar hij mocht zich niet op zijn kennis laten voorstaan. Gods Geest hebben, daarop kwam het aan[92]. En juist dat laatste miste Van Lodensteyn bij veel predikanten van zijn tijd. We zagen al dat hij met weemoed terugdacht aan de bezielde predikers uit de begindagen van de Reformatie[93]. De gemeente beoordeelde de predikant volgens Van Lodensteyn ook niet op de goede manier. Spijtig constateerde hij:

> ...end' een gauw'kenner van, en twist-redener voor de Waarheyd, als hy wat gaven van seggen heeft, dat is een goet Predicant by ons...[94]

Deelde Van Lodensteyn de hoge opvatting van het ambt met zijn collega's, over de wijze waarop het werd vervuld dacht hij duidelijk pessimistischer dan velen van hen. Zijn opmerking over de positieve beoordeling van de vurige kanselredenaar door de gemeente bevestigt overigens het regentengetuigenis van Aitzema en anderen dat de wijze waarop de predikant de kansel gebruikte in aanzienlijke mate zijn prestige beïnvloedde.

De vraag hoe de zeventiende-eeuwse predikant zichzelf zag, of beter, hoe hij het predikambt zag, is tenminste eenmaal door één van deze kerkedienaren systematisch beantwoord en wel door Johannes Picardt, van 1648 tot 1670 predikant te Coevorden. Dat gebeurde in een polemisch geschriftje, getiteld ‘Den Prediger’, dat in 1650 in Zwolle verscheen[95]. Niet alleen om de voor ons onderzoek uitermate relevante inhoud van het boekje, maar ook omdat de schrijver in veel opzichten een doorsnee zeventiende-eeuwse predikant genoemd mag worden, willen we op ‘Den Prediger’ en de auteur van het geschrift wat uitvoeriger ingaan.

Waarom mag Johannes Picardt in veel opzichten een doorsnee predikant genoemd worden? Hij was, als zoveel van zijn collega's, afkomstig uit een predikantenfamilie. Zijn vader was predikant evenals zijn broer Gualtherus. In 1600 in Bentheim geboren, werd hij na een studietijd in Franeker en Leiden die met de gebruikelijke ‘grote tour’ door Europa werd afgesloten, op drieëntwintigjarige leeftijd predikant in een kleine plaats, Egmond aan Zee. Studietijd zowel als het begin van zijn predikantenloopbaan onderscheidden zich in niets van die van vele andere predikanten. Ook het huwelijk dat Johannes Picardt in Egmond sloot, lijkt stereotyp: hij trouwde met Roeka van Brederode, wier moeder Agnieta Muys van Holy uit een aanzienlijke Hollandse familie stamde, en kreeg zeven kinderen[96].

In 1643 verruilde hij de gemeente Egmond voor Rolde in Drente, nadat hij een half jaar eerder ontslag had gevraagd omdat hij naar Drente wilde verhuizen. Niet alleen terugkeer naar zijn geboortegrond speelde bij dit verzoek een rol. Picardt was zeer geïnteresseerd in de landbouw en wilde zijn nieuwe denkbeelden op dat terrein graag toepassen; in Drente bood zich daarvoor een gelegenheid. Terwijl hij nog predikant in Egmond was, pachtte hij al een boerderij in Rhee, die tot de kerkelijke goederen behoorde. Er is een brief bewaard uit 1642 waarin Picardt verzocht te worden vrijgesteld van een pacht van vijfenvijftig mudden rogge per jaar, omdat hij door ‘een publijck exempel, in aller menschen oogen’ zijn nieuwe landbouwkundige ideeën ingang wilde doen vinden[97]. Zijn grote belangstelling voor de techniek van de landbouw was ongetwijfeld uitzonderlijk, zijn bemoeienis met het agrarisch bedrijf daarentegen was dat niet. Heel veel plattelandspredikanten en zelfs hier en daar stadspredikanten staken een deel van hun tijd in het boerenbedrijf. Een collega van Picardt werd er in dezelfde tijd van beschuldigd op zondag zijn hooi te hebben binnengehaald[98]. Maar ook in Nijmegen horen we nog in 1698 van een predikant die een grote zolder huurt voor de opslag van zijn hooi[99].

In Rolde, waar Picardt door protectie van de Drost van Coevorden tot predikant was beroepen met voorbijgaan van de keuze van de Roldense kerkeraad, kreeg hij het niet gemakkelijk. Men bleef hem zien als een opgedrongen vreemdeling en had veel kritiek op zijn doen en laten. Geheel onverdiend zal die kritiek ook wel niet zijn geweest; we weten dat hij zich intensief met zijn boerderij in Rhee bemoeide. In 1648 haalde de Drost hem naar Coevorden, waar hij na een arbeidzaam leven als hooggewaardeerd predikant-medicus en landbouwpionier op 21 mei 1670 overleed[100]. De wijze waarop Picardt in Coevorden door de overheid werd

behandeld, de vereringen die men hem gaf voor zijn geschriften bijvoorbeeld, was die van een geziene stadspredikant zoals we die op verscheidene andere plaatsen aantreffen.

Het in 1650 verschenen boekje 'Den Prediger' is vermoedelijk in zijn Roldense jaren geschreven. Bekend is dat hij in 1646 in de classicale vergadering het verzoek deed een door hem geschreven tractaat over de waardigheid van het predikambt te willen examineren[101].

Hoe zag Johannes Picardt de status van de gereformeerde predikant in de Republiek? Op het eerste gezicht wekt 'Den Prediger' de indruk dat Picardt het sociaal prestige van de predikant wel heel laag aansloeg. Het geschriftje opent met een gebed tot Christus in mineur:

> Hoe komtet dan o Heere Jesu Christo, dat dit hoog-waerdige Ampt van velen so schandelick verachtet, en wy uwe lieve Dienaeren so verkleynet werden, dat vele van die geringste dienstknechten der menschen die den stinckenden dreck deser werelt voeren, in hoogere estime zijn als de geheyligde Dienstknechten Gods: die met God en zijn woort, mettet rijcke der Hemelen en zijne gerechtigheyt ommegaen? En dat de allerslechtste officien deser werelt, die maer profitabel zijn, in hogere estime werden gehouden, als dat geheylighde Predig-Ampt.[102]

Predikanten werden volgens Picardt diep geminacht. Men verborg, zo zegt hij in de tale Kanaäns, het gezicht voor hen. De dienaren van de Kerk zijn als leliën onder de doornen. Over dominees wordt altijd kwaad gesproken. Uitvoerig somt Picardt op welke kwade geruchten er over de predikanten werden verspreid. Het is een lange lijst van zonden en gebreken als hoogmoed, hebzucht en andere menselijke tekorten.

Picardt laat het echter niet bij de constatering dat de predikant het mikpunt is van spot en verachting, hij vraagt zich ook af waarop die 'huydendaaghse versmadinge en kleyn-achtinge des Predigs-Ampts ende der Dienaeren Gods' berust. Het is, zo concludeert hij goed orthodox, de wil van God die op deze wijze zijn dienaren tot ootmoed wil brengen, maar dat gezegd hebbend, komt hij toch tot een drietal profane oorzaken. Ten eerste: de ongodsdienstigheid van de bevolking van hoog tot laag. Men schat het Woord en de Sacramenten zo gering 'dat sich den Hemel selfs daer voor schamet'. Ten tweede: het lage tractement der predikanten waarvan de dienaren nauwelijks fatsoenlijk kunnen bestaan, in ieder geval niets kunnen overhouden. De weduwen van de predikanten hebben daardoor 'qualic schoe' en worden gedwongen 'hare kinder menichreyse geringe en verachtede handt-wercke' te laten leren. En ten derde: de diepe minachting van de beter gesitueerden voor het predikantschap die tot gevolg had dat 'een groot gedeelte van die haer in hare jeught tottet heylige Predigampt begeven, gemeene, jae slechte lieden kinder syn'[103]. Vooral de bezitloosheid als gevolg van eenvoudige afkomst en een laag inkomen zag Picardt als de werkelijke oorzaak van de 'kleynachtinge'.

Mogen we Picardt's 'Prediger' nu zien als een vlammend protest tegen de misstand van een verpauperende predikantenstand en

bewijst het geschrift het ‘democratisch-plebejisch’ karakter van die stand[104]? Een nadere analyse van het boekje maakt duidelijk dat het antwoord op die vraag ontkennend moet zijn. Niet dat de status van de predikant zo laag is, maar dat hij niet hoog genoeg wordt aangeslagen is het eigenlijke onderwerp van Picardt! De bedoeling van het tractaat is het bewijs te leveren dat de predikant het hoogste ambt in de samenleving vervult. De volledige titel van het geschrift wijst al in die richting: ‘Den Prediger, Dat is: Grondige verklaringe en Bewijs, genomen uyt Goddelijcke, Kerckelijcke ende Prophane Schriften: van de Authoriteit, waerdicheyt en uytnementheyt des H. Predigh-Ampts; Boven alle hoogheden, Digniteyten en Officien deser Werelt’.

Van de negentien hoofdstukken handelen veertien over de waardigheid, de hoogheid, de uitnemendheid, de digniteit, de aanzienlijkheid en de heerlijkheid van het ambt tegenover vier hoofdstukken waarin de versmading en geringschatting van het predikambt aan de orde komen. De hoofdstukken waarin de ‘kleynachtinge des Predigampts’ beschreven worden, maken de indruk vooral te dienen als contrast met de voorafgaande idealisering van het ambt.

Picardt dacht bepaald niet gering over het ambt. Met tal van bijbelse, klassieke en historische voorbeelden trachtte hij, zoals dat in zijn tijd gebruikelijk was, in het bijzonder de regenten ervan te overtuigen dat zij de dominees te weinig eer bewezen. De Coevordense predikant toonde daarbij begrip voor de vrees van de heren opnieuw onder een of andere vorm van ‘Ecclesiastijcke Jurisdictie’ te vervallen en hij wilde zelfs wel toegeven dat er ijveraars onder de predikanten waren, die zich wijzer en voorzichtiger hadden moeten gedragen, maar om enkele misslagen van een paar ‘particulieren’ mocht men toch het hele predikambt niet kleineren. Want dat laatste gebeurde naar Picardt's overtuiging. In plaats van voedsterheren der kerk te zijn zoals het behoorde,

> ...siet men nochtans ter contrari, dat eenige van haer de voornaemsten zyn, die de Dienstknechten Godts 't onderhouden verkleynen en van hare wettighe macht besnoeyen[105].

Waar Picardt zich vooral tegen keerde, was de usurpatie van kerkegoed. Fel trok hij van leer tegen de regenten die de bezittingen van de kerk geruisloos seculariseerden. Regenten die zich daaraan schuldig maakten verslonden ‘het vleesch en bloedt der Dienaren Godts en springen omme met kercken en Pastory-goederen gelijck de katte met de muys...’[106]. Daardoor was in veel pastorieën de armoede binnengeslopen en werden de predikanten tegelijk met hun bediening veracht en versmaad.

Zoals gezegd, zulke passages over armoede onder de predikanten, dienen als contrast om het betoog te versterken. Het is onjuist deze zinnen uit hun kontekst te lichten en er vervolgens de lage sociale positie der predikanten mee te bewijzen. Het lijdt geen twijfel dat er dominees zijn geweest die armoede hebben geleden, maar het is niet juist daaruit te concluderen dat de predikantenstand in zijn geheel geen enkel aanzien genoot. Dat Picardt tegen beter weten in een te pessimistisch beeld van de sociale

positie van de predikant schilderde, kan ook worden afgeleid uit een aantal tegenstrijdigheden die in zijn tractaat voorkomen. In het achtste hoofdstuk betoogt Picardt dat de waardigheid van het ambt bewezen wordt door het feit dat ook aanzienlijken predikant werden[107]. Maar in het achttiende hoofdstuk tracht hij de minachting voor het predikantschap aan te tonen door erop te wijzen

> dat geene lieden van hooghen staet, geene edelen of andere die in de wereltlijcke hoogheydt opghevoedet syn, hare kinder Godt opofferen en tottet Predig-Ampt schicken, als niet begeerende willens en wetens hare kinder der armoede en kleyn-achtinge op te offeren[108].

In datzelfde achttiende hoofdstuk klaagt Picardt dat veel stalschrobbers van de regenten het beter hebben dan menig predikant, waarop de reeds vermelde passage over de predikantsweduwen volgt, die 'qualijc schoe' hadden 'om naer broodt te gaen'[109].

Maar drie hoofdstukken eerder noemt de schrijver onder de kwade geruchten die over de predikanten worden verspreid dat ze op oneerlijke wijze aan hun rijkdommen(!) kwamen[110].

Het is duidelijk dat Picardt in zijn tractaat niet terugschrok voor forse overdrijvingen. Eén voorbeeld daarvan mag nog worden vermeld. Als het in zijn betoog te pas komt te verduidelijken dat het beroep van de medicus evenmin als dat van de predikant op zijn juiste waarde werd geschat, schrijft Picardt rustig neer dat het vuilste gespuis van de wereld tegenwoordig maar dokter is:

> maer oock selfs die Villers moeyen sich met de geneeskunde en worden somtyts tegens aensienlijcke en vermaerde Doctoren in comparatie gestellet en boven deselve gesocht en verheven[111].

Knappert heeft destijds al opgemerkt dat Picardt zijn 'Prediger' minder in mineur zou hebben geschreven als hij het boekje niet in Rolde, maar in Coevorden op papier zou hebben gezet[112]. Feit is dat Picardt de door hem zo beeldend beschreven 'kleynachtinge' als predikant in Coevorden zeker niet aan den lijve heeft ondervonden. Hij werd er gewaardeerd door de overheid die hem, zoals we zagen naar de trant van de tijd, met extra geldbedragen eerde voor zijn publicaties en zijn bekendste boek, gewijd aan de oudheden van Drente, werd tot in de achttiende eeuw herdrukt. Zijn kinderen leerden allerminst verachtelijke beroepen. Eén van zijn zoons werd in 1666 door de classis Emmen preparatoir geëxamineerd, nadat hij zich sinds 1658 in Groningen aan de studie van de theologie had gewijd, twee andere zoons kozen een militaire loopbaan. En dat was niet omdat Picardt het predikantschap niet goed genoeg voor hen vond. Uit zijn familieaantekeningen weten we hoeveel moeite hij zich heeft getroost om zijn oudste zoon de familietraditie te laten voortzetten. Hij tekende op:

> ...en ick hebb er alle diligentie toe geëmplojeert om er een theologium van te maken, waerom ick den dienst van verscheydene

> paedagogen daertoe hebbe geëmplojeert. Maer alles tevergeefs; want hoewel hij so verre gekomen was, dasz hij selfs oratiën voor mij gecomponeert en gedaen heefft, so heefft evenwel sijn harte altijdt gehangen an die perden en de militie[113].

Picardt zelf was, zoals we zagen, behalve predikant ook medicus en de status van de academisch gevormde medicus was in de zeventiende eeuw hoog. In verschillende steden behoorden gestudeerde medici tot de regentenstand. Hoe dan deze duidelijke tegenstelling tussen zijn eigen sociale positie en de pessimistische kijk op de status van de predikant in het algemeen te verklaren?

We menen te mogen concluderen dat Picardt een zeer hoge opvatting van het predikambt had en dat de status van de drager van dat ambt met die extreem hoge dunk niet voldoende correspondeerde. Geheel overeenkomstig de geest van zijn tijd was dominee Picardt uiterst gevoelig voor eer en aanzien. Toen zijn zoon Johannes, de liefhebber van de paarden, zijn verloving aankondigde met de Amsterdamse weduwe Elisabeth Brandts, noteerde de trotse vader dat de bruid een dochter was van een bekende ingenieur,

> die hoge bedieninge voortijds in West-Indiën gehadt heefft, verliesende diesselvige, als West-Indiën verraden en verloren wierde[114].

Ook maakt hij melding van het feit dat de eerste echtgenoot van zijn aanstaande schoondochter afkomstig was geweest uit een rijke koopmansfamilie ‘houdende eenen seer aensienlicken staat’[115].

Eer en aanzien op grond van bezit en inkomen in de orde van grootte van een koopmansfortuin bezat dominee Picardt niet. Ook daarin was hij, zoals we nog zullen zien, een doorsnee-predikant. Als drager van het ‘wondere ambt’ maakte hij echter wel aanspraak op een dergelijk aanzien. Het beeld dat hij van de sociale positie van de predikant had, was daardoor duidelijk tweeslachtig. Aan de ene kant zag hij die positie op grond van de ‘digniteyt’ van het ambt enorm hoog. Aan de andere kant moest hij vaststellen dat de materiële waardering voor de vervulling van dat ambt bij die hoogheid aanmerkelijk achterbleef.

Picardt's visie op het predikantschap lijkt representatief voor de predikantenstand in het algemeen. De dominee putte kracht voor zijn niet zelden aanmatigend optreden in de samenleving uit de hoogheid van zijn ambt, maar werd tegelijkertijd geremd doordat hij zich steeds bewust was van het ontbreken van de belangrijkste attributen van de hoge positie, bezit en een ruim inkomen. Het lijkt daarom niet toevallig dat de predikant Leeuwius, die zich in een conflict met de magistraat van Rotterdam tot tolk maakte van de hier geschetste visie op het predikantschap en een burgemeester toebeet ‘dat hy sich selven soo goedt achtte in 't syne als den Burgermeester in 't syne’, als gevolg van zijn huwelijk met een rijke vrouw zeer bemiddeld was. Dominee Leeuwius kon daardoor gemakkelijker de uiterste consequenties uit zijn kijk op het predikambt trekken en ontslag riskeren. Een ontslag dat hij trouwens prompt kreeg[116]. Zijn collega Ridderus

die later met de stadsregering slaags raakte, bezat zo'n fortuin niet, maar die bond dan ook op tijd in[117]. Dat een minderheid van precieze predikanten zich ondanks het realistische zelfbeeld van de eigen positie toch opstelde alsof zij de ongekroonde koningen van het land waren, vindt zijn verklaring in de in het vorige hoofdstuk uitgewerkte theologische achtergrond van de hoge opvatting van hun ambt: profeten te zijn in een tweede Kanaän.

Eindnoten:

1 Reitsma, *Acta*, passim.
2 Van Reyd, *Nederlantsche Oorloghen*, 558.
3 *Spectrum Nederlandse Letterkunde*, IX, 216.
4 Vgl. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 278.
5 Reitsma, *Acta*, II, 147.
6 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 184.
7 Brandt, *Historie der Reformatie*, III, 346.
8 Naarding, *Ruinen's Verleden*, 60.
9 Reitsma, *Acta*, I, 80.
10 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 35.
11 Kuyper, *Opleiding tot de dienst des Woords*, 267.
12 Rutgers, *Acta*, 416.
13 Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 204.
14 Reitsma, *Acta*, VI, 217.
15 *Ibidem*, IV, 181.
16 Beide voorbeelden bij Evenhuis, *Amsterdam*, I, 184.
17 Brandt, *Historie der Reformatie*, III, 879.
18 *Ibidem*, II, 204.
19 Reitsma, *Acta*, II, 252.
20 Wumkes, *Gereformeerde Kerken in de Ommelanden*, 97.
21 Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 305.
22 Geciteerd bij Evenhuis, *Amsterdam*, I, 334.
23 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, X, 305.
24 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 35.
25 Wagenaar, *Van strijd en zegepraal*. 334.
26 Geciteerd bij Verhoeff, 'Joris Smout', 23.
27 Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 724.
28 Geciteerd bij Bakhuizen van den Brink, *Vondel met Roskam en Rommelpot*, 31.
29 Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 310.
30 *Ibidem*, I, 820.
31 *Ibidem*, II, 185.
32 Briels, *Zuidnederlandse immigratie*, 41.
33 Vgl. Boogman, 'Die holländische Tradition', 91-92.
34 Evenhuis, *Amsterdam*, II, 368.
35 Over de salarissen uitvoerig op blz. 133-148.
36 Evenhuis, *Amsterdam*, II, 370.
37 *Ibidem*, 371.
38 Hooft, *Leringen*, 66.
39 *Ibidem*, 59.
40 Brandt, *Historie der Reformatie*, IV, 632.
41 Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 224.

42 Brandt, *Historie der Reformatie*, IV, 638.
43 *Ibidem*, 639.
44 *Ibidem*, 632-641. De door Van der Laen genoemde opzichters doen denken aan de superintendanten van de Duitse 'Landeskirchen'.
45 Men verweet Heinsius vooringenomenheid tegen de remonstrantse predikanten omdat hij wegens zijn levenswandel door enkele remonstrantsgezinde predikanten gekapitteld was. Hij was, zegt Wansink, een stevig drinker. Vgl. Wansink, *Politieke wetenschappen*, 140-141. Ook Brandt, *Historie der Reformatie*, III, 23.
46 Baumann, *Johan van Beverwijck*, 53.
47 Aitzema, *Staet en Oorlogh*, I, 1019.
48 Vondel, *Volledige Werken*, II.
49 *Ibidem*, 224.
50 *Ibidem*, 223.
51 *Ibidem*.
52 *Ibidem*, 269.
53 *Ibidem*.
54 *Ibidem*.
55 Vgl. voor de opvatting dat het verlies van Vlaanderen door het heftige optreden van de calvinistische predikanten was veroorzaakt: Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 150.
56 Van Gelder, *Getemperde Vrijheid*, 37.
Evenhuis, *Amsterdam*, I, 329.
57 *Spectrum Nederlandse Letterkunde*, IX, 216.
58 Geciteerd bij: Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje*, 79.
59 Kossmann, *Politieke theorie*, 81.
60 Geciteerd bij: Renier, *Noord-Nederlandse Natie*, 163.
61 *Ibidem*, 164.
62 Melles, *Oudaen*, 52.
63 Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje*, 182.
64 Handelingen Kerkeraad Amersfoort 3 oktober 1690.
65 Cuperus, *Kerkelijk leven in Friesland*, 189 e.v.
66 Hartog, J., *Curacao van kolonie tot autonomie*, II, 379.
67 *Klagte van Eenige Lieden*, iii. Met deze 'Klagte' kwam een controverse tussen de strenge Frelinghuysen en zijn meer coccejaans georiënteerde tegenstanders in de openbaarheid en het spreekt vanzelf dat het beeld van Frelinghuysen door zijn vijanden zo onvoordelig mogelijk is getekend. Maar ook Frelinghuysens biograaf Tanis die een veel gunstiger portret schetst, geeft toe: 'Frelinghuysen was clearly not an easy man to live with.' Vgl. Tanis, *Dutch calvinistic Pietism*, 57-64 en 162.
68 *Ibidem*, 100.
69 Terpstra, *Buitenlandse getuigen*, 38.
70 *Klagte van Eenige Lieden*, 103.
71 Veth, 'Philippus Baldaeus', 53.
72 Van Nierop, 'Rensselaerswyck', (1960) 208.
73 *Ibidem*, (1961) 79.
74 Aitzema, *Staet en Oorlogh*, IV, 1008.
75 Witsius, *Twist*, 486.
76 Dit blijkt bijvoorbeeld uit de literatuuropgaven in Glasius, *Godgeleerd Nederland*.
77 Resolutiën Amersfoort, 2 mei 1671.
78 *Ibidem*, 22 november 1669.
79 Baumann, *Johan van Beverwijck*, 69.
80 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 301-302.
81 Zie blz. 149.
82 Brandt, *Historie der Reformatie*, II, 297.
83 Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, 335.
84 Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 734.
85 De la Court, *Interest van Holland*, 402.
86 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 477.
87 Witsius, *Twist*, 339.
88 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 315-317.
89 Der Kinderen-Besier, *Spelevaart der mode*, 22.

90 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 14.
91 *Ibidem*, 232.
92 *Ibidem*, 220-221.
93 Zie blz. 99.
94 Van Lodensteyn, *Beschouwingen van Zion*, 221.
95 Picardt, *Den Prediger*.
96 Pan, 'Johan Picardt', 3-38.
N.N.B.W., V, 500-501.
97 Lesturgeon, 'Bijdrage levensschets Picardt', 6-7.
98 Ds. Kock van Emmen werd in 1676 door een collega uit Zweeloo ervan beschuldigd op zondag met een hooiwagen het dorp Emmen te zijn binnen gereden. Vgl. Roessingh 'Ds. Woltherus Schoonebeeckius', 180.
99 Dominee Beeckman huurde in 1698 samen met ene Ruth Keer voor tweehonderd gulden de zolder van het Spinhuis om er hooi op te slaan. Vgl. Van Schevichaven, *Oud-Nijmegens Kerken*, 51.
100 Over de landbouwkundige ideeën van Johan Picardt vooral: Lesturgeon, 'Bijdrage levensschets Picardt', 3-37.
101 Pan, 'Johan Picardt', 8.
102 Picardt, *Prediger*, 3.
103 *Ibidem*, 90.
104 Zoals Knappert deed. Zie hiervoor blz. 1.
105 Picardt, *Prediger*, 92.
106 *Ibidem*, 88.
107 *Ibidem*, 36.
108 *Ibidem*, 90.
109 *Ibidem*, 89.
110 *Ibidem*, 70.
111 *Ibidem*, 41.
112 Knappert, 'Boekje Picardt', 39.
113 *Register Picardt*, 13-14.
114 *Ibidem*, 15.
115 *Ibidem*.
116 Brandt, *Historie der Reformatie*, IV, 721.
117 Van Harderwijk, *Naamlijst Predikanten te Rotterdam*, 43. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 173.

V De status van de predikanten

Werd in het vorige hoofdstuk gepoogd op grond van subjectieve meningen van tijdgenoten tot een sociale plaatsbepaling van de gereformeerde predikanten te komen, in dit hoofdstuk willen we trachten met behulp van objectieve criteria de status van de dienaren des Woords te bepalen. Daartoe willen we nagaan welke posities de predikanten in de relevante rangstelsels van de zeventiende-eeuwse Republiek hebben bezet. Die rangstelsels waren, zoals we eerder zagen[1], godsdienst, inkomen en vermogen, familierelaties en opleiding.

De plaats van de gereformeerde predikanten in het rangstelsel godsdienst kan verder buiten beschouwing blijven. De gereformeerde religie bezette in dat rangstelsel de hoogste positie en daarmee is uiteraard tevens de plaats van de predikanten in deze hiërarchie aangegeven. Blijven ter beschouwing over: inkomen en vermogen, familierelaties en opleiding.

Inkomen en vermogen

Wat was het inkomen van de predikanten van de publieke kerk en wat weten we van hun vermogensposities? Van het eerste is meer bekend dan van het tweede. Over het belangrijkste deel van het inkomen van de predikanten, de tractementen, is vrij veel materiaal bijeengebracht[2]. Gegevens over vermogens van predikanten zijn minder bekend, maar zij ontbreken gelukkig niet helemaal. Daardoor is het mogelijk ook de belangrijke vraag of de gemiddelde predikant over enig vermogen beschikte in de beoordeling van zijn positie in dit rangstelsel te betrekken. Mag er ten aanzien van de ontwikkeling van de inkomens- en vermogensverhoudingen in het algemeen in de zeventiende eeuw nog weinig inzicht bestaan[3], het materiële wel en wee van de predikanten in die tijd is zeker niet onbekend.

Wel is het moeilijk, zo niet onmogelijk, generaliserend over inkomen en vermogen van de predikanten te spreken. Vast staat dat er grote verschillen in de salariëring van de kerkedienaren hebben bestaan, evenals in de wijze waarop het tractement werd uitbetaald. Er waren dominees die hun inkomen rechtstreeks uit de pastoriegoederen trokken, er waren er ook die hun tractement uit handen van een rentmeester van de kerkelijke goederen ontvingen, waarbij het gebruikelijk was dat een deel uit plaatselijke middelen en een deel uit gewestelijke werd betaald. Zo mochten de gereformeerden van Katwijk in 1594 een predikant beroepen onder voorwaarde dat Katwijk *ƒ* 150,- per jaar aan het predikantstractement bijdroeg en voor een passende pastorie zorgde[4].

De predikantstractementen waren van plaats tot plaats verschillend. Het kwam zelfs voor dat in dezelfde gemeente verschillende salarissen werden betaald. In de loop van de zeventiende eeuw

werden de tractementen, vaak op aandringen van de kerkelijke vergaderingen, enige malen verhoogd en aangepast aan het gestegen prijspeil. Maar ook dit gebeurde overal op verschillende wijze en sommige predikantstractementen werden niet of heel weinig verhoogd.

Om tot een beeld van de salarispositie der predikanten in het algemeen te komen en tegelijkertijd recht te doen aan die grote verscheidenheid, zullen we een overzicht van de salariëring van de predikanten in de verschillende gewesten geven, aandacht schenken aan de verschillen tussen stads- en plattelandstractementen, maar ook voor enkele plaatsen gedetailleerd op het verloop van de predikantssalariëring in de zeventiende eeuw ingaan. Deze werkwijze biedt bovendien de gelegenheid ook aan andere inkomensbestanddelen dan het tractement aandacht te besteden.

Een inkomen rechtstreeks uit de pastoriegoederen kende men op veel plaatsen in Friesland. De predikant kwam daar, evenals zijn voorganger de rooms-katholieke pastoor, in het genot:

> van de pastorye, daer hy op gheroepen is, om daermede te doen ghelyck van oudts een ghebruyck in dese landen is gheweest[5].

De predikanten die hun salaris uit handen van een rentmeester der kerkelijke goederen ontvingen, werden per jaar, per half jaar of per kwartaal uitbetaald. Dat gebeurde vaak niet op de afgesproken tijd. In alle gewesten regende het de gehele eeuw door klachten over achterstalligheid bij de uitbetaling van de predikantstractementen[6]. Maar ook als de predikant zijn inkomen rechtstreeks uit de pastoriegoederen trok, kwam zijn tractement niet altijd op het juiste tijdstip binnen. Slechte weersomstandigheden, misoogst, ziekte onder het vee en andere calamiteiten konden roet in het eten gooien.

In Friesland schijnen de predikanten, na moeilijke jaren gedurende de laatste decennia van de zestiende eeuw te hebben doorgemaakt, in de eerste helft van de zeventiende eeuw een redelijk inkomen te hebben gehad. Maar aanvankelijk waren verzoeken als van de predikant van Welsrijp in 1587 om hem ‘in sinen unverdragliken rantzuin und swaren schulden christlich te hulpe’ te komen, geen uitzondering[7]. Verbetering in de materiële positie van de Friese predikanten werd bereikt door verschillende dorpjes tot één gemeente samen te voegen en bepaalde overheidsinkomsten zoals turfgeld en wagenvracht en boetes voor het vissen in verboden water voor de predikantstractementen te bestemmen[8]. Een rijk bestaan hadden de meeste Friese predikanten niet. In de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen omstreeks 1670 de pachten daalden terwijl de belastingen omhoog gingen, kregen de dorpspredikanten het zelfs uitgesproken moeilijk. Heel wat dominees op het Friese platteland verdienden toen minder dan *ƒ* 300, - en konden de eindjes niet meer aan elkaar knopen[9]. De spectaculaire demonstratie van 156 Friese predikanten in 1672 te Leeuwarden moet mede in het licht van deze noodsituatie worden gezien[10]. In de Friese steden waren de salarissen aanzienlijk hoger. Dominee Bogerman verdiende in 1625 in Leeuwarden al *ƒ* 900,- per jaar[11].

In Groningen was de situatie weinig anders. Uit de corresponden-

tie met de particuliere synoden in andere gewesten, die beknopt in de acta van de Zuidhollandse synode is opgenomen, blijkt dat Groningen met dezelfde problemen worstelde.

> Geen predicant sal om verbeteringhe sijns tractement solliciteren bij de Hog-Mog. Heeren Staten sonder voorgaende kennisse des E delen Synode.[12]

Aldus een mededeling uit Groningen in het jaar 1654 en het is niet moeilijk te raden waarom de Groningse synode het nodig vond dit besluit te nemen. Op het platteland hadden vooral predikanten die met een lastige collator te maken hadden, moeilijkheden met het verkrijgen van het hun toekomende tractement[13].

Ook hier stak het salaris van de stadspredikant gunstig af tegen dat van de dorpsdominee. Dominee De la Haye ontving in de stad Groningen in 1630 een salaris van *f* 700, - plus vrij women[14].

In Drente varieerden de predikantstractementen blijkens een opgave uit 1632 van *f* 135, - per jaar in Roden tot *f* 693.5. - per jaar in Diever, voor zover de inkomsten rechtstreeks uit de pastoriegoederen werden genoten. De verschillen werden verkleind doordat de minstbedeelde dominees een toelage ontvingen uit de kerkelijke goederen die onder beheer van de Staten van Drente stonden[15]. Een groot aantal Drentse predikanten trok zijn inkomsten geheel uit de pastoriegoederen en trad zelf als boer op[16].

Hoe een dergelijk tractement bijeengebracht werd, mag blijken uit de volgende inkomstenopgave van dominee Johannes Beeltsnijder van Beilen:

22 mudden 2 spint jaerlixe roggepacht, gereeckent op	*f* 66. 7. 8
3 schat garste, een halff mudde haeveren, op	2. -. -
3 Embder gulden jaerlix	3. 7. 8
51 mudde en ½ spint rogge jaerlix	153. 1. 14
26 dachmaet hoylandts, op	156. -. -
Vicarie ende Costerye	
16 mudde landts	48. -. -
4 dachwerck hoylandts	24. -. -
noch 8 mudde jaerlixe roggepacht	24. -. -
	———
Summa	476.16.14

Boven dit tractement had de predikant van Beilen nog het vrij gebruik van de pastorie en het daarbij gelegen land bestaande uit ‘hoff, gaerdens, lynlant en waerdeel’[17]. Daar stond tegenover dat hij evenals de andere Drentse predikanten

verplicht was uit de pastoriegoederen bij te dragen tot het onderhoud van de koster en schoolmeester en dat het innen van de rogge, de haver en de andere inkomsten in natura niet altijd zonder strubbelingen verliep[18]. Toen dominee Picardt in 1648 het beroep uit Coevorden aanvaardde, was één van de argumenten waarmee hij zijn vertrek uit Rolde rechtvaardigde, dat hij er met zoveel moeite en 'met pleiten' zijn tractement bijeen had moeten brengen[19].

Niettemin bestaat de indruk dat de Drentse Weme[20], doorgaans een zespaardsplaats, de predikant een onderhoud verschafte dat met

de levensomstandigheden van de boeren uit zijn kerspel kon wedijveren. De eigengeërfde boeren leverden hem zijn wintervoorraad turf als tegenprestatie voor de lijkpredikaties die hij hield bij de begrafenis van hun doden en plachten hem op grond van ongeschreven gewoontes van tijd tot tijd extraatjes in natura toe te spelen: een mooi stuk van de slacht, de eerste vruchten van de oogst. Zeker als de predikant in zijn gemeente geliefd was, kwam er nog heel wat langs de achterdeur de pastorie binnen[21]. Dat zal ook elders wel het geval zijn geweest.

In Overijssel, waar verscheidene dorpen hun predikant maar een zeer sober tractement konden aanbieden, vond men toch predikanten die in staat waren uit de opbrengst van de pastoriegoederen te leven. Het is niet onmogelijk dat de niet genoemde inkomsten de doorslag gaven. In Borne, waar de pastorie omstreeks 1620 niet meer dan *ƒ* 270, - per jaar opbracht, meldde zich niettemin een kandidaat die zich met 'd'opcomste' wel wilde vergenoegen[22]. In dezelfde tijd kwamen in Overijssel niet minder dan tien dorpspredikanten schromelijk te kort: die van Merckel, Borne, Yhorst, Ens, Isselmuyden, Sallick, Cuynder, Blanckenham, Wanneperveen en Zwartsluis[23]. Daar waar 'feodale' heren de scepter zwaaiden, hadden de predikanten het in de regel het slechtst. Jonker Johan van Steenwijk, zo klaagde een Overijssels predikant in 1594, die aanspraak maakte op het jus patronatus, vergaf de pastoriegoederen aan anderen dan aan de predikant. De synode stond in dergelijke gevallen vrijwel machteloos; het enige wat men kon doen, was de patroon 'te induceren dieselvige vicarie wederomme te restitueren tott den rechten gebruyck ende onderholt des dienaers'[24]. Dergelijke klachten komt men in de Acta voortdurend tegen; de Oranjes blijken op dit algemene gedragspatroon geen uitzondering te maken. In 1620 ging er bijvoorbeeld een synodale brandbrief naar prins Maurits over het geringe tractement van de predikant van Steenbergen[25].

De Overijsselse predikantsweduwen hadden het terzelfder tijd nog armer dan de slechtst betaalde predikant. 'Habeat vijftich car. gld. jaerlicx' klaagde een weduwe met 'ses vaderlose kinderen'; er is weinig fantasie voor nodig om zich voor te stellen onder welke omstandigheden deze kinderen zullen zijn opgegroeid[26].

Op het Gelderse platteland, waar veel predikanten eveneens hun inkomsten uit de pastoriegoederen moesten ontvangen, haalden vele kerkedienaren niet of nauwelijks de zogenaamde 'congruente portie', het salaris waarop zij minimaal recht hadden[27]. Ook in Utrecht vroeg men regelmatig om 'augmentatie van de gagie van de predicanten ten plattelande'[28]. Hetzelfde was het geval in Zeeland, waar de gedeputeerden van de Zeeuwse Synode in 1638 aan de Staten vroegen om 'een staende Gagie, zonder te moeten jaerlycx, tot kleynigheyt van haren dienst, augmentum te verzoecken'. Het hielp niet, ook de volgende jaren stond de salariskwestie steeds weer op de agenda van de synode. Behalve over de te geringe tractementen werd in Zeeland ook veel geklaagd over slechte en onregelmatige betaling van de salarissen[29]. In de steden van al deze gewesten waren de tractementen aanmerkelijk beter dan op het platteland. In Zutfen bedroeg de gage in 1592 al *ƒ* 800,-[30]. Den Briel betaalde in 1676 *ƒ* 900,-[31]. In het algemeen schommel-

den de tractementen in de steden tussen de *f* 600,- en *f* 900,-. In de grotere steden waren de predikantssalarissen nog hoger[32].

De hoogste tractementen werden in Holland uitbetaald. In Friese klachten over de lage salarissen werd Holland dan ook aan Friesland ten voorbeeld gesteld[33]. Ook in Gelderland verzochten sommige predikanten om in salaris met hun Hollandse collega's gelijkgesteld te mogen worden[34]. Op het Hollandse platteland liepen de jaarsalarissen van *f* 200,- in 1574 via verhogingen tot *f* 300,- in 1583 en *f* 350,- in 1594 op tot *f* 500,- in 1624, nog eens tot *f* 550,- verhoogd in 1649. Daarboven gaf men in Holland kinderrijke predikanten aparte toelagen, zodat het maximum salaris sinds 1649 *f* 720,- bedroeg. In de kleine steden was dat sinds 1624 nog *f* 100,- hoger[35]. De salarissen in de grote steden kwamen daar ver boven uit. Kregen bijvoorbeeld de Rotterdamse predikanten in 1635 al *f* 1000,- plus *f* 200,- huishuur[36], in 1676 werd dominee Gregorius Mees in Rotterdam beroepen op een tractement van *f* 1458,-[37]. In Amsterdam betaalde de rentmeester in 1614 aan elf 'duytsche predicanten' voor een kwart jaar 4557.10 gulden uit, hetgeen omgerekend op een jaarsalaris van ongeveer *f* 1640,- uitkomt[38]. Volgens Wagenaar liep dit tractement in de loop van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw op tot *f* 2200,-[39].

De Hollandse situatie met betrekking tot de predikantstractementen lijkt daarmee wel zeer gunstig. Maar wanneer we de geschiedenis van de ontwikkeling van de gages in de zeventiende eeuw nader bezien, blijkt die evenmin ideaal te zijn geweest. De dorpspredikanten hebben op iedere verhoging jaren moeten wachten, nadat er telkens maar weer was gesmeekt en gebeden. En die geschiedenis van zorg en moeite, armoede en gebrek van veel dienaren ten plattelande begon onmiddellijk na de overwinning van de Reformatie. In het crisisjaar 1574, toen het voor de opstandelingen in hun strijd tegen Spanje erop of eronder was en er, begrijpelijk, geen geld voor betere predikantssalarissen overbleef, klaagde de classis Voorne:

> Want wij vinden in onse classe (gelijck wij vermoeden dattet oock op veel ander plaetsen generalick geschiet) dat die Dienaers der Kercken qualick onderhouden synde, in grooter armoede leven, haer weduwen ende kinderen nae hen overlijden, desolatelick blijven sitten.[40]

Men besloot op de Zuidhollandse synode van dat jaar de verantwoordelijkheid voor het onderhoud der predikanten in handen van de classis te leggen en de hulp van de prins van Oranje in te roepen om de salariëring van de predikanten verbeterd te krijgen. Dat laatste is ook gebeurd; kort daarop deelde dominee Taffinus mee dat hij de kwestie aan de prins had voorgelegd en 'goede hope ghecreghen'[41]. Op 26 november 1574 besloten de Staten van Holland het tractement van de stadspredikanten vast te stellen op *f* 300,- en dat van de dienaren ten plattelande op *f* 200,- per jaar[42].

Het is de vraag of dat Statenbesluit overal in Holland is uitgevoerd. Op de Noordhollandse Synode te Alkmaar van 1575 werd gesproken over een wekelijkse contributie van een aantal plaat-

sen ten behoeve van ‘arme predicanten’[43]. Twee jaar later had Medenblik een tweede dienaar nodig, maar de middelen om hem te betalen waren er eenvoudig niet. De burgemeesters vroegen daarom aan de Synode of de gemeente een schoolmeester als predikant mocht beroepen ‘om de costen te sparen...’[44]. In Dordrecht kreeg dominee Herberts in het zelfde jaar echter al *ƒ* 400,-, dus honderd gulden meer dan de Statenresolutie voorschreef. Ook meer dan zijn Dordtse collega's verdienden en daarom werd zijn extra beloning korte tijd later wegens jalouzie van zijn ambtgenoten weer ingetrokken[45]. Maar in 1580 kregen alle Dordtse predikanten een tractement van *ƒ* 400,-[46]. Vijf jaar later ontvingen de kerkedienaren van Dordrecht al het dubbele van het in 1574 door de Staten vastgestelde tractement. Behalve *ƒ* 400,- salaris namelijk ook nog *ƒ* 200,- voor huishuur. Daar alle predikanten van de stad vrij wonen hadden, was die *ƒ* 200,- een verkapte salarisverhoging[47].

Dordrecht stak niet alleen gunstig af bij het platteland, maar ook bij verschillende andere steden. In 1579 verzocht Gouda aan de Particuliere Synode van Zuid-Holland:

> Op middelen te dencken, dat de dienaers des woordts beter betaelt worden, opdat se haren dienst niet alleen op de dorpen maer oock in de steden niet gedwongen en werden door nood ende armoede te verlaten.[48]

Dat Gouda zelf tot de steden behoorde waar men geen kans zag de predikanten behoorlijk te betalen, wordt duidelijk uit de waarschuwing die de stad kreeg toen men er in 1581 een tweede predikant wilde beroepen. De Synode vermaande de stad niet tot het beroep over te gaan als men ‘gheen seecker gheordineert stipendium’ had[49]. Ook op deze synode werden de klachten over de moeilijke betaling van de predikanten opnieuw herhaald. De kerkedienaren, zo werd gezegd, werden bespot en veracht wegens hun geringe salaris. Vooral onder de predikanten met veel kinderen was de nood hoog gestegen. De Staten moesten oppassen dat de predikanten Holland niet de rug toekeerden om naar landen te trekken die ‘danckbaerder syn tegen hare dienaeren’ luidde de waarschuwing van de synode[50]. Verbetering bleef de volgende jaren echter uit. De synoden stuurden keer op keer gedeputeerden naar de Staten om verhoging van de tractementen te bepleiten en de dominees zoveel te betalen dat zij konden leven ‘sonder te verloopen in grote schulden ende achterwesen’ en zonder ‘haerluiden armoede te moeten openbaren tot grooter scandale van der kercke’. Pas in 1587 werden de salarissen opgetrokken. De plattelandspredikanten kregen *ƒ* 300,- per jaar[51].

Deze verhoging bracht evenwel geen oplossing. Het volgende jaar werd al weer gevraagd om ‘augmentatie’ voor de dorpspredikanten wegens de grote nood der dienaren die ook van het verhoogde tractement niet eerlijk konden leven[52]. De terugkerende ‘swarigheyden’ over de salarissen van de predikanten vormen een eentonige litanie die de gehele zeventiende eeuw in de acta van de synoden te beluisteren valt.

Als in 1594 de predikanten van het Noorderkwartier vragen om gelijkgesteld te worden ‘in de belooninghe mette dienaers in

Suythollant' dan blijkt daaruit dat alle salarisbesluiten van de Staten van Holland ten spijt, bestaande verschillen nog steeds voortduurden[53].

Uit regelmatig terugkerende vragen over neveninkomsten van predikanten leren we dat menig kerkedienaar zijn 'clein onderhoudt' op eigen wijze aanvulde. Zo luidde een klacht van de classis Enkhuizen in 1618:

> Of niet alle predicanten haer behooren ingetogen te houden binnen de limiten van hare beroepynge, zonder haer tot andere dyngen, geen gemeenscap met haer bedienynge hebbende, te begheven, ende of dienvolgens de tractementen der predicanten niet behooren tot bequame weerynge van hetzelve inzonderheyt ten platten lande eerlycken verbetert te worden?[54]

Er waren predikanten die notariswerk verrichten, een winkel dreven, de geneeskunde beoefenden, zich persoonlijk met de gang van zaken op de pastorieboerderij bemoeiden, kortom naast het predikambt een veel tijd vergend nevenberoep uitoefenden. Zowel de kerkelijke als de wereldlijke overheden maakten voortdurend bezwaar tegen deze praktijken, maar ze bleken moeilijk uit te roeien. Beloofde de predikant beterschap, dan bleek niet zelden dat zijn vrouw of kinderen de nevenwerkzaamheden voortzetten[55].

Omstreeks 1620 was de nood onder veel predikanten in Holland blijkens de gravamina nog steeds groot. De classis Haarlem sprak van 'droevige accidenten' van de onvoldoende beloning der predikanten: 'beswaerde herten, schulden ende naet afsterven desolate boelen'[56]. In de acta komen een paar van de meest schrijnende noodgevallen uit de anonimiteit van de algemene klachten naar voren. Bijvoorbeeld het geval van de hoogbejaarde, door een beroerte getroffen predikant Joost Snoeckaertsoon van Rhynsaterwoude die, zonder inkomen een groot gezin moest onderhouden met 'veel ende cleyne kinderen...die niets gewinnen konden'[57].

Het normale salaris van de plattelandspredikant in Holland was inmiddels verhoogd tot *f* 350,- per jaar. Maar toen er in 1619 geklaagd werd dat men 'metten ordinarischen salaris' niet in staat was 'haere familias na noot ofte behoyr' te verzorgen, gaf de Synode onmiddellijk toe dat 'dese doliantie niet en was ongefondeert'[58].

Toch kwam er na de eerste decennia van de zeventiende eeuw enige verbetering in de situatie. In de gravamina verdwijnen de klachten over de tractementen in de grote steden. Er wordt nog wel gesproken over de salarissen op het platteland en in de kleine steden. In 1623 zocht men op de Synode van Den Briel een oplossing in een mogelijke vrijstelling van de 500ste en de 200ste penning[59]. Een jaar later bleek een beperkte verhoging van de plattelandstractementen te realiseren en in 1625 ging ook het salaris van de predikanten in de kleine steden omhoog. Het werd van *f* 500,- op *f* 600,- gebracht. Voor predikanten met vier of meer kinderen kwam daar nog *f* 50,- bij[60].

Prompt werd in 1628 aandacht gevraagd voor de 'swaricheyt' van predikanten met zeven en acht kinderen. Ook werd nu de positie van predikantsweduwen en wezen in het geding gebracht. Sinds 1579 bestond er een regeling die de predikantsweduwen 'tot

heuren onderhout veertich Karolus guldens jaerlicx' toekende, een pensioen van *f* 80,- dus. Dat bedrag blijkt in 1601 te zijn verhoogd tot *f* 100,-, maar ook toen konden de predikantsweduwen er niet van rondkomen[61].

De voortdurende acties voor verbetering van salarissen en pensioenen doen denken aan moderne loononderhandelingen: elk resultaat is uitgangspunt voor verdergaande en genuanceerder verlangens. Voorlopig bleven de inkomens van de dominees 'met veel kinderen beswaert' het voornaamste actiepunt[62]. Opvallend was het achterblijven van de beloning der predikanten van Geertruidenberg, Willemstad en Klundert. In 1629 vroegen zij aan Frederik Hendrik dezelfde verhoging als de predikanten in de kleine steden hadden ontvangen, maar hun wensen werden maar voor een klein deel ingewilligd[63].

De vergelijking met moderne loononderhandelingen kan nog verder worden doorgetrokken. Op een gegeven moment liet men bepaalde verlangens rusten om andere niet in gevaar te brengen. Zo werden op de Zuidhollandse Synode van 1631 de 'beswaerde leraers' voorlopig van de agenda afgevoerd, omdat men er de voorkeur aan gaf eerst de positie van de predikantsweduwen verbeterd te krijgen[64]. In 1632 kwam de 'augmentatie' van de plattelandssalarissen weer ter sprake, maar een jaar later zette men de kwestie opnieuw in de ijskast, omdat de zaak der weduwen voor ging[65]. Een weduwenpensioenregeling was echter in 1634 nog steeds niet rond en prijkte ook de volgende jaren telkens weer op de agenda[66]. Ook de verhoging van de tractementen was een vast nummer. Zowel de weduwen als de predikanten met grote gezinnen moesten het jaar in jaar uit met vage beloften van 'assistentie' doen[67]. De verhoging van het weduwenpensioen kreeg eindelijk in 1639 haar beslag. Zij bedroeg *f* 50,-, waarmee het pensioen op *f* 150,- kwam, maar vermogende weduwen zouden buiten de regeling vallen[68]. Bij de bespreking van de vermogenspositie van de predikanten zullen we op deze uitzondering terugkomen[69].

De nood van de predikanten ten plattelande duurde voort. De gravamina over hun zaak werden dringender wegens de 'beswaerde ende becommerde tijden'. Ze werden ook kritischer: als men de kerkelijke goederen maar niet verdonkeremaande, zou een verhoging van de salarissen helemaal geen bezwaren behoeven op te leveren, was ongeveer de strekking van een klacht uit 1641[70]. Dat het allemaal zo lang duurde, was natuurlijk ook te wijten aan de traag werkende bestuursmolen. In 1645, zo lezen we, kon de kwestie niet behandeld worden omdat een bepaald 'stuck niet en hadde gedient in de respectieve vroedschappen'[71].

Enkele jaren na het einde van de tachtigjarige oorlog, in 1651, werd besloten de tractementen op bescheiden wijze te verhogen en wel met terugwerkende kracht tot 1649. Tegelijkertijd nam de overheid een vervelende bijkomstigheid van de vorige salarisregeling weg. Om hun 'kinderbijslag' te kunnen innen, moesten de predikanten tot dan toe attestaties van de gerechten overleggen die hun kindertal bevestigden. Dat was hier en daar een pijnlijke zaak gebleken, omdat het libertijnse of zelfs 'paapse' gerechtsheren in een machtspositie tegenover de predikanten plaatste.

Voortaan werd goedgevonden dat een attestatie van de kerkeraad of van de classis de gezinsgrootte van de predikant aangaf[72].

De uitvoering van dit besluit liet evenwel nog jaren op zich wachten. In 1653 luidde het excuus: in verband met de schaarste aan middelen, in 1655 kreeg ‘de tegenwoordige conjuncture des tijts’ de schuld. In 1656 adviseerde Jan de Witt de synode de zaak voorlopig maar te vergeten, omdat de Staten zelfs geen kans zagen de oude tractementen op tijd uit te betalen[73]. De gehele tweede helft van de eeuw bleef het salarisprobleem onopgelost. In de Acta van de Zuidhollandse Synoden van de jaren 1673 tot 1686 werd de tractementskwestie niet minder dan vierenveertig maal aangesneden. Bijna altijd zonder resultaat: ‘...ontfingen niet anders tot antwoord, als dat men betere en bequamer tijden moeste afwachten’ noteerde een trieste scriba dan[74].

Uit dit verhaal van de domineessalarissen in Zuid-Holland gedurende meer dan honderd jaar blijkt wel dat er geen wezenlijk verschil tussen de tractementen daar en de predikantsgages in de overige gewesten bestond. Overal horen we dezelfde klachten: te lage tractementen voor de plattelandspredikanten, achterstalligheid bij de uitbetalingen en armoede voor weduwe en wezen van predikanten.

De dominees in de steden waren er, zoals reeds gezegd, overal beter aan toe dan hun collega's op het platteland. Uit een overzicht van de Hollandse predikantssalarissen uit 1684 blijkt dat het gemiddelde tractement van de stadspredikant, wanneer we de veel hogere salarissen van de dominees uit de grote steden buiten beschouwing laten, ongeveer *ƒ* 850,- bedroeg. Enkele voorbeelden mogen dat illustreren: Oudewater *ƒ* 787,-, Naarden *ƒ* 986,-, Vlaardingen *ƒ* 900,-, Schiedam *ƒ* 790,- en Den Briel *ƒ* 950,-[75]. Ook in de Generaliteitslanden lagen de domineessalarissen ongeveer op dit niveau. In Venlo en Roermond, in 1632 door Frederik Hendrik veroverd, ontvingen de eerste gereformeerde kerkedienaren *ƒ* 700,-[76]. In 1644 kregen de predikanten van Sas van Gent *ƒ* 800,- plus vrije huishuur[77].

Heel vaak waren de stadspredikanten er nog beter aan toe dan uit deze cijfers blijkt. Niet alle predikanten in één stad verdienden altijd hetzelfde salaris, soms werden er ‘vereringen’ uitgedeeld en ook verhoogden betaalde nevenactiviteiten in dienst van de stad het inkomen van sommige predikanten. Zij preekten behalve in het Nederlands ook in het Frans, waren schoolopziener, gaven les aan de plaatselijke illustre school of vervulden tijdelijk andere taken. Ook genoten veel stadspredikanten belastingfaciliteiten en ontvingen zij soms extra emolumenten in natura als koren, wijn en gebraad.

Aan de hand van het verloop van de predikantssalarissen in twee willekeurig gekozen steden willen we die stadstractementen en overige emolumenten nog eens nader bezien, de tractementen in Amersfoort en Nijmegen. Iedere stad regelde vanwege de zelfs-standigheid van de steden die salariskwestie zelf. Reden te meer om enkele voorbeelden te geven. De keuze is, zoals gezegd, geheel willekeurig, maar de resultaten tonen, zoals we zullen zien, zoveel treffende overeenkomsten, dat we deze wel mogen generaliseren.

In Amersfoort bedroeg het predikantssalaris in de begindagen der Reformatie *ƒ* 400,-. Dat bedrag werd uitbetaald aan dominee Rutger Topander omstreeks 1580 en in 1583 met *ƒ* 50,- verlaagd

toen hij wegens zijn ouderdom een hulp kreeg. In hetzelfde jaar betaalde kerkmeester Bode dominee Topander echter *ƒ* 25,- extra uit 'ter cause dat hij extraordinaris gestaen en gedyent heeft'[78]. Vermoedelijk heeft Topander zijn *ƒ* 400,- ook na de aangekondigde loonsverlaging behouden. We lezen dat de kerkmeester in 1589 opdracht kreeg aan Topander *ƒ* 100,- 'sijnde het vierde deel' van zijn salaris uit te betalen[79].

Zes jaar later werd dominee Henricus Joannis in Amersfoort aangesteld op een tractement van *ƒ* 500,- eventueel met *ƒ* 50,- extra voor huishuur. Dat laatste bleek niet nodig omdat de stadsregering voor *ƒ* 40,- een pastorie voor dominee Joannis kon huren.

Begin januari 1598 werd het salaris van deze dominee 'in respecte van den tegenwoordigen duren tyt' verhoogd tot *ƒ* 600,-[80]. Dat bleef tot 1619 het predikantstractement in Amersfoort. In dat jaar werd dominee Wassenburgh benoemd op een salaris van *ƒ* 700,-. Onder enig voorbehoud werd hem bovendien toegezegd dat aan zijn vrouw een weduwenpensioen van *ƒ* 100,- zou worden uitbetaald.

Evenals zijn voorgangers kreeg ook hij een pastorie toegewezen. De stadsregering liet hem zijn intrek nemen in een huis aan de Appelmarkt, tegenover het huis genaamd 'Het Vagevuur', zoals het Raadsbesluit onbedoeld humoristisch meedeelt. Dominee Simeon le Bell, die enige maanden na Wassenburgh predikant in Amersfoort werd, kreeg echter maar *ƒ* 600,- en *ƒ* 50,- huishuur en die ongelijke betaling heeft tien jaar lang bestaan[81]. Wel kregen beide predikanten in 1621 op hun verzoek een verhoging van *ƒ* 75,-, maar eerst in 1629 werden hun tractementen gelijk getrokken en bepaald op *ƒ* 775,-. Het bedrag voor de huishuur werd in dat jaar verhoogd tot *ƒ* 65,-[82].

Het duurde ruim tien jaar voordat de salarissen van de Amersfoortse predikanten opnieuw werden verhoogd. In 1641 kregen de dominees *ƒ* 50,- meer. Maar één van hen, dominee Zaunslifer, die al eerder vereringen ten bedrage van *ƒ* 100,- en *ƒ* 80,- gekregen had voor vertalingen van zekere tractaten, werd een extra verhoging toegekend van *ƒ* 60,-[83]. In mei 1653 werden de tractementen na een mondeling toegelicht verzoek van de predikanten opnieuw verhoogd, nu met *ƒ* 100,-. Enige maanden later kende de stadsregering aan dominee Crinius, die bijzonder in de gunst stond, een verkapte salarisverhoging van *ƒ* 50,- toe door een jaarlijkse toelage van die grootte als pillegift aan zijn zoon te schenken onder voorwaarde dat Crinius in Amersfoort zou blijven. Eerder in hetzelfde jaar had hij al eens een extra bedrag van *ƒ* 200,- gehad, omdat hij een op hem uitgebracht beroep naar Deventer niet had aangenomen. De stadsregering van Amersfoort gaf dominee Crinius duidelijk een voorkeursbehandeling. Zijn collega Teeckmann kreeg de *ƒ* 100,- salarisverhoging die in 1653 was beloofd pas in september 1654[84]. De zorg van de stadsregering ds. Crinius voor Amersfoort te behouden had ongetwijfeld te maken met het aanzien van de eigen stad. Een goede predikant verhoogde blijkbaar het prestige van zijn standplaats.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw bleven de salarissen in Amersfoort op hetzelfde peil staan. Gewaardeerde predikanten konden op individuele aanvulling van hun tractement rekenen. Zo kreeg ds. Crinius in 1671 nog eens honderd zilveren ducatons voor zijn trouwe dienst, werd aan hem en aan ds. Henricus

Harlingen in 1674 *ƒ* 400,- extra uitgekeerd en ontving ds.

Nappius in 1675 een gratificatie van *ƒ* 300,-[85]. Terzelfdertijd liet de overheid echter een deel van het kerkewerk door proponenten, pas afgestudeerde aankomende predikanten, verrichten tegen een veel lager salaris: *ƒ* 350,- voor de proponent Bijns in 1677, *ƒ* 400,- voor Egidius Scutter in 1687 en *ƒ* 450,- voor dominee Jacobus Vischvliet 'de stadsproponent'[86]. Deze gang van zaken, die natuurlijk een vorm van bezuiniging was, kwam ook elders voor. De proponenten deden hun werk voor, wat in Amsterdam genoemd werd, een 'oversoober tractement'[87]. De stadsregering van Amersfoort had dringende redenen om op de tractementen te bezuinigen. Men had de grootste moeite op tijd de salarissen uit te betalen. Regelmatig was er een achterstand en moest de verantwoordelijke kerkmeester gemaand worden de tractementen uit te keren. In 1684 dreigden de regeerders van Amersfoort de rentmeester dat hij de predikanten uit eigen zak zou moeten betalen als het achterstallige salaris niet binnen acht dagen op tafel kwam. Het dreigement haalde weinig uit; ook in de volgende jaren bleven klachten over achterstallige tractementen de aandacht van de stadsregering vragen[88].

De Amersfoortse predikanten genoten vrijdom van sommige belastingen zoals de bieraccijns en kregen bij bijzondere gelegenheden en voor extra diensten als vacaturebeurten aparte tegemoetkomingen. Het ging daarbij om bedragen in de grootte van *ƒ* 25,- tot *ƒ* 50,- bij een afscheid, een verhuizing, het opdragen van een boekje aan de magistraat en dergelijke gebeurtenissen[89]. In 1660 werd een weduwenpensioen voor predikantsweduwen vastgesteld. Na het overlijden van de predikant behield zijn weduwe een vol jaar het tractement, het zogenaamde jaar van gratie. Daarna kreeg zij een weduwenuitkering van *ƒ* 150,- per jaar[90]. Het jaar van gratie bestond al veel langer en werd vrijwel overal in de Republiek in acht genomen.

In Nijmegen ontvingen de eerste predikanten na de Reductie van 1591 een salaris van *ƒ* 450,- plus vrij wonen. Weldra bleek dat de dominees van dit tractement moeilijk konden rondkomen en vroegen zij om verhoging van hun gage. De overheid vond de klachten niet onredelijk en trok de salarissen in 1596 op tot *ƒ* 550,- per jaar. In 1604 werden de gages nog eens met *ƒ* 50,- verhoogd, maar het tractement van *ƒ* 600,- werd daarna kennelijk als voldoende beschouwd, want de volgende achttien jaar bleven verdere verhogingen uit[91].

Wel genoten ook de Nijmeegse predikanten boven hun tractementen aparte toelagen voor extra diensten. Zo werd het schependom van Nijmegen in deze jaren kerkelijk bediend door de predikanten van de Nijmeegse Sint Stevenskerk die daar *ƒ* 2,- per preek voor kregen[92]. Dominee Johannes Coutsius ontving sinds 1607 een jaarlijkse toelage, omdat hij 'int franssois' preekte voor de Franstalige militairen van het garnizoen[93]. Volgens de rekening van rentmeester Wolter van Dueren over het jaar 1608 ontvingen de drie Nijmeegse predikanten inderdaad samen *ƒ* 1800,-. De rentmeester maakt bovendien melding van de aparte beloning van dominee Coutsius wegens de 'Francoyse predicatiën'; deze bedroeg *ƒ* 50,- per jaar[94].

De Nijmeegse predikanten werden in 1618 als remonstranten afge-

zet, maar kregen na het in 1623 gesloten ‘Nijmeegs Accoord’ een half tractement van *ƒ* 325,-. Daaruit kan worden opgemaakt dat de overheid het hoogste tractement, dat van Coutsius, als uitgangspunt voor de uitkering koos[95].

De in 1618 nieuw aangestelde predikanten werden benoemd op het tractement van 1604, te weten *ƒ* 600,- 's jaars met vrij wonen. Voor één van de drie nieuwe predikanten, de begaafde en zeer gewaardeerde dominee Johannes Smetius, vond de overheid dit salaris toch aan de sobere kant. Men besloot hem apart een forse salarisverhoging te geven. Het raadsbesluit van woensdag 15 december waarin deze verhoging wordt bekend gemaakt, vermeldt:

> Dus. Joanni Smetio dienaer des Godtlicken Woordts binnen deser Stadt is om goede consideratiën Jaerlicx extraordinaris toegeleyt die somma van hondert ende vijftich gulden.[96].

Die ‘goede consideratiën’ van de stadsregering zijn niet zo moeilijk te raden. Men is ongetwijfeld bang geweest dominee Smetius te verliezen en heeft hem door een salarisverhoging aan de stad willen binden. Smetius was niet alleen een geleerd, maar ook een wijs man, die tegenstellingen wist te overbruggen en bijvoorbeeld bij de verzoening met de afgezette predikanten een belangrijke rol heeft gespeeld.

De uitzonderingspositie van dominee Smetius bleek tegenover zijn collega's toch moeilijk te verdedigen. Twee jaar later werden de salarissen van alle Nijmeegse predikanten dan ook op *ƒ* 800,- gebracht[97]. Het is mogelijk dat het beroep dat in 1632 op de bekende dominee Henricus Leo werd uitgebracht met de salarisverhoging in verband heeft gestaan, maar het meest waarschijnlijk lijkt toch wel dat de collega's van Smetius tegen de veel hogere salariëring van één hunner hebben geprotesteerd. Feit is, dat toen de Nijmeegse overheid in 1645 voor de tweede keer tot een aparte tractementsverhoging overging een andere vorm werd gekozen. Dominee Smetius kreeg toen een jaarlijkse toelage van *ƒ* 150,- als beloning voor het schrijven van het boek ‘Oppidum Batavorum’. De toelage zou na zijn overlijden aan zijn weduwe worden toegekend. Nadrukkelijk werd aan de extra beloning de voorwaarde verbonden dat Smetius niet uit de stad zou vertrekken[98]. Een aparte salarisverhoging zou bij de andere predikanten verkeerd gevallen zijn, maar dat Smetius voor de overheid meer ‘waard’ was dan zijn collega's bleek natuurlijk ook op deze wijze zonneklaar. Maar het was een slecht moment om tegen de handelwijze van de overheid te protesteren. Kort tevoren hadden alle predikanten ‘gelett opten duyren ende swaerlicken tijtt’ van een misschien in milde stemming op oudejaarsavond 1644 vergaderende magistraat ‘...voor een Nieuw Jaer yder hondert gulden’ extra gekregen[99].

In 1653 gingen de salarissen van de Nijmeegse dienaren opnieuw omhoog, nu naar *ƒ* 900,-. De kosten van levensonderhoud stegen in deze jaren echter eveneens, zodat het Nieuwjaarsdouceurtje waarmee de dominees in 1657 werden verrast, toch wel weer welkom zal zijn geweest. Extraatjes waren er ook in de jaren 1665 en 1670. In 1665 kreeg elke predikant *ƒ* 100,- boven zijn salaris wegens

het vervullen van vacaturediensten[100]. De overheid beloonde op deze wijze de overuren die de dominees in verband met de langdurige ziekte van een collega hadden gemaakt. Omdat aan dit ziektegeval geïllustreerd kan worden wat de financiële consequenties van ziekte en invaliditeit voor een predikant waren, heeft het zin er even bij stil te staan.

Het betrof dominee Simeon Ruytingh, die in 1638 uit Maastricht naar Nijmegen was beroepen. Hij was psychisch niet sterk en had al in 1630 in een brief geklaagd dat hij bepaalde teleurstellingen niet kon verwerken. Tijdens zijn Nijmeegse ambtsperiode is zijn geest gaandeweg verduisterd. Toen zijn toestand begon op te vallen, besloot de magistraat in overleg met de kerkeraad, dominee Ruytingh geen sacramenten meer te laten bedienen. In de motivering van dit besluit staat dat men tijdens ‘'t celebreeren vant Hoochveerdigh Avontmael’ had geconstateerd dat de predikant ‘eeniger maten in syne verstant getroubleert’ was. Niet lang daarna deed hij helemaal geen dienst meer. Zijn toestand moet ernstig zijn geweest: ‘tot voorkoming en vermijding van alle inconvenienten’ sloot men de predikant in zijn eigen huis op. De overheid liet de ramen en deuren van zijn woning in de Commanderie van Sint Jan met dikke planken dicht timmeren. Toen na verloop van drie jaar geen verbetering in de toestand van de patiënt was opgetreden, besloot men in zijn plaats een andere predikant te benoemen. Daarvoor zou de ongelukkige Ruytingh *ƒ* 300,- van zijn tractement moeten afstaan. Ruim een jaar later kwam de Dood hem op 7 september 1666 uit zijn dichtgetimmerde behuizing verlossen[101].

De laatste verbetering van de materiële positie van de Nijmeegse predikanten in de zeventiende eeuw was de op 26 juli 1677 verleende vrijdom van 's lands imposten[102]. Van een aantal plaatselijke accijnzen waren de predikanten al jaren vrijgesteld.

Naast hun tractement genoten de dominees van Nijmegen nog een aantal extra's. We noemden al de aparte beloning voor langdurige vacaturediensten die in 1670 niet minder dan *ƒ* 200,- bedroeg[103]. Alle predikanten hadden vrij wonen in voormalige kerk- en kloosterbehuizingen die alle voorzien waren van een grote tuin en boomgaard. Behuizingen die, zoals we al zagen, tijdens de onderhandelingen voor de vrede van Nijmegen in 1678 niet te min geacht werden om er aanzienlijke buitenlandse gasten in onder te brengen[104]. De predikantsweduwen kregen als elders het gebruikelijke jaar van gratie. Daarna zorgde de stad voor een bescheiden pensioen dat echter hoger was dan het gemiddelde weduwenpensioen van predikanten[105]. De studerende zoons van de predikanten ontvingen vereringen als zij blijk gaven van goede studiezin en op hoogtijdagen in het predikantenleven als bruiloften en jubilea konden de dominees op extraatjes in natura rekenen. De overheid placht bij dergelijke gelegenheden de wijn te betalen[106].

Gemiddeld verdiende de Nijmeegse predikanten in de zeventiende eeuw twee maal zoveel als hun collega's ten plattelande in het Rijk van Nijmegen. Zij verdienden meer dan de docenten aan de Latijnse School, de stadswerkmeester, de servitiemeester[107] en de stadsdokter, al was voor de laatste de eigen praktijk hoofdzaak en het stedelijk inkomen bijkomstig, maar minder dan de

hoogleraren van de Illustre School en later de Kwartierlijke Academie[108]. Op de verhouding van de predikantensalarissen en andere inkomens zullen we echter terugkomen als het erom gaat hun plaats in het rangstelsel te bepalen.

Mochten de salarissen in Nijmegen goed genoemd worden, jammer genoeg was dat met de uitbetaling niet het geval. Al in 1596 was de rentmeester een kwart jaar achter[109]. Een dergelijke achterstand was er ook toen de predikanten in 1637 aan de magistraat om 'ordre op de betaalinge van de tractementen' verzochten[110]. Aan het eind van de zeventiende eeuw was de uitbetaling ronduit chaotisch geworden. De achterstand bedroeg toen verscheidene jaren. In 1690 diende dominee Wiltingh een gespecificeerde vordering in over de jaren 1671 tot 1689 ten bedrage van niet minder dan *f* 2350,-. Zijn collega Smetius jr. had zelfs nog meer te goed: hij had recht op een bedrag van *f* 3060,-. De vorderingen werden zonder meer erkend; de overheid zou zich bezinnen op een 'spoedigh en prompt middel' om 'sonder eenigh verder trainissement' te kunnen betalen. Dat de beide predikanten niet de enigen waren die geld van de overheid te goed hadden, blijkt uit de zinsnede in het raadsbesluit die volgt op de mededeling dat er zo gauw mogelijk betaald zal worden: 'Gelijck diergelijcks mede geschieden sal aen de andere predicanten, soo mede ijts te praetenderen hadden'[111].

Uit de grootte van de bedragen en het tijdvak waarop deze betrekking hadden, valt af te leiden dat een deel van de tractementen wel is uitbetaald. Nergens blijkt dat de predikanten eerder krachtige pogingen hebben gedaan het gehele hun toekomende salaris te innen. Zij hebben waarschijnlijk kans gezien van het gedeeltelijk uitbetaalde tractement rond te komen en zullen hun tegoed bij de overheid als een spaarpot hebben beschouwd.

Als deze veronderstelling juist is, bevestigt het dat het inkomen van de Nijmeegse predikanten heel behoorlijk is geweest.

Het overzicht van de salarisontwikkeling in de steden Amersfoort en Nijmegen bevestigt nog eens weer dat de stadspredikant aanmerkelijk meer salaris kreeg dan zijn collega op het platteland. In beide steden probeerde men een bijzonder gewaardeerde predikant een hoger tractement te geven dan de andere predikanten. Zowel in Nijmegen als in Amersfoort vond men daarbij wegen om de collega's van de bevoorrechte dominee de 'augmentatie' te onthouden. We kennen deze gang van zaken ook uit andere steden. In Dordrecht gaf men bijvoorbeeld dominee Johannes Westenburgh (1626-1636) *f* 200,- boven zijn gewone salaris als beloning voor een docentschap aan de 'Doorluchtige School' van de stad[112].

De wijze waarop de overheden van Amersfoort en Nijmegen op klachten van de predikanten over de ontoereikendheid van de salarissen reageerden, is duidelijk slagvaardiger dan de manier waarop de Staten van Zuid-Holland met dergelijke klachten omsprongen. De betrekkelijke onmacht van de gewestelijke regeerders heeft de positie van de plattelandspredikanten in negatieve zin beïnvloed. De stedelijke overheid kon sneller reageren als de tijdsomstandigheden bijzondere salarismaatregelen vereisten en toonde in Amersfoort en Nijmegen ook de bereidheid daartoe. In beide steden kregen de predikanten vereringen en extrauitkeringen als daarvoor redenen aanwezig waren. Ook de vrijdom

van bepaalde belastingen mag men zien als een vorm van waardering.

De predikanten van Amersfoort en Nijmegen waren geen onervaren dominees. Jonge predikanten zag men in de steden zelden. En als zij werden aangesteld, gebeurde dat zoals we in Amersfoort zagen, als 'stadsproponent' op een laag tractement. De pas afgestudeerde predikant begon in de regel op een dorp en moest dan genoegen nemen met een inkomen dat soms, zoals in het Rijk van Nijmegen naar we zagen, maar de helft bedroeg van het stadstractement.

De salarisverschillen tussen dorps- en stadspredikanten vinden we terug bij twee categorieën vloot- en legerpredikanten. In 1667 bedroeg het tractement van een vlootpredikant gewoonlijk 'veertich gulden ter maent suyver boven de kost' en dat werd een 'eerlyck tractement' genoemd[113]. Omgerekend op jaarbasis, de kost niet meeberekend, kwam zo'n tractement neer op een gemiddeld plattelandstractement. Nu weten we dat deze vlootpredikanten bijna zonder uitzondering jonge proponenten waren die in de regel onmiddellijk nadat de daarvoor aangewezen classis hen had geëxamineerd naar zee gingen. Voor deze categorie was een tractement van *ƒ* 480,- met vrije kost inderdaad 'eerlyck', ze zouden in hun eerste gemeente niet meer gekregen hebben.

Soms gingen er echter ook oudere predikanten met de vloot mee. Dezen waren door hun gemeente tijdelijk voor een bepaalde expeditie uitgeleend. Zo sloot de Zuidhollandse Synode in 1641 een overeenkomst waarbij twee predikanten werden afgestaan voor een tocht naar Portugal. Het ging daarbij om stadspredikanten met ervaring, die dan ook een hoger salaris ontvingen. Ze zouden eten aan boord van de admiraal en een tractement van *ƒ* 100,- per maand boven hun normale salaris ontvangen[114]. Ook de vlootpredikant die in 1667 door Zeeland werd benoemd op een jaarwedde van *ƒ* 800,- plus *ƒ* 150,- voor zijn uitrusting behoorde tot de tweede categorie. Als hij gevangen mocht raken zou zijn gage worden doorbetaald en zou een losgeld voor hem worden opgebracht[115].

Op zee dus 'stadspredikanten' aan boord van de schepen van vlagofficieren en 'dorpspredikanten' op de overige schepen. Als er tenminste predikanten aan boord waren, want vaak moest men het op de schepen met een ziekentrooster doen al werd deze dan wel dominee genoemd. Zij werden in rang beneden de derde stuurman gesteld, evenals de jonge predikanten die door de V.O.C. naar de Oost werden gezonden[116].

Het beeld van de predikantensalarissen in de zeventiende eeuw heeft nu toch wel duidelijke trekken gekregen. Er blijken belangrijke verschillen in beloning te hebben bestaan. In de eerste plaats tussen de tractementen in de steden en op het platteland, maar ook tussen de salarissen onderling in beide genoemde groepen. Een aantal dorpspredikanten heeft het de gehele eeuw door moeilijk gehad, de stedelijke dienaren daarentegen hebben heel behoorlijke salarissen genoten. Heel vaak werden de tractementen echter te laat uitbetaald.

Wat weten we van de vermogenspositie van de predikanten? Er zijn ongetwijfeld kerkedienaren met een eigen vermogen geweest. Dat er dominees zijn geweest die paarden in eigendom bezaten, kan

worden afgeleid uit een merkwaardig besluit van de Zuidhollandse Synode van 1642 ‘dat geen predicant off predicanten geoorloft zy legerpaerden ende legerwagens int leger te houden’[117]. Van sommige dominees werd gezegd dat ze paard reden en op jacht gingen ‘gelijck de Edelluyden doen’ en we kennen een plakkaat uit 1684 waarin het predikanten werd verboden jachthonden te houden en te jagen[118].

Verscheidene predikanten trouwden op huwelijkse voorwaarden en datzelfde gold voor hun kinderen. Uit de familiepapieren van dominee Picardt blijkt duidelijk dat het in het door hem genoemde geval om het behoud van familievermogen ging. Na de dood van zijn zoon Johannes, die als cavalerieofficier met een aantal paarden in verschillende legers gediend had, stelde dominee Picardt in 1662 vast, dat uit:

> ...die Howlixe Voorwaerden tusschen onsen Sal. Soon Johan Picardt en Isabella Brandts opgerecht, en 't Amsterdam voor Notaris en Getuijgen gepasseert, die onder mijne Pampijren berusten...blijckt, dat Isabella voors. op onse Sal. Soons naerlatenschap gantsch niet te pretenderen heefft.[119]

Een derde aanwijzing voor het bestaan van predikantenvermogens ligt besloten in de regeling van het weduwenpensioen voor predikantsweduwen zoals die door de Zuidhollandse Synode in 1639 werd vastgesteld. Bepaald werd namelijk dat vermogende predikantsweduwen buiten de nieuwe regeling zouden vallen. Daaruit mag worden afgeleid dat er zulke domineesweduwen waren. Anders was de bepaling niet alleen zinloos, maar zelfs schrijnend geweest. De uitzondering van de welgestelde weduwen is om twee redenen interessant. Er blijkt uit dat pensioen niet beschouwd werd als een sociaal recht, maar als een vorm van caritas. Maar bovendien werd nauwkeurig aangegeven wanneer een weduwe als vermogend zou worden beschouwd. Vermogend waren zij die met niet meer dan drie kinderen tot haar last *ƒ* 8000,- bezaten of, als zij meer kinderen groot te brengen hadden, *ƒ* 20.000,- rijk waren[120].

Participatie van predikanten in de handelscompagnieën wijst eveneens in de richting van eigen vermogen van sommige dominees. Amsterdamse evangeliedienaars als Plancius en Halsbergius namen voor aanzienlijke bedragen deel in het oprichtingskapitaal van de V.O.C.[121]. Weliswaar bestaat de mogelijkheid dat het hier ging om geld van derden, maar in de nalatenschap van dominee Gomarus kwamen in ieder geval ook aandelen van de V.O.C. voor[122]. De Zeeuwse predikanten uit het geslacht Teellinck namen in de Westindische Compagnie op grond van hun participatie belangrijke posities in[123]

De gehele eeuw door zijn er predikanten geweest die over ruime middelen hebben kunnen beschikken. In 1607 was de stadspredikant van Breda, tevens rector van de latijnse school, in staat de overheid *ƒ* 1300,- te lenen[124]. Uit de erfenis van de in 1613 overleden Middelburgse dominee Johannes Seu kon een studiefonds voor theologische studenten worden gevormd[125]. Zijn collega Faukelius liet een belangrijk legaat na voor de stichting van een bibliotheek[126]. De Arminiaanse dominee Poppius van Gouda verkocht in 1621 zijn huis aan Maarten Blonk, doctor medicinae.

Hij bezat dus een eigen huis dat kennelijk aantrekkelijk genoeg was om als dokterswoning te kunnen dienen[127].

De onbekende dorpspredikant Keppel uit Amerongen bezat twee huizen in Utrecht[128]. De Brielse dominee Petrus Texelius, in 1680 in Den Briel beroepen, schonk *ƒ* 1200,- aan de diakonie[129]. Dominee Cornelis van Aken, sinds 1672 predikant in Arnhem, liet bij zijn overlijden in 1702 een legaat van *ƒ* 15.000,- na, waaruit twee studiebeurzen voor theologische studenten moesten worden betaald[130]. Op een intekenlijst van personen die geld investeerden in de bouw van een gereformeerde kerk in Sas van Gent vinden we een Goudse predikant die goed is voor *ƒ* 4000,-[131].

Soms werd de predikanten rijkdom verweten. De magistraat van Amsterdam smaalde dat men met dominee Smout geen medelijden behoefde te hebben, omdat hij 'rijck van goet en tijdelijcke middelen' zou zijn. Feit is, dat toen Smout in 1630 was afgezet, hij in Rotterdam nog zestien jaar stil heeft kunnen leven zonder dat hem ooit het hem toegezegde tractement werd uitbetaald[132]. In Rotterdam wekte de rijkdom van dominee Leeuwius de jaloezie van de regenten op. We zagen al dat hij, zoals zijn biograaf opmerkt, 'door een aanzienlijk fortuin vrij onafhankelijk' was[133].

Hoe groot zullen de vermogens van predikanten in het algemeen zijn geweest? Er is reden aan te nemen dat het meestal om kleine vermogens zal zijn gegaan. Daarbij noemen we in navolging van Klein's indeling voor Gouda een vermogen van *ƒ* 1000,- tot *ƒ* 10.000,- een klein vermogen, spreken we van een middelgroot vermogen tussen *ƒ* 10.000,- en *ƒ* 30.000,- en van een groot vermogen boven de *ƒ* 30.000,-[134]. In een opgave van beroep en vermogen in Harlingen in 1672 wordt de predikant in de categorie vermogens tussen de 4000 en de 9900 carolus guldens ingedeeld[135].

Bekende predikanten als Gomarus en Bogerman lieten bij hun overlijden middelgrote vermogens na. Volgens een eigen opgave bezat Gomarus in 1622 een vermogen van *ƒ* 7500,-, maar zijn zoon meende dat het fortuin van zijn vader groter was. De erfenis van Gomarus in 1641 bedroeg ongeveer *ƒ* 13.500,-[136]. De nalatenschap van dominee Bogerman, die in 1637 overleed, was *ƒ* 20.694,-, 1 stuiver en 4 penningen groot[137]. Van beide predikanten, die belangrijke posities in de publieke kerk innamen, mag worden aangenomen dat zij deze vermogens op hun inkomen hebben bespaard. Gomarus was een banneling die al in 1578 met zijn ouders uit Vlaanderen was gevlucht, Bogerman de zoon van een dorpspastoor. Van Bogerman weten we dat hij op de penning was. Hij toonde zich niet tevreden met de toch ruime vergoeding van *ƒ* 13,- per dag die hij als voorzitter van de synode van Dordrecht ontving en werd er zelfs van beschuldigd teveel dagen in rekening te hebben gebracht[138]. Beide predikanten hebben aan de andere kant een positie bekleed die hen verplichtte een zekere staat te voeren. Dat zij toch middelgrote vermogens bijeen hebben kunnen brengen, toont aan dat de hogere predikantstractementen en bijbehorende emolumenten heel behoorlijk zijn geweest.

Het lijkt niet onmogelijk ten aanzien van de vermogenspositie van de predikanten voorzichtig de volgende conclusies te trekken.

Grote vermogens zullen hoge uitzondering zijn geweest. Waar ze

voorkwamen, zoals bij dominee Leeuwius in Rotterdam en de Teellincks in Zeeland, lag de oorsprong buiten het predikambt. Leeuwius trouwde met een rijke vrouw, de Teellincks waren afkomstig uit een welgestelde regentenfamilie.

Onder de stadspredikanten zullen we de kerkedienaren moeten zoeken, die volgens de omschrijving van de Zuidhollandse synode van 1639, vermogend waren. Het zal daarbij vrijwel steeds om kleine vermogens zijn gegaan, die uit besparingen op de tractementen in de loop der jaren zijn gegroeid. Het is niet uitgesloten dat hier en daar ook dorpspredikanten tot besparingen kwamen. De sobere levenswijze van de meeste predikanten en het feit dat zij niet zelden voor hun dagelijkse levensbehoeften konden terugvallen op de goede gaven van gemeenteleden kunnen ertoe hebben geleid dat ook predikanten ten plattelande tot enige bezitsvorming kwamen. Het feit dat de stamvader van de bankiers van het bankiershuis Mees de niet onbemiddelde Rotterdamse predikant Gregorius Mees is, mag hier als een wat speelse illustratie van de door veel zeventiende-eeuwse kerkedienaren gepraktizeerde 'innerweltliche Askese' worden genoemd[139].

Welke plaats namen de predikanten in in het rangstelsel vermogen en inkomen? Het zal duidelijk zijn dat we in ieder geval onderscheid zullen moeten maken tussen de plaats van de stadspredikanten en die van de predikanten ten plattelande. De eerste categorie behoorde tot de middengroep qua inkomen en hing daar qua vermogen net tegen aan. Zij behoorden tot de inkomensgroep waartoe ambtenaren in kaderfuncties, docenten aan academies en illustre scholen, kleinere ondernemers, grotere winkeliers en subalterne officieren gerekend mogen worden. De bovenste sport op de vermogens- en inkomensladder bereikten de stadspredikanten niet.

De plattelandspredikanten stonden duidelijk lager in de vermogens- en inkomstenhiërarchie[140]. Ervan uitgaande dat predikantsvermogens voornamelijk uit besparingen op het salaris ontstonden, is een logisch gevolg dat de beginnende dorpspredikant geen vermogen had. De overwegend lage tractementen op het platteland maakten het de dorpspredikant ook niet gemakkelijk enig bezit te vergaren. Hun salaris plaatste de plattelandspredikanten in de groep waartoe ook de beginnende secretaris van de stad en de vaandrig in het leger behoorden, de groep van jonge functionarissen. Als we deze categorie in de laagste regionen van de middengroep rangschikken, is dat meer op grond van hun potentiële dan van hun feitelijke vermogens- en inkomenssituatie.

Familierelaties

Welke positie namen de predikanten in het rangstelsel familierelaties in? Wat weten we van de afkomst van de predikanten, van de status van hun huwelijkspartners en van die van de eigen en de aangetrouwde familie? Bekend is, dat door nogal wat representanten van de hoogste maatschappelijke laag in de zeventiendeeeuwse samenleving op het sociale milieu van de predikanten werd neergekeken en smalend over hun lage afkomst werd gesproken. In

hoeverre was dit in overeenstemming met de feiten en geen vooroordeel?

Om te beginnen kan worden vastgesteld dat de opvatting over de lage afkomst van de predikanten in haar algemeenheid niet juist is geweest. De gehele eeuw door waren er predikanten, die konden wijzen op een respectabele afstamming en aanzienlijke familierelaties. Vooral onder de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige predikanten waren er verscheidene die uit goede families afkomstig waren. We denken daarbij bijvoorbeeld aan figuren als Johannes Heidanus en Daniël de Dieu. Eén van de voorvaderen van dominee de Dieu was door Karel V in de adelstand verheven[141]. In het begin van de zeventiende eeuw, toen de kritiek op de lage komaf van de predikanten het sterkst was, waren predikanten als Revius van Deventer en Van Galen uit Rotterdam al zoons van burgemeesters[142]. Een overeenkomstige achtergrond hadden later in de eeuw de predikanten Vollenhove van 's Gravenhage en Apollonius van Middelburg, beiden burgemeesterszoons en dominee Schwancke van Sas van Gent, zoon van een schepen van Veere[143].

De al eerder genoemde dominee Picardt van Coevorden wist voor zichzelf en zijn nakomelingen een adelsbrief te verkrijgen. Zijn vrouw was een Brederode, zijn dochter Agnieta trouwde met een jonker Van Merwe en zijn kleinzoon Adriaen van Merwe, adellijk opgevoed aan het hof van Bentheim trouwde met Tytsia Rengers van Fraylemaborg. Zijn neef Hendrik Picardt huwde Anna Elisabeth Rengers en werd Heer van de Fraylemaborg in Slochteren[144].

Waren dus in ieder geval niet alle gereformeerde predikanten van ‘sobere afcomste’, over het sociaal milieu van de predikanten in het algemeen zeggen de gegeven voorbeelden natuurlijk nog maar weinig. We zullen daarom de familierelaties van een willekeurig gekozen groep predikanten nagaan, een groep die zowel stads- als plattelandspredikanten omvat. Die groep bestaat uit predikanten die in de zeventiende eeuw de gemeentes van Dordrecht en Nijmegen hebben gediend, voor wat Nijmegen betreft met uitzondering van enkele predikanten die niet in de trouwen doopboeken van Nijmegen vermeld worden, aangevuld met een aantal predikanten van andere plaatsen, die in de keuzegroep zijn opgenomen omdat hun familierelaties geheel of gedeeltelijk bekend zijn. Het opnemen van zowel stads- als plattelandspredikanten in de keuzegroep is zinvol in verband met een eventueel verschil in status van de aangetrouwde familie van de twee categorieën. Het lijkt waarschijnlijk dat de materieel aanmerkelijk beter bedeelde, doorgaans wat oudere stadspredikant een ‘beter’ huwelijk kon sluiten dan de dorpsdominee. Met name bij tweede en latere huwelijken zou dit een rol hebben kunnen spelen.

We beginnen het overzicht van de familieverhoudingen van de predikanten uit de keuzegroep bij de Dordtse predikanten[145].

Hendrik van den Corput (1578-1601). Deze was de zoon van een burgemeester van Breda. Hij had rechten gestudeerd maar was later, toen hij als gereformeerd banneling in Duitsland vertoefde, theoloog geworden. Zijn broer Johan was een bekend vestingbouwkundige, een andere broer, Nicolaas, secretaris van Breda. Een zuster trouwde met de Leidse hoogleraar Junius.

Dominee Hendrik van den Corput trouwde twee maal. De eerste maal met Adriana van Bregt, de tweede maal met Heylwig Heymans. Beide vrouwen behoorden tot de regentenstand. Uit het eerste huwelijk werden twee dochters en drie zoons geboren. De oudste dochter trouwde met Melchior van den Brouck, burgemeester van Dordrecht, de jongste met de bekende geleerde Vossius. Twee zoons werden predikant: Abraham en Isaäc. De laatste trouwde met Alith de Witt, een dochter van burgemeester Jacob de Witt. De derde zoon, Jacob, bracht het tot burgemeester van Dordrecht.

Uit het tweede huwelijk werden nog twee kinderen geboren, een dochter Anna en een zoon Andreas die eveneens predikant werd. De familie Van den Corput behoorde tot de vrij grote groep van Zuidnederlandse bannelingen die via Duitsland naar Holland was gekomen.

Servatius Naeranus (1578-1608) kwam eveneens uit het Zuiden. Hij was afkomstig uit Weert en diende, voordat hij naar Duitsland uitweek, verschillende gemeentes in Zuid-Nederland. Een broer van hem, Wijnand Naeranus, was eveneens dominee. Servatius had vier zoons, die alle predikant werden. Eén van hen zullen we als predikant van Nijmegen nog tegenkomen. Samuel Naeranus, de oudste zoon, was in tweede echt verbonden met Maria Junius, weduwe van de Delftse dominee Isaäc Diamant en dochter van professor Junius[146].

Christianus van de Wouwer (1582-1584) was een zoon van Jan van de Wouwer, schepen van Breda.

Johannes Vossius (1583-1586) afkomstig uit Roermond, trouwde in 1585 in Dordrecht met Anna de Witt, een dochter van Frans de Witt en Lidewey van Beveren. Zowel de familie De Witt als de familie Van Beveren behoorden tot de regentenstand.

Jeremias Bastingius (1585-1593), een vluchteling uit het Zuiden. Voordat hij in Dordrecht kwam, was hij predikant in Antwerpen geweest. Hij overleed in 1598 als hoogleraar in de theologie in Leiden. Zijn twee zoons werden beiden dominee.

Johannes Becius (1585-1626), Zuidnederlandse banneling via Emden in Dordrecht terechtgekomen. Hij was getrouwd met Catlijntje Droogenbrood, wier afkomst in overeenstemming met haar naam schijnt te zijn geweest. Zij hadden vijf kinderen van wie er vier predikant werden. Eén van hen, dominee Aegidius Becius van Zwijndrecht, gaf een aantal preken van zijn vader uit.

Andreas Demetrius (1593-1609) was evenals beide voorgaande predikanten in 1585 als predikant uit Antwerpen verdreven. Van 1585 tot 1593 diende hij de gemeente van Frankfort. Hij was getrouwd met een zuster van zijn colega Johannes Becius. Zijn zoon Daniël werd predikant.

Johannes Dibbetz (1597-1626) was de zoon van de predikant Hendrik Dibbetz. Hij had vier zoons van wie er twee predikant werden, één kapitein in het leger en één doctor medicinae. De laatste werd in 1648 Raad van de stad.

Balthazar Lydius (1602-1629), zoon van de Franeker hoogleraar Martinus Lydius, trouwde met de weduwe van dominee Isaac van den Corput Alith de Witt. Twee kinderen uit dit huwelijk: Isaac en Martinus werden beide predikant. Uit een tweede huwelijk met Anna van der Mijl, evenals zijn eerste vrouw uit de regentenstand, werden twee zoons eveneens predikant.

Daniël Demetrius (1618-1627) was de zoon van de eerder genoemde predikant Andreas Demetrius. Eén van zijn drie zoons werd predikant.

Johannes Bocardus (1609-1630). Van hem weten we dat zijn zoon Andreas Bocardus trouwde met Machteld van Krayenstein, dochter van Wouter van Krayenstein en Lidwina van Beveren. Dat wil zeggen een dochter van het stedelijk patriciaat.

Gosuinus à Buytendyck (1620-1661). Van onbekende afkomst. Hij had drie zoons die alle drie als stadsbursalen theologie studeerden en predikant werden.

Johannes Westenburgh (1626-1636). In 1599 in Utrecht geboren, werd hij na predikantschappen te Tienhoven en Abcoude in Dordrecht beroepen, waar hij tevens hoogleraar aan de Illustre School werd. Familiegegevens ontbreken.

Samuel Everwyn (1626-1633) was weer één van die uit aanzienlijke Zuidnederlandse families afkomstige predikanten. Zijn moeder was Suzanna 'l Oiseleur de Villiers, een dochter van de bekende hofprediker van Willem van Oranje. Samuel Everwyn trouwde met Cornelia Dammert, wier vader schepen was. Zijn enige zoon bracht het tot de hoogste stedelijke ambten in Dordrecht.

Nicolaas Crucius (1628-1643) had een broer Dionysius, die eveneens predikant was. Nicolaas Crucius was predikant geworden als alumnus van de stad Dordrecht. Zijn afkomst is onbekend.

Petrus Wassenburg (1629-1655) was de zoon van Arnoldus Wassenburg, predikant van Sliedrecht. Hij had een broer Isaac die evenals hij predikant was.

Henricus Dibbetz (1633-1673), zoon van de eerder genoemde Dordtse predikant Johannes Dibbetz. Hij had vier zoons die alle vier predikant werden.

Isaac Lydius (1637-1660), zoon van de eerder genoemde dominee Balthazar Lydius. Ook zijn enige zoon werd predikant.

Jacobus Lydius (1637-1679), broer van de vorige predikant met wie hij in hetzelfde jaar gelijktijdig als predikant in Dordrecht werd bevestigd[147].

Caspar Staphorst (1643-1654). Afkomst onbekend. Hij studeerde in Leiden en was predikant in Edam voordat hij in Dordrecht werd beroepen. Dominee Staphorst had twee zoons van wie er één predikant werd en één boekhouder en deken van het Wantsnijdersgilde. De laatste werd lid van het College van Veertigen in Dordrecht.

Jacobus Borstius (1645-1654). Was van zeer eenvoudige afkomst. Door protectie van de predikant van zijn geboorteplaats Purmerland kreeg hij de kans predikant te worden. Hij had twee zoons: de oudste werd boekverkoper, de jongste predikant.

Johannes Vreeken (1655-1687). Afkomst onbekend. Hij had twee zoons die beiden predikant werden.

Laurens Laurentius (1656-1660) kwam uit Amsterdam. Zijn oom, de predikant Jacobus Laurentius, was verwant aan de Amsterdamse familie Boom, die verschillende burgemeesters opleverde. Zijn neef Hendrik Laurentius, een boekverkoper, wordt genoemd als regent van het Nieuwe-Zijds-Huiszittenhuis. Laurens Laurentius was getrouwd met Catharijna van Hartsbeeck. Bij de doop van zijn dochtertje Catharijna op 1 november 1654 in Nijmegen waren de doopgetuigen: Trijntje Jacobs Laurentius, een dochter van zijn oom, Isaack van Hartsbeeck en Anthonus van Walbeeck[148].

Johannes Dibbetz (1663-1706), zoon van de eerder genoemde predikant Henricus Dibbetz. Van zijn zes kinderen stierven er twee op jeugdige leeftijd, twee zoons werden predikant, een dochter trouwde een kapitein van het leger, een andere dochter trouwde met een koopman Van Walbeeck.

De familieverhoudingen van de Nijmeegse predikanten.

Johannes Naeranus (1592-1598), een zoon van de eerder genoemde Dordtse predikant Servatius Naeranus.

Gerardus Livius (1600-1618), een Zuidnederlandse banneling die eerder in Aarlanderveen had gestaan. Van hem werd verteld dat hij daarvoor als straatmuzikant langs de huizen om brood had gebedeld. Hij was getrouwd met Maria Cornelis. Bij de doop van zijn zoon Johannes in 1613 ontbraken familieleden onder de doopgetuigen. Die getuigen waren zijn collega dominee Lefflerus, Johan van den Broeck en de vrouw van de ontvanger, allen uit Nijmegen[149].

Henricus Lefflerus (1600-1618). Deze noemde zich ook wel Cochlaeus. Hij was getrouwd met Margrietghen Cornelis die als doopgetuige van Immanuel à Mandeville in 1611 in het doopboek voorkomt. Deze dopeling was een zoon van Dr. Michael à Mandeville, een medicus[150].

Johannes Coutsius (1605-1618). Een Nijmeegse jongeman uit een familie die enig aanzien genoot. Zijn broers Gijsbert en Ameldonck bekleedden stedelijke ambten: de eerste was rentmeester der geestelijke goederen, de tweede secretaris van de stad. Gijsbert was getrouwd met een regentendochter; zijn vrouw Jenneke Buys was de dochter van burgemeester Frans Buys[151]. Dat de familie Koets in Nijmegen meetelde, blijkt behalve uit de ambten van Gijsbert en Ameldonck en het huwelijk van Gijsbert uit de doopgetuigen van de kinderen van Johannes, Gijsbert en Ameldonck: magistraats- en raadsleden en hun vrouwen, doktoren, hoge militairen en predikanten[152]. Uit de doop- en trouwboeken blijkt dat de kinderen en kleinkinderen van de generatie van dominee Coutsius de gehele eeuw tot de betere kringen bleven behoren. Elisabeth Koets, die met secretaris Willem Klerck trouwde, had in 1629 bij de doop van haar zoon Conrad twee burgemeesters als getuigen[153]. In 1661 werd een Johannes Koets gedoopt die een zoon was van Hermannus Koets, doctor medicinae. Doopgetuige was een Gijsbert Koets[154]. Bij de doop van de burgemeesterszoon Johan van Singendonck in 1642 was een Geertje Koets doopgetuige[155].

Johannes Coutsius was als stadsalumnus predikant geworden. De overheid had hem niet alleen in staat gesteld theologie te studeren, maar stelde hem ook in de gelegenheid langere tijd in Picardië te verblijven om de Franse taal vloeiend te leren spreken[156]. Het feit dat Coutsius een beursstudent was, illustreert nog eens dat de studiebeurzen niet bij kinderen uit de laagste maatschappelijke groepen terecht kwamen. Ook als predikant hoorde dominee Coutsius bij de bovenste laag van de Nijmeegse samenleving. Zo was in 1610 burgemeester Hendrik de Beyer doopgetuige van zijn dochtertje Sara[157].

Johannes Smetius (1618-1651). De zoon van een uit Aken uitgeweken lakenhandelaar die in Nijmegen een schuilplaats had gevonden.

Toen Nijmegen in 1618 door de afzetting van de remonstrantse predikanten herderloos was geworden, lag Johannes Smetius ziek bij zijn ouders thuis. Hij was op dat moment al een bekend geleerde, die aan de universiteit van Sedan had gedoceerd. Na enig aandringen van de Nijmeegse overheid aanvaardde hij het predikambt in de nieuwe woonplaats van zijn ouders[158].

In 1626 trouwde Smetius met Johanna Bouwens, die in het Nijmeegse doopboek jongedochter van Aken wordt genoemd, maar oorspronkelijk van Maastricht kwam[159]. Haar vader was een grossier in zijde, die in 1615 op dezelfde dag het Nijmeegs burgerrecht kreeg als de vader van dominee Smetius[160]. Beiden kregen het burgerrecht gratis; zij behoorden tot een groep immigranten om wie door verschillende steden in de Republiek was geworven, omdat de groep uit gegoede burgers bestond. Zowel de familieleden van Johannes Smetius als die van Johanna Bouwens zullen uitgeweken Zuidnederlandse calvinisten zijn geweest, die voor de tweede maal werden verdreven. Een jongere zuster van Johanna Bouwens trouwde in 1640 met de predikant van Wijchen[161].

Johannes Smetius was behalve predikant een oudheidkundige van naam, die met tal van geleerden een uitgebreide correspondentie onderhield. Ook in Nijmegen verkeerde hij in de kring van de ontwikkelde aanzienlijken; hij was hecht bevriend met de stadssyndicus Goris. De doopgetuigen van zijn kinderen bevestigen de banden die met verschillende vooraanstaande families bestonden[162].

Rudolf Schivelbergh (1621-1636). Afkomst onbekend. Hij trouwde in 1625 met Johanna Singendonck, een Nijmeegse regentendochter[163]. Bij de doop van zijn zoon Derk in 1627 was secretaris Willem Klerck één van de doopgetuigen[164]. Deze Derk Schivelbergh werd doctor medicinae en lid van de Raad[165]. Een dochter van de predikant trouwde in 1653 met Willem Pieters van Nijmegen en trouwde daarmee een jongeman uit een familie, waarin ook een regentenzoon Singendonck en een legerkapitein Hey een vrouw vonden[166].

Abrahamus Tielenius (1629-1662). Kwam evenals Rudolf Schivelbergh als vrijgezel naar Nijmegen, waar hij in 1633 de predikantsdochter Maria Eilbracht uit Bemmel trouwde[167]. Een zuster van Maria trouwde met de schulte van Wijchen[168]. Floris en Jacobus Eilbracht, vermoedelijk haar broers, kochten in 1636 en 1645 het Nijmeegs burgerrecht[169]. Jacobus trouwde met Geertjen van den Veld, weduwe van Jan in Betouw. De familie In (de) Betouw telde in Nijmegen mee; leden van de familie bekleedden belangrijke ambten[170].

De in 1637 geboren zoon Peter Tielenius studeerde theologie; hij kreeg in 1658 een verering van *ƒ* 50,- van de Raad ‘voor de dedicatie van eenige thesen’[171]. Een dochter Agneta trouwde met Theodorus Kruydhoff, predikant van het Schependom[172]. Onder de doopgetuigen van de kinderen van dominee Tielenius vinden we leden van de families Vos en Heymericx. Abraham Tielenius was op zijn beurt gevader van Peter Vos, een zoon van Anthonie Vos en Weyndel Heymericx. Anthonie Vos van lid van de Raad en niet onbemiddeld. Hij kocht in 1639 voor *ƒ* 1428,- het westelijk gedeelte van het Sint Nicolaasgasthuis om dat als pakhuis te gebruiken en zal dus koopman zijn geweest[173].

Henricus Leo (1632-1648). Zoon uit een predikantenfamilie; zijn vader was dominee Johannes Leo van Zaltbommel, ook zijn broers waren predikant. Zijn tweede vrouw was Mayken Jansdochter van Helmont, weduwe van Jan Bosman, lakenkoper[174].

Simeon Ruytingh (1638-1666). Zoon van de in 1621 in Londen overleden predikant Simeon Ruytingh[175]. Een broer, Johannes Ruytingh, was eveneens predikant[176]. Simeon jr. trouwde met Cecilia Broen of Brown uit Amsterdam. De Amsterdamse Marcus Broen stond twee maal als gevader aan het doopvont bij de doop van de kinderen van Simeon en Cecilia. Mogelijk is hij dezelfde als de Marcus Broen die Wagenaar als kerkmeester van de Sint Olofskapel in Amsterdam vermeldt[177].

De familie Ruytingh kwam oorspronkelijk uit Zuid-Nederland. Jan Ruytingh, de grootvader van de Nijmeegse predikant, was secretaris van Gent en getrouwd met Jacqueline van Rijckegem, een dochter van de rentmeester van de graaf van Egmond. De Symeon Ruytingh die in 1666 in Leiden theologie ging studeren, zal, gezien zijn leeftijd en de toevoeging 'Neomagensis' achter zijn naam de op 7 mei 1648 geboren zoon van de Nijmeegse predikant zijn geweest[178].

Dionysius Crucius (1649-1653). Evenals de twee voorgaande predikanten een telg uit een predikantenfamilie. Ook zijn broer Nicolaas stond in het 'wondere ambt'[179]. De Nijmeegse Crucius was getrouwd met Maria van der Heyden, een dochter van de Leidse hoogleraar Abrahamus Heydanus[180]. Haar moeder was een dochter van de Amsterdamse koopman Looten. Leden van de familie Looten bekleedden in Amsterdam functies als regent van het spinhuis, kerkmeester van de Noorderkerk en van de Sint Olofskapel. Een van de doopgetuigen van een van de kinderen van dominee Crucius was Johan van Helmondt, doctor medicinae en in 1661 schepen van Amsterdam[181].

Sara Crucius, een dochter van de Nijmeegse predikant, trouwde met de regentenzoon Christoffel van den Berg. De doopgetuigen van Abraham van den Berg, een kleinzoon van dominee Crucius, waren: burgemeester Laurens van den Berg, de vader van Christoffel, Maria Burmannus-Heidanus, de moeder van Sara Crucius die na de dood van dominee Crucius hertrouwd was met de Utrechtse hoogleraar Burmannus, en Abrahamus Heidanus. Ook bij de doop van de andere kinderen van Christoffel van den Berg waren de doopgetuigen uit de familiekring van Sara Crucius steeds afkomstig uit de verwanten van haar moeders kant: uit de familie Looten en Heidanus. In het doopboek worden de vrouwelijke doopgetuigen uit deze families steevast met juffrouw aangeduid[182].

Laurens Laurentius (1652-1656). De reeds bij de Dordtse predikanten besproken kerkedienaar. Aan de daar gegeven informatie over zijn familierelaties kan nog worden toegevoegd dat hij een dochter had die met Mr. Dirk Munter, burgemeester van Amsterdam trouwde[183].

Johannes Nieuwenhuysen (1654-1660). Evenals de vorige predikant een Amsterdammer. Hij was getrouwd met Anna de Mareez, die ook uit Amsterdam kwam[184]. Tot de doopgetuigen van zijn kinderen behoorde o.a. de Amsterdamse medicus Daniël de Dieu, afkomstig uit een bekend predikantengeslacht. Zijn vader was regent van het Statencollege in Leiden, zijn grootvader predikant in

Middelburg[185]. Dat dominee Nieuwenhuysen goede relaties in Amsterdam had, kan ook worden opgemaakt uit het beroep dat de Amsterdamse kerk in 1660 op hem uitbracht. Hij vertrok inderdaad in dat jaar naar Amsterdam en bleef daar tot zijn dood in 1681[186].

Engelbertus Beeckman (1656-1704). Zoon uit een geziene Nijmeegse familie. Zijn vrouw Wilhelmina Kelffken was een regentendochter. De grootouders van de predikant hadden een deftige herberg, waar de magistraat voorname gasten placht onder te brengen[187]. Leden van de familie Beeckman bekleedden in de zeventiende eeuw uiteenlopende publieke ambten en wisten voor één daarvan, het 'rentampt', survivance te verkrijgen[188].

De moeder van de predikant, Willemken Bouwens, was een burgemeestersdochter. Haar vader, Dirk Bouwens was de peetvader van Engelbertus. Twee volle neven werden respectievelijk kapitein en schepen[189]. Dominee Engelbertus Beeckman verloor al op zesjarige leeftijd zijn vader[190]. Hij lijkt typisch de jongen uit de goede familie, die in moeilijke omstandigheden raakte en met steun voor predikant heeft mogen studeren.

In de familiekring van dominee Engelbert Beeckman treffen we verder Peter Vos, doctor medicinae, aan[191]. De schepen Engelbert Beeckman, neef van de predikant, was getrouwd met Cunera Vos. Deze dochter Vos kwamen we eerder tegen als het petekind van dominee Tielenius[192]. De familie Beeckman was door huwelijk aan twee andere bekende Nijmeegse families verbonden: de familie Verbolt en de familie Leuwens. Leden van deze families bekleedden openbare ambten. De Verbolts bezaten evenals de Beeckmans een gerenommeerde herberg[193]. Peter Beeckman, een zoon van dominee Beeckman, bracht het tot burgemeester van Nijmegen[194].

Ludovicus Suggeraet (1661-1662). Haagse alumnus, geboren als zoon van Casparus Suggeraet en Lucretia Bertlen. Zijn tweede vrouw, Catharina van Zeebergh, was een predikantsweduwe[195].

Rumoldus rombouts (1662-1669). Was getrouwd met Christina Woels, bij wie hij in zijn Nijmeegse tijd vier kinderen kreeg. De doopgetuigen van deze kinderen kwamen, behalve uit de families Rombouts en Woel(s), uit de kring van predikanten en hoogleraren en uit de regentenfamilie Van den Berg. Zo waren o.a. gevader: professor Wittichius, professor Schulting, dominee Petrus Plancius, burgemeester Laurens van den Berg, Isaac van den Berg en *Juffrouw* Van den Berg[196].

Johannes Smith (1667-1680). Was getrouwd met Maria Buschman. Een van de vrouwelijke doopgetuigen uit de familie Buschman wordt in het doopboek aangeduid als *Juffrouw* Buschman. Onder de doopgetuigen van zijn kinderen waren verder tot vier maal toe leden van de familie Roukens[197]. Deze familie maakte tussen 1672 en 1702 als belangrijkste groep in de heersende regentenfactie in Nijmegen de dienst uit. Tijdens de Plooierij in 1702 verloor de familie haar leidende positie. De senior van het geslacht, de oud-burgemeester dr. Willem Roukens, liet het leven bij een mislukte poging weer op de kussens te raken[198].

Johannes Smetius (1679-1704). Zoon van de zeventiende-eeuwse primus der Nijmeegse predikanten Smetius. Hij was getrouwd met Catharina Bannet. Onder de doopgetuigen van zijn kinderen treffen we o.a. 'Dr. Petrus Jordan Ontfanger van 't Nijmeegsche

Quartier en Vrouw Angela Dibbets, Huysvrouw van de Hr. Arnold Coerman, ordinaris Raedt in den Ed: Hove van Gelderlandt en der Stadt Nijmegen'[199]. Omgekeerd was dominee Smetius gevader van de kinderen van deze twee doopgetuigen[200].

Gerardus Puppius Hondius (1698-1702). Afkomstig uit een predikantenfamilie. Hij werd op 14 januari 1666 in Hoorn geboren als zoon van dominee Jacobus Hondius en Maria Puppius, een predikantsdochter. Dominee Gerardus Hondius was twee maal getrouwd, de eerste maal met Geertrui Schenk, de tweede maal met Florentia Altius. Ook zijn tweede vrouw kwam uit een bekende predikantenfamilie[201].

Familieverhoudingen van enkele Amsterdamse predikanten.

Johannes le Maire (1601-1642). Zoon van uitgeweken Zuidnederlandse vluchtelingen. Broer van de bekende Amsterdamse koopman Isaäc le Maire. Zijn zoon Isaäc werd ook predikant en stond van 1661 tot 1692 in Amsterdam. De familie Le Maire was zeer bemiddeld[202].

Jacobus Trigland (1610-1634). In 1583 in Vianen geboren uit een oud patricisch burgemeestersgeslacht. Zijn vader was rector van een Latijnse School. Getrouwd met Christina Stoof[203].

Rudolphus Petri (1612-1649). Alumnus van Amsterdam. Zoon van de waagdrager Pieter Claesz. Hij trouwde met Niesgen Gijsbertsdr., wier broer een kruidenzaak bezat en lid was van de vroedschap. Zijn dochter Anna trouwde met de predikant Rulaeus. Zijn zoon Gijsbert werd pensionaris van Rotterdam en raadsheer in de Hoge Raad[204].

Gosuinus Geldorpius (1612-1627). Zoon van Henricus Geldorpius, rector in Sneek. Een dochter trouwde met de predikant Du Bois, een zoon werd predikant[205].

Otto Badius (1620-1664). Trouwde in 1630 met de dochter van de schepen en ouderling Jan Willemsz. Bogaert. Een huwelijk waar Vondel, zoals we eerder zagen[206], schimpscheuten over maakte[207].

Johannes Cloppenburg (1621-1629). Zoon van Dirk Cloppenburg en Johanna Janssonius, Amsterdammers uit de eenvoudige burgerstand. Studeerde theologie als stadsalumnus. Trouwde twee maal, eerst met Lea Castelein, daarna met Elisabeth Bessels. Zijn tweede vrouw kwam uit een familie die meer aanzien genoot dan die van zijn eerste echtgenote. Een dochter trouwde met de rector van een Latijnse School. Zijn kleinzoon Johannes à Marck, opgevoed door Elisabeth Bessels, werd hoogleraar[208].

Gualtherus Boudaan (1670-1684). Zoon uit een aanzienlijke familie. Zijn vader was heer van Popkensburg, kiesheer van Middelburg en bewindhebber van de V.O.C. Werd stamvader van een Amsterdams regentengeslacht[209].

Gerbrandus van Leeuwen (1681-1721), zoon van een predikant. Door twee huwelijken verbonden aan geziene families. Zijn eerste vrouw was Cornelia van Collen, zijn tweede vrouw Jacoba Balde, weduwe van de geneesheer Johannis van Flammerdingen[210].

Familieverhoudingen van enkele predikanten uit andere plaatsen. *Willem Baudartius* (overleden in 1640). Predikant in Sneek en Zutfen. Was van Zuidnederlandse afkomst; hij werd in Deinse geboren. Over de status van zijn vader bestaat geen zekerheid;

mogelijk was hij van adel. Volgens Van Vloten was zijn vader handschoenmaker. De predikant Baudartius trouwde in 1595 met Barbara Martens, de dochter van een oud-burgemeester van Kampen. Na haar dood hertrouwde hij met Juffrouw Josina Mum, een dochter van Jonker Caspar Mum van Boekholt en Juffrouw Elisabeth van Ulst. Haar ouders waren 'beijde overleden eer ick haer dochter vrijdde', noteerde Baudartius in zijn autobiografie.

Baudartius had elf kinderen, negen uit zijn eerste en twee uit zijn tweede huwelijk. De oudste overleed op zevenjarige leeftijd. In de kinderleeftijd stierven nog vier andere kinderen, waaronder de beide uit het tweede huwelijk. Eén zoon werd predikant. Drie dochters werden predikantsvrouw. Eén dochter huwde een zekere Jan Solborch uit Zutfen en één trad in het huwelijk met Hendrick Beeckman, de zoon van Gerard Beeckman, een ambtenaar. Hij overleed in 1642 in Wesel waar hij commies van de magazijnen van de staat was geweest. Een zoon uit dit huwelijk, Willem Beeckman, emigreerde naar Nieuw Nederland en werd de stamvader van één van de bekendste en belangrijkste Amerikaanse families[211].

Arnoldus Crinius (1650-1677). Zevenentwintig jaar de primus van de Amersfoortse predikanten. Bij de geboorte van één van zijn zoons was de gehele magistraat doopgetuige. Zijn zoon dr. Gijsbert Crinius werd in 1684 Raad van de stad Amersfoort. Een dochter Aleyde trouwde met Johannes Bogerijen, die vermoedelijk behoorde tot de brede burgerij. Leden van de familie vervulden kerkelijke ambten[212].

Gregorius Mees (overleden in 1694). Predikant in Berlikum, Groningen en Rotterdam. Zoon van Jeremias Mees, collecteur, later eerste klerk bij de Ontvanger-Generaal in Groningen, kleinzoon van een Zuidnederlandse uitgewekene. Gregorius Mees was twee maal getrouwd. De eerste maal met een nicht van een Groningse burgemeestersvrouw, Roelfyn Allerts Santvoort, de tweede maal met Maria de Mey, eveneens van goeden huize. Een Johan de Mey was lid van de vroedschap van Rotterdam, een Gregorius de Mey dominee in Gouda. Een van zijn zoons werd predikant. Zijn dochter Talitha trouwde met de welgestelde Jacobus Phenix[213].

Willem Sluiter (1627-1673). Van 1653 tot 1673 predikant van Eibergen. Zoon van Tileman Sluiter en Geertgen Saelckink. Deze Tileman Sluiter was een welgesteld man, die een bierbrouwerij en een graanhandel dreef in Borculo, waar zijn vader burgemeester was. Dominee Sluiter trouwde in 1662 met Margaretha Sibylla Hoornaerts, dochter van Johannes Hoornaerts, rentmeester van graaf Otto van Limburg Styrum en Margaretha van Boekholt, die uit een patriciërsfamilie in Deventer stamde. De predikant van Diepenheim, Herman van Eibergen, die dit huwelijk inzegende, was een neef van Willem Sluiter. Een zwager van de predikant in Zwolle, Hidding geheten, was medicus[214].

Franciscus Gomarus (overleden in 1637). Predikant in Middelburg en hoogleraar in Leiden en Groningen. Zoon van Francoys Gomaer en Johanna Moermans, naar de Palts uitgeweken Zuid-Nederlanders. Francoys Gomaer was herbergier van een goed bekend staande 'hostelrie ende heerberghe' geweest. Franciscus trouwde in Duitsland met Emerentia Muysenhol, een dochter van Gilles

Muysenhol en een zuster van Abraham Muysenhol. De familie Muysenhol behoorde later tot de toonaangevende families in de jonge Republiek. Na de dood van zijn eerste vrouw hertrouwde Franciscus Gomarus met Maria l'Hermite, die uit een adellijke familie stamde. Een derde huwelijk verbond hem met Anna Maria de Lannoy. Zijn twee dochters trouwden predikanten[215].

Willem Crijnze, gewezen schoolmeester, predikant in Den Briel, trouwde in 1626 in tweede echt met Catharina Pieters, dochter van de baljuw van Voorne en Putten[216].

Bernard Keppel, predikant van 1654 tot 1712, achtereenvolgens te Beesd, Amerongen en Leersum, trouwde in 1653 met Maria van Sterkenborgh, dochter van de schout van Werkhoven. Hij had twee dochters en een zoon. De zoon werd jurist bij het Hof van Utrecht. Hij trouwde met Maria van Ceulen, een Brielse predikantsdochter. De dochters van de predikant trouwden met een ritmeester der cavalerie en een doctor medicinae[217].

Gerbrandus van Schagen, predikant van Lopik, trouwde in 1660 met Anthonia van Ruytenbeeck uit Amersfoort. De familie Ruytenbeeck leverde in Amersfoort regenten. In 1660 was Johan Richolt van Ruytenbeeck schepen[218].

Thomas Slotens, predikant van Vleuten en Maarn, trouwde in 1637 met de weduwe van een luitenant[219].

Jacobus Lievens, predikant te Domburg, trouwde in 1668 met Johanna Stellingwerf, jongedochter van Amersfoort. Gerrit Stellingwerf was in die jaren een plaatselijk bekende kunstschilder in Amersfoort[220].

Johannes Hertzogenraet, predikant van Beek, was getrouwd met Jacobyna Bentgens, die na het overlijden van haar man hertrouwde met Jacob de Greve, burgemeester van Kleef. Dat huwelijk werd gesloten in 1638[221].

Johannes Breborinus van Dijck, predikant te Wijchen, trouwde in 1640 met Sybilla Bouwens, een dochter van de Nijmeegse Reynier Bouwens. De laatste was een uit Aken uitgeweken grossier in zijde van Zuidnederlandse afkomst. Sybilla's zuster Johanna trouwde, zoals we eerder zagen, met de bekende predikant Smetius[222].

Johannes Rusius, van 1622 tot 1653 predikant in Ruinen, was getrouwd met Euphemia van Ketwich. Een zoon werd hoogleraar in de rechten in Leiden, een tweede zoon maakte een militaire carrière waarin hij het tot ‘veldoverste’ van de koning van Denemarken bracht en een derde trad in de voetsporen van zijn vader en werd predikant[223].

Bernard Rusius, van 1645 tot 1664 predikant van Sleen. Zoon van de vorige predikant. Hij was getrouwd met Johanna Schyrbeeck, die uit een familie kwam die Drentse overheidsdienaren leverde. Omstreeks 1690 was Herman Schyrbeeck schulte van Sleen[224].

Johannes Beeltsnijder, van 1630 tot 1678 predikant van Beilen. Zoon van Gerrit Beeltsnijder en Wijna Steenbergen uit Epe. Eén van zijn broers was koperslager, eerst in Amsterdam, later in Kampen. Eén van zijn zusters was getrouwd met Theunis Daams, in 1632 raad van Deventer. Een andere zuster trouwde met een Schultinck uit Steenwijk; de Schultincks bekleedden eveneens openbare functies.

Dominee Beeltsnijder trouwde met Elisabeth Bert. Een dochter uit dit huwelijk, Wijnanda, trouwde met Emmerik van Rossum, schulte

van Rolde. Een andere dochter trouwde met de predikant Willem Hofstede, sinds 1677 hulppredikant bij zijn schoonvader en na diens overlijden zijn opvolger. Een zoon Johannes werd predikant. Een andere zoon, Bartholomeus, trouwde met Sophia Stich uit Meppel. Zijn zoon Quirinus Beeltsnijder studeerde rechten en werd landschrijver van Drente[225].

Martinus Stephanus, van 1644 tot 1696 predikant van Norg, was getrouwd met Margaretha Wassenbergh, een predikantsdochter[226].

Johannes van Almeloveen, van 1639 tot 1651 predikant te Zegveld, daarna tot 1678 te Meidrecht. Was getrouwd met Maria Janssonius, dochter van de Amsterdamse boekverkoper Theodorus Janssonius. Zijn zoon Theodorus werd, na aanvankelijk theologie te hebben gestudeerd, doctor medicinae[227].

Samuel Ponten, predikant te Horssen, trouwde op 11 juli 1658 in Nijmegen met Machteld van der Elburgh. Zij was de éénentwintigjarige dochter van de Nijmeegse kerkorganist Lubbertus van der Elburgh. Haar peetvader was dominee David van Boxel, die in 1637 predikant van Ochten was[228].

Reyerus van Staden, predikant van Ravesteyn, trouwde in 1631 als weduwnaar Sara van Dael, de dochter van een Nijmeegse weduwe. Getuige bij dat huwelijk was Christina in Betouw. De familie In Betouw had in Nijmegen een goede naam. Leden van de familie drongen omstreeks 1700 door tot het patriciaat van de stad[229].

Johannes Rhodius, predikant in Harderwijk, trouwde in 1631 als weduwnaar Sybilla Blocks ‘Wed: van Saliger Daniel Monroy gewesene Lieutenant van den Ritmr. Edmond’[230].

Hieronymus Simons van Alphen, sinds 1686 predikant in Warmond. Geboren in Hanau uit een vooraanstaande familie; zijn broer was raad en burgemeester. Zijn zoon Hieronymus werd eveneens predikant[231].

Welke conclusies kunnen uit de familiegegevens van deze zeventig predikanten worden getrokken?

Van 36 predikanten, meer dan de helft van de groep, is het mogelijk iets over de sociale herkomst te zeggen. Hiervan zijn 16 afkomstig uit de hoogste lagen van de bevolking, 6 van deze 16 uit het patriciaat, 15 zijn predikantszonen en 5 komen uit de lagere milieus. Aangenomen dat de overige 34 evenmin uit de hoogste lagen van de bevolking kwamen - een veronderstelling gebaseerd op onze kennis van de herkomst van de theologische alumni zoals we nog zullen zien -, dan is duidelijk waarop de zeventiende-eeuwse opinie over de geringe komaf van de predikanten steunt, maar ook dat die opinie een onjuiste generalisatie is.

De familie- en vriendenkring waarin de predikanten door huwelijk kwamen te verkeren, maakt een tamelijk homogene indruk. Die kring bestond uit predikanten, docenten van de latijnse scholen, doctores medicinae, stedelijke ambtenaren als de secretaris, de ontvanger, de rentmeester en de ‘besiender’[232], als ook de lakenkoopman, de grossier in zijde, de boekverkoper en militairen in de rang van luitenant en kapitein. Er is weinig verschil tussen de verwanten van de stadspredikanten en van de dorpspredikanten. De aangetrouwde verwanten van de plattelandsdominees uit de groep komen uit de kring van de schout, de luitenant, de

kerkorganist, maar ook de lakenkoopman en de predikant. Het is een milieu waaruit een deel van de predikanten afkomstig was en waarin een ander deel, van eenvoudiger komaf, op grond van het predikantschap werd geaccepteerd. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de familierelaties van de Amsterdamse predikant Rudolphus Petri, de zoon van een waagdrager, die door zijn huwelijk in een winkeliersfamilie werd opgenomen en uit het tweede huwelijk van de oudere Brielse predikant Crijnze met de dochter van een baljuw, hoewel Crijnze eens een eenvoudige schoolmeester was.

Vergelijking van de gegevens van de Dordtse predikanten met die van de Nijmeegse uit de keuzegroep levert verrassende overeenkomsten op. Huwelijken van predikanten met regentendochters treffen we in beide steden aan. In beide plaatsen was er onder de predikanten een regentenzoon: Van den Corput en Beeckman. Beiden hebben een zoon die burgemeester van zijn geboorteplaats wordt. Opvallend groot is in beide steden het aantal zoons dat het beroep van hun vader kiest. Andere beroepen van predikantskinderen waren: kapitein in het leger, boekverkoper, boekhouder, docent aan de latijnse school, doctor medicinae en jurist. Behalve de predikantszonen die burgemeester werden, kwamen in beide steden domineeszoons voor, die op de kussens van de Raad geraakten. In Nijmegen een zoon van dominee Schivelbergh, in Dordrecht een zoon van dominee Dibbetz. In beide gevallen waren het gestudeerde geneesheren. Predikantszonen die het tot lid van de Raad, tot schepen of tot burgemeester brachten, kennen we ook in andere steden.

Bijzonder interessant voor de bepaling van het sociaal milieu van de predikanten is een analyse van de status van de doopgetuigen van de kinderen van de Nijmeegse predikantsdochter Sara Crucius en de burgemeesterszoon, kapitein Christoffel van den Bergh. Zoals we al zagen, werden deze doopgetuigen steeds gekozen uit de families Heidanus en Looten, terwijl de dienstdoende scriba de vrouwelijke doopgetuigen uit deze families steeds nadrukkelijk als Juffrouw vermeldt. Het lijkt erop dat deze predikantsdochter voor de burgemeester een aanvaardbare schoondochter was, omdat zij de kleindochter van een hoogleraar en van een gezien Amsterdamse koopmansfamilie was.

In het rangstelsel familierelaties haalden de predikanten evenmin als in het rangstelsel inkomen en vermogen de bovenste sport. Op grond van het sociaal milieu waarin zij verkeerden, hun vrouwen vonden en hun kinderen zagen opgroeien, behoorden zij tot een middengroep. Veel minder dan in het rangstelsel vermogen en inkomen is er sprake van verschil tussen de posities van de stads- en de dorpspredikanten. De weduwe van de predikant van het dorpje Beek trouwt met de burgemeester van het naburige stadje Kleef. Een duidelijk bewijs voor het niet tot de hoogste sociale groep behoren, vormt het vrijwel steeds ontbreken van de aanduiding juffrouw bij de namen van de predikantsvrouwen in de trouw- en doopboeken. Dit gebeurt in diezelfde trouw- en doopboeken wel als het gaat om vrouwen van schepenen en burgemeesters. Ook, zij het niet altijd, bij de vrouwen van doctores medicinae.

Uit de gegevens van de zeventig predikanten komt tenslotte

duidelijk naar voren, dat het predikantschap families sociale stijgingskansen bood. Met name de nakomelingen van Johannes Beeltsnijder, predikant in Beilen, van Johannes Rusius, predikant in Ruinen en van Bernard Keppel, predikant in Amerongen, laten dat zien. De intellectuele beroepen als jurist en medicus vervulden daarbij de functie van brug naar het hogere milieu. De doctores medicinae met name vormden , zoals we al eerder opmerkten, typisch een overgangsgroep tussen de brede burgerij en het burgerlijk patriciaat. Zeer gewaardeerde predikanten als Crinius in Amersfoort en Smetius in Nijmegen namen waarschijnlijk een vergelijkbare positie in. Het lijkt niet toevallig dat we hun weduwen als juffrouw vermeld vinden.

Opleiding

In de eerste jaren na de 'revolutionaire reformatie' was het met de opleiding van de gereformeerde predikanten droevig gesteld. De publieke kerk had een schreeuwend gebrek aan dienaren en moest genoegen nemen met de meest vreemdsoortige vooropleidingen. 'De velden zijn wit om te oogsten, maar de arbeiders zijn weinigen', schreef Laurens Jacobsz Reael aan Cornelis Cooltuin, die als gereformeerd geworden ex-priester vanuit Enkhuizen naar Emden was uitgeweken[233]. De voormalige pastoors en andere geestelijken, de schoolmeesters, de ambachtslieden en neringdoenden die predikant wilden worden, moesten een examen afleggen, maar dat stelde in de praktijk niet veel voor. Het scherpst lette men op de voormalige katholieke geestelijken die zich kwamen aanmelden. Zij moesten 'redelyck van leven ende nyet bloetdorstich' zijn geweest en men diende er zeker van te zijn dat zij zich 'van haer voergaende dwaelinge' hadden bekeerd. Door 'haer huysvrouwen openbaerlyck ende voer die gemeynten' te trouwen, legden de katholieke geestelijken een toch wel wat merkwaardige proeve van bekwaamheid af, die niettemin voor deze categorie tot de toelatingsvoorwaarden tot het predikambt behoorde[234].

Volgens Rogier is het aantal Noord-Nederlandse priesters, dat in dienst van de gereformeerde kerk trad, beperkt gebleven. Rogier noemt een percentage van 5 à 10 procent; in totaal zou niet meer dan een driehonderdtal katholieke geestelijken predikant zijn geworden. Een even groot aantal zou een aanstelling als dienaar des Woords hebben geambieerd, maar zou op grond van ongeschiktheid niet zijn geaccepteerd[235]. Aangenomen dat dit aantal van driehonderd juist is berekend, moet worden vastgesteld, dat het dan toch ruim een kwart van alle predikanten is geweest. Waarschijnlijk meer; eerst omstreeks 1620 waren er rond de twaalfhonderd predikanten in de Republiek. Hieronder waren geschoolde godgeleerden, maar ook sober toegeruste dienaren. Vermoedelijk zijn de laatsten in de meerderheid geweest. Het oordeel over hen loopt uiteen. In Groningen toonde men zich bijvoorbeeld tevreden met de gereformeerde priesters, maar in het naburige Drente slaagde de overgang van pastoor naar predikant veel minder[236]. Na de categorie van de gewezen katholieke geestelijken volgde onmiddellijk die van de schoolmeesters als groep waaruit de publieke kerk aanvankelijk de meeste dienaren recruteerde.

Regelmatig komen we in de Acta van de zestiende eeuw het verzoek van kerkeraden tegen om een bepaalde schoolmeester in wie men vertrouwen had, tot predikant te mogen beroepen. De gang van zaken was dan gewoonlijk, dat de classis de schoolmeester examineerde en het verzoek inwilligde als de uitslag van zijn examen voldoende was. Voldeed de kandidaat niet aan de eenvoudige eisen die men in deze beginjaren van de reformatie stelde, dan kreeg hij in de regel de gelegenheid om na enige tijd opnieuw geëxamineerd te worden en niet zelden werd hij alsnog tot het ambt toegelaten. De nood dwong de kerk de eisen aan de predikanten niet te hoog te stellen[237].

Toch blijkt van het begin af aan de gestudeerde predikant het ideaal van de gereformeerde kerk te zijn geweest. Al in 1574 stelde de particuliere synode van Dordrecht vast dat ongestudeerde predikanten pas na gedaan examen konden worden toegelaten en dat zij behalve godzalig en ootmoedig ook welsprekend en van ‘goet verstant ende discretie’ moesten zijn[238]. Met name was de kerk zich bewust van het bezwaar dat de ongestudeerde predikanten de talen van het Kruis, latijn, grieks en hebreeuws, niet konden lezen. Het ijveren voor een goede theologische opleiding en de instelling van beurzen voor godgeleerde studenten was een gevolg van een sterk verlangen naar geletterde predikanten. De benaming ‘ongestudeerde predikanten’, ook wel ‘idioten’ genoemd, betekende intussen niet dat deze kerkedienaren geen enkele opleiding hadden genoten en dat zij zich nooit met theologie hadden bezig gehouden. In heel veel gevallen hadden zij zich op het kerkelijk examen voorbereid in zogenaamde profetenscholen. Dordrecht kende in 1578 een dergelijke opleiding, Leiden kreeg er één in 1589. Predikanten onderwezen er de leerstof, die een sterk apologetisch karakter had. Men ‘oefende’ tegen de dwaalleren van papisten, socinianen en andere ketters. De opleidingen werden daarom ook wel oefenscholen genoemd en de opgeleiden oefenaars. Toen de universiteiten voldoende predikanten gingen afleveren, verdwenen de meeste oefenscholen. Waar een dergelijke opleiding bleef bestaan, diende ze voortaan de vorming van ziekentroosters, school- en catechiseermeesters[239]. De figuur van de oefenaar is echter tot op de dag van vandaag in het Nederlandse protestantisme bekend gebleven, zij het dat zijn optreden na de beginjaren van de reformatie vooral binnen sektarische groepjes te signaleren valt[240].

Het opleidingsniveau van veel predikanten was aanvankelijk dus laag. De wijze waarop dominee Pieter Cornelisz. in deze jaren de catechismuspreek verdedigde, mag dit illustreren. Dominee Cornelisz. leerde dat de catechismus om twee redenen nodig was:

> ...omdat se God in 't paradijs hadde eerst gepredickt voor Adam ende Eva, ende namaels Noach, Abraham, de Propheten, d'Apostelen etc. en ...omdat de tweede vrage des Catechismi segt, hoeveel stucken sijn u noodigh te weten.[241]

Onder de kersverse predikanten waren er die hun vorige beroep van kuiper, schoenmaker en dergelijke voor het predikantschap hadden ingeruild, omdat het gemakkelijke inkomsten beloofde. Dominee Dierick Pietersz. Cuyper van Schermerhorn verweet dit

zijn collega's in een ‘libel’, waarin hij de predikanten uitmaakte voor buikzorgers die ‘men sal slaen op den cop, die men sal royen uyt’. Weliswaar kwam deze kritiek uit een verdachte hoek, want dominee Pietersz. had zelf nooit enig kerkelijk examen gedaan en was, wat men noemde, een ‘looper’ die zich in de verwarde tijdsomstandigheden op eigen houtje tot predikant had uitgeroepen[242]. Maar ook uit andere bronnen kennen we dit verwijt. In het ‘Cort warachtich verhael’ van Caspar Jansz. Coolhaes wordt van de ongestudeerde predikanten gezegd, dat zij het ambt gezocht hebben:

> meest alle meer om een luy leven ende sekere jaerlicx incoemst te hebben, dan om de eere Godes ende stichtinge der Kercken Christi te vorderen.[243]

Wat daar van waar moge zijn geweest, het lijkt wel zeker dat heel wat kerkedienaren in de beginjaren der publieke kerk zonder enige vorm van kerkelijk examen in de pastorie terecht gekomen zijn. ‘Sulcke onordeninghe sien en hooren wij dagelicx’, schreef dominee Van den Corput in 1580 naar aanleiding van het optreden van een gewezen priester in Stolwijk, die zonder examen of approbatie in de gereformeerde kerk preekte en de sacramenten bediende[244].

Na 1600 werd het tekort aan predikanten geleidelijk minder en kon de kerk hogere eisen gaan stellen, maar de gevolgen van de geringe kieskeurigheid in de voorafgaande jaren bleven nog twee decennia merkbaar. Bij kerkvisitaties in deze jaren werd vastgesteld dat de bibliotheek van menig predikant uiterst miniem was. Tevergeefs zochten de visitatoren in 1612 bij dominee Johannes in het Drentse Odoorn naar een exemplaar van het Oude en Nieuwe Testament. Zijn hele boekerij werd op een waarde van nog geen zes gulden geschat. Dat was altijd nog meer dan het boekenbezit van zijn collega Meyerus van Vries. Daar slaagden de visitatoren er niet in ook maar één boek te ontdekken[245].

De ongestudeerde predikanten gingen vrij snel in de zeventiende eeuw tot de uitzonderingen behoren. De enkelen die tot het begeerde predikambt wisten door te dringen, slaagden daarin pas na jaren achtereen om toelating te hebben verzocht. De theologische opleidingen aan de academies oefenden pressie op de kerkvergaderingen uit geen ‘idioten’ meer aan te nemen en uit de synodale en classicale acta blijkt dat deze druk succes had[246]. Toen de Zuidhollandse Synode in 1624 de ziekentrooster Abraham Hobos uit Gouda tot het predikambt toeliet en hem beroepbaar verklaarde, werd daaraan uitdrukkelijk toegevoegd ‘dat altijt diegeene, die gestudeert hebben desulcke sullen voorgetrocken worden’. In het geval van Hobos was er een bijzondere reden om van de algemeen gevolgde lijn af te wijken. In de toelichting wordt vermeld, dat hij de hoge eer waardig werd gekeurd ‘insonderheyt omdat hij hem in de Troubelen soo getrouwelyck binnen der Goude ten dienste van de goede sake heeft gequeten’[247]. Formeel verboden werd de toelating van ongestudeerde predikanten in Friesland. Daar verklaarde de synode in 1657 dat men ‘in deze tegenwoordige tijden, daar men heeft vele geleerde jonge candidaten, die zich van kindsbeen af tot de studie geimployeerd en

benaarstigd hebben' geen ongestudeerden meer zal examineren[248].

Zo maakten de ongestudeerde predikanten plaats voor goed onderlegde theologen, die hun opleiding hadden ontvangen aan de illustre scholen en de universiteiten. Het verschil tussen deze twee instellingen kwam hier op neer dat de universiteiten het jus promovendi verkregen, terwijl de illustre scholen dit recht misten. Nijmegen bewandelde een kronkelweg door in 1653 haar illustre school in een quartierlijke academie te veranderen, maar de Nijmeegse titels werden niet erkend; een kwartier kon niet als souverein optreden en het promotierecht verlenen. De Nijmeegse predikant Abraham Tielenius ontraadde daarom een aantal studenten hun studie aan de Kwartierlijke Academie af te maken, wat hem door de magistraat niet in dank werd afgenomen. Hij werd in de Raad ontboden en ernstig vermaand zich voortaan te onthouden van dergelijke adviezen[249]. Maar de Academie was niet te redden en bestond dan ook maar enkele jaren. In 1674 trok het kwartier de subsidie in en in 1678 was het afgelopen. De laatste hoogleraren hadden in vijf jaar geen tractement meer ontvangen. De voornaamste 'queeckerijen' van predikanten waren de universiteiten. Er kwamen er vijf: Leiden, in 1575 gesticht was de oudste, daarop volgde in 1585 Franeker, in 1614 Groningen, in 1636 Utrecht, waarna in 1648 Harderwijk de rij sloot. De behoefte aan goed opgeleide evangeliedienaars speelde bij de oprichting van al die universiteiten een rol. 'De voornaemste bewegende oorsaecke der stichtinge deser Universiteit ('t sy my geoorlooft 't geheym te openbaren) was de theologie', verklaarde Jan van Hout in 1592. Zo'n groot geheim zal dat wel niet zijn geweest, merkt Wansink terecht op[250]. De theologische faculteiten van de universiteiten werden de brandpunten van het gereformeerd protestantisme in de Noordelijke Nederlanden. De invloed van de hier docerende theologen reikte zelfs tot ver buiten de landsgrenzen. Enerzijds doordat tal van buitenlanders in de Republiek theologie kwamen studeren, anderzijds doordat verschillende theologische werken vertaald hun weg naar andere landen vonden. Groot was bijvoorbeeld de invloed van de door Witsius uitgewerkte verbondstheologie in de Angelsaksische landen[251]. Aanvankelijk wilde het overigens met de godgeleerde faculteiten niet zo best vlotten. In de eerste tien jaar na de stichting van de Leidse universiteit waren er niet meer dan honderddertig studenten en daarvan kwamen er nog geen tachtig uit de Republiek. Het studentenbestaan trok weinigen aan. 'Alles was te Leiden sober', schreef een student, 'sober de professoren, sober de studie, sober de studenten'[252].

Toen echter het predikantentekort het 'gansch verloop der kercke Christi' dreigde te veroorzaken, bracht de oprichting van het Staten-College in 1592 uitkomst. Het was ter gelegenheid van de opening van dit instituut dat Jan van Hout het 'geheim' van de universiteitsstichting 'openbaarde'. In het Statencollege werden de jongelieden ondergebracht, die op kosten van de Staten van Holland, van sommige steden, van particulieren en incidenteel ook met steun van classes en synodes theologie studeerden. De Staten van Holland voerden met de stichting van dit hospitium een wens van de gereformeerde kerk uit, die al in twee kerkorden

was neergelegd, in die van 1583 en in die van 1591[253].

Ook aan de andere universiteiten waren de beursstudenten weldra bekende verschijningen. Waarschijnlijk overtroffen zij daar, althans in de theologische faculteiten, evenals in Leiden de niet-bursalen in aantal. De conclusie dat deze bursalen arme jongens waren, ligt voor de hand en is dan ook algemeen getrokken om vervolgens te worden gebruikt om er het democratisch-plebejisch karakter van de predikantenstand mee te bewijzen. Een onderzoek naar de afkomst van de beursstudenten zou toch wel eens minder in de richting van de arme volksjongens kunnen wijzen dan tot nog toe werd aangenomen. De bekende Amsterdamse predikant Plancius was een vermogend man met een behoorlijk salaris, maar zijn zeven zoons studeerden allen als stadsalumni theologie in Leiden[254]. In Dordrecht, waar de tractementen evenmin schraal waren, werden de drie zoons van dominee Gosuinus à Buytendyck op deze wijze predikant[255]. Dit begiftigen van predikantskinderen met beurzen in de theologie vond algemeen plaats; het inkomen van de predikant speelde daarbij geen rol. De overheid volgde in deze het advies van de nationale synode van 's Gravenhage van 1586 vooral ‘zoonen vande Predicanten tzy deselve afgestorven zijn ofte noch int leven souden moghen wesen, so verre die selve daertoe bequaem bevonden werden’ voor de beurzen in aanmerking te laten komen[256]. In Holland werden 21 van de 23 tussen 1595 en 1600 verleende beurzen voor een theologische studie aan predikantszonen verleend[257]. Dit bleef in de zeventiende eeuw de algemene lijn, al werd in 1626 bepaald dat voortaan slechts voor één zoon per gezin een beurs beschikbaar gesteld zou worden[258]. Mulder, die de kwestie van de herkomst der bursalen voor het gewest Drente onderzocht, kwam tot de slotsom dat de beurzen werden verleend aan kinderen uit een kleine en beperkte sociale groep van overheidsdienaren als schultes en predikanten[259]. Dit komt geheel overeen met wat we weten over de herkomst van alumni elders. In Nijmegen kwamen de bursalen uit hetzelfde milieu. In 1652 werden de beurzen verleend aan een zoon van een predikant, een zoon van een stadsdokter en een zoon van een vaandrig[260]. Eerder in de eeuw, kort voor en na 1600, studeerde de latere Nijmeegse predikant Johannes Coutsius op stadskosten. Ook hij kwam uit het bovengeschetste sociale milieu. Zijn broer Ameldonck was stadssecretaris, een andere broer rentmeester der kerkelijke goederen[261]. In Amersfoort werden bursalen uit een vergelijkbare categorie gerecruteerd. Ook daar waren de begunstigden zoons van overheidsdienaren en predikanten[262].

Het bleek overigens niet altijd mogelijk de beursstudenten in de theologische faculteit te houden. Naar aanleiding van herhaalde klachten wees de Gelderse synode er bijvoorbeeld nog eens met klem op dat de alumni verplicht waren theologie te studeren[263]. Nogal wat theologen studeerden een tweede vak naast de godgeleerdheid, waarbij zij een voorkeur voor de medicijnen aan de dag legden. Het is niet onmogelijk dat dominee Picardt, die in 1628 in Leiden tot doctor medicinae promoveerde, zich al tijdens zijn theologische studie in Leiden met de medicijnen heeft bemoeid[264]. De alumni werden doorgaans ook in staat gesteld hun studie af te ronden met de grote tour door Europa. De eerder

genoemde Coutsius kreeg de gelegenheid in Herborn en Genève te studeren en mocht na de voltooiing van zijn studie nog een jaar naar Frankrijk om 'vaster in het fransoos' te wezen[265]. Wel stond hier tegenover dat de afgestudeerde alumnus geen beroep mocht aannemen 'sonder consent van syne maecenate'[266].

Het lijkt erop dat de conclusie dat de bursalen niet uit de lagere bevolkingsgroepen afkomstig waren, maar veel meer uit de kring van de redelijk betaalde overheidsdienaren met inbegrip van de predikanten, niet al te gewaagd is en dat uit het verlenen van studiebeurzen aan aanstaande predikanten geen conclusies met betrekking tot een 'volkse' achtergrond mogen worden getrokken.

De studie in de theologie nam gemiddeld vijf à zes jaar in beslag. In 1645 en in 1650 werd besloten de theologiebeurzen voor de predikantszonen voor een periode van zes jaar beschikbaar te stellen[267]. Tijdens of na afloop van deze leerjaren bezochten vele studenten, zoals gezegd, één of meer buitenlandse hogescholen. Zo studeerde dominee Bogerman, bekend geworden als praeses van de Dordtse Synode van 1618-1619, behalve in Franeker, in Heidelberg, Genève, Zürich, Lausanne, Oxford en Cambridge. De Amsterdamse alumnus Cloppenburg zag kans in vier jaar Leiden, Franeker, Sedan, Herborn, Marburg, Heidelberg, Bern, Zürich, Bazel, Genève, Montauban, Nîmes en Saumur te bezoeken. Het waren niet alleen de gegoede studenten die zulke studiereizen ondernamen. Ook de bursalen werden niet zelden in staat gesteld 'hunne studiën in 't buitenland te vervorderen'[268]. Zo'n reizende student had niet veel nodig. Hij legde de afstanden in de regel te voet af en had als belangrijkste bagage een album amicorum bij zich, waarin hij spreuken en handtekeningen verzamelde van beroemde geleerden en professoren en de een of andere auteur zoals Petronius. Was hij nog niet gepromoveerd, dan probeerde hij zijn doctorsgraad aan een beroemde Franse of Duitse hogeschool te verkrijgen[269].

Academische titels waren voor het predikantschap overigens niet vereist. Hoewel er per gewest en in het verloop van de zeventiende eeuw op verschillende wijzen werd vastgesteld of een predikant voor zijn taak berekend was, gold overal dat academische examens geen voorwaarde voor toelating tot het ambt waren. Het was het kerkelijk examen, afgenomen door de classis, dat over de geschiktheid van de predikant besliste. Op de meeste plaatsen kende men twee examens: het peremptoir en het praeparatoir. Alleen in Friesland vielen beide examens samen en was de kerkedienaar in spe na één examen beroepbaar. Het verschil tussen praeparatoir en peremptoir examen kwam er in feite alleen maar op neer dat het eerste examen leidde tot het beroepbaar stellen en het tweede op een uitgebracht beroep volgde. De examens werden bijna overal in het latijn gehouden, wat betekend zal hebben dat in vele gevallen predikanten als examinatoren opgetreden zullen zijn. In de steden kunnen echter ook de ouderlingen, die zoals we zagen ofwel uit het patriciaat ofwel uit de brede gemeente afkomstig waren en dus in de regel op de stadsschool voldoende latijn hadden geleerd, zich met het examen hebben bemoeid. De examens werden in de loop van de zeventiende eeuw steeds zwaarder en namen enige dagen in beslag[270]. Zo

besloot de classis Nijmegen bijvoorbeeld al in 1624 ook in het Hebreeuws en het Grieks te examineren[271]. Hoe zwaar ook, het examen mocht niet onredelijk worden. In Walcheren was daarom de vragensteller verplicht zijn eigen vraag te beantwoorden als de examinandus in gebreke bleef[272]

Men mag dus aannemen dat de predikanten zich serieus op het kerkelijk examen voorbereidden en dat hun opleiding gedegen is geweest, ook als zij niet aan éé van de academies maar aan een illustre school hadden gestudeerd. Het feit dat deze school het jus promovendi miste, maakte voor de aanstaande kerkedienaar niet veel uit omdat immers het gestudeerd hebben op zichzelf voldoende was om tot het kerkelijk examen te worden toegelaten. Sommige synodes verklaarden expliciet dat met een testimonium van een illustre school bij de toelating kon worden volstaan. Het onderwijs aan de illustre scholen was dan ook heel behoorlijk en hier en daar, bijvoorbeeld in Deventer, was het niveau niet veel lager dan aan de academies. De illustre scholen van Harderwijk en (tijdelijk) die van Nijmegen werden trouwens op een gegeven moment tot universiteiten verheven. Behalve deze twee waren er in de zeventiende eeuw illustre scholen in Deventer (1630), Amsterdam (1630), Utrecht (1633), Dordrecht (1636), 's Hertogenbosch (1637), Breda (1646), Middelburg (1650) en Zutfen (1686). Of de scholen te Rotterdam (1681) en Maastricht (1685) tot de illustre scholen gerekend mogen worden is onzeker, al heeft de school van Rotterdam de beroemde Pierre Bayle onder haar professoren gehad[273].

Uit de biografieën van zeventiende-eeuwse predikanten blijkt, dat op een studie aan één van de illustre scholen doorgaans een studie aan één van de universiteiten volgde. Toch hoeft dat niet te betekenen dat er geen predikanten zijn geweest die uitsluitend aan de illustre school hun opleiding hadden gevolgd. Het aanwezig zijn van een biografie of van biografische bijzonderheden betekent immers veelal dat de predikant in kwestie zich op de een of andere manier van zijn ‘naamloze’ ambtgenoten onderscheidde. Het ligt voor de hand dat we bij de abituriënten van de illustre scholen vooral aan die ‘naamloze’ predikanten zullen moeten denken.

Wat kan tenslotte samenvattend over de opleiding van de predikanten in verband met hun status worden gezegd? In het begin van de eeuw heeft de opleiding van veel predikanten te wensen over gelaten. De statuspositie van de predikanten in het rangstelsel opleiding was toen laag en de humanistisch geschoolde patriciër keek ook om die reden op de predikant neer. Vrij snel stierf de generatie van de idioten echter uit en namen goed opgeleide predikanten hun plaats in. De ongestudeerde predikanten die in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot het ambt wisten door te dringen, waren op de hand te tellen. In de tweede helft van de eeuw kwam dit nauwelijks meer voor. De bursalen kwamen grotendeels uit de middengroepen, in het bijzonder uit de derde sociale groep van de door ons voorgestelde sociale stratificatie. Door hun opleiding aan een illustre school of universiteit namen de predikanten in het rangstelsel opleiding de hoogste positie in. Zij waren in dit rangstelsel de gelijken van de universitair geschoolde regenten met wie een aantal van hen intel-

lectueel verkeer onderhield.

Van de vier rangstelsels legde het opleidingsniveau echter vermoedelijk het minste gewicht in de schaal, althans bij de sociale groepen beneden het patriciaat. Naast respect voor geleerdheid bestond er bij velen toch ook een zekere onderwaardering voor intellectuele ontwikkeling. De al eerder aangehaalde schoolmeester Foeke Sjoerds klaagde dat 'welgegoede huislieden, die dikwijls tien, twintig, dertig, ja vijftig duizend guldens en meer Capitaal bezitten;...hunne kinderen niet meer dan een weinig leezen en schryven laten leeren'[274]. Het patriciaat dacht daar duidelijk anders over en hechtte grote waarde aan een goede opleiding voor zijn zonen. De predikanten deelden dat standpunt.

Eindnoten:

1 Zie hiervoor blz. 44-54.
2 Bijvoorbeeld in: Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, 1889-1891, supplement.
3 Klein, 'Heffing 100e en 200e penning', 41.
4 Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, 66.
5 Van Apeldoorn, 'Het voortbestaan van de Parochies', 33.
6 Vgl. de gravamina in de *Acta* uitgegeven door Reitsma/Van Veen en Knuttel.
7 Reitsma, *Acta*, VI, 27.
8 Cuperus, *Kerkelijk leven in Friesland*, 215.
9 *Ibidem*, 217.
10 Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 366.
11 Van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, 269-270.
12 Knuttel, *Acta*, II, 419.
13 Wumkes, *Gereformeerde Kerken in de Ommelanden*, 90-91.
14 Itterzon, *Gomarus*, 272.
15 Joosting, *Schetsen*, 110.
16 Magnin, *Kerkelijke Geschiedenis*, Bijlagen, 142-156.
17 Lynlant = vlasland, waerdeel = aandeel in de mark.
18 Magnin, *Kerkelijke Geschiedenis*, Bijlagen, 146.
19 Pan, 'Johan Picardt', 10.
20 Weme = pastorie (ook wedeme).
21 Edelman, *Tiesing*, 365.
22 Reitsma, *Acta*, V, 373.
23 *Ibidem*, 363, 366.
24 *Ibidem*, 227.
25 *Ibidem*, 189.
26 *Ibidem*, 375. Vijftig carolus guldens waren na 1618 *f* 100,-.
27 Maris, *Geestelijke goederen*, 131 en 196. De 'congruente portie' was voor de Reformatie eenderde deel van een pastoorsbeneficie, na de Reformatie was het een vast bedrag: het door de overheid vastgestelde tractement. Sinds 1675 in het kwartier van Nijmegen *f* 500, - per jaar.
28 Reitsma, *Acta*, VI, 341-459.
29 Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, II, 94-119.
30 Maris, *Geestelijke goederen*, 196.
31 Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 246.
32 Vgl. Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, III, 17-29.
33 Cuperus, *Kerkelijk leven in Friesland*, 218.
34 Kist, 'Synopsis Handelingen classis Nijmegen', 90.

35 Knuttel, ‘Kerk en Burgerlijke Overheid’, 46, 47.
36 Callenbach, ‘Kerkelijk leven’, 47.
37 Mees, *Gregorius Mees*, 36.
38 Beeck Calkoen, *Geestelijke en Kerkelijke goederen*, 147.
39 Wagenaar, *Amsterdam*, II, 141.
40 Rutgers, *Acta*, 197.
41 Reitsma, *Acta* II, 130-131.
42 Beeck Calkoen, *Geestelijke en Kerkelijke goederen*, 136.
43 Reitsma, *Acta*, I, 34.
44 *Ibidem*, 46.
45 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, 130.
46 *Ibidem*, 100.
47 *Ibidem*, 120.
48 Reitsma, *Acta*, II, 180.
49 *Ibidem*, 140.
50 *Ibidem*, 204.
51 Rutgers, *Acta*, 635.
Reitsma, *Acta*, II, 313.
52 Reitsma, *Acta*, II, 324.
53 *Ibidem*, I, 186.
54 *Ibidem*, II, 16.
55 Zo zette in 's Hertogenbosch de dochter van dominee Schuylius de ‘coopmanschap’ van haar vader voort, nadat in november 1633 kooplieden zich bij de kerkeraad over de koophandel van de predikant hadden beklaagd. (Meindersma, *Gereformeerde Gemeente 's Hertogenbosch*, 86, 87.)
In Rotterdam beklaagde men zich over de nettenwinkel van de vrouw van dominee Stangerus (1587-1608). (Margadant, *Kerkelijk en gemeentelijk leven*, 19).
56 Reitsma, *Acta*, II, 21, 22 en 92.
57 *Ibidem*, 458.
58 *Ibidem*, IV, 343.
59 Knuttel, *Acta*, I, 18, 44 en 69.
60 *Ibidem*, 98, 144.
61 *Ibidem*, 189. Tukker, *Classis Dordrecht*, 104-106.
62 *Ibidem*, 275.
63 *Ibidem*, 345.
64 Knuttel, *Acta*, I, 421. Er bestonden regelingen voor predikantsweduwen waarvoor de dominees een zogenaamd weduwengeld moesten opbrengen. Deze regelingen waren echter minimaal, niet algemeen en bovendien betaalden veel predikanten hun bijdrage niet. Zelfs Picardt, die in zijn ‘Prediger’ zo over het lot van de predikantsweduwe klaagt, was in dezen nalatig. Zie ook blz. 145 en 148.
65 Knuttel, *Acta*, I, 479, 503.
66 Knuttel, *Acta*, II, 9, 51, 52.
67 *Ibidem*, 85, 86.
68 *Ibidem*, 123.
69 Zie blz. 148.
70 Knuttel, *Acta*, II, 329-330.
71 *Ibidem*, 492, 493.
72 *Ibidem*, 238, 239.
73 *Ibidem*, 354, 449, 501.
74 Knuttel, *Acta*, V, 247-249.
75 Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, III, 17-19.
76 Maris, *Geestelijke goederen*, 75, 76.
77 Caland, *Hervormde Gemeente*, 15.
78 Rootselaar, ‘*Amersfoort*’, 315 en 318.
79 R.S. Amersfoort, 4 aug. 1589.
80 R.S. Amersfoort, 7 juli 1595, 28 oktober 1595 en 4 jan. 1598.
81 R.S. Amersfoort, 30 maart 1619 en 27 sept. 1619.
82 R.S. Amersfoort, 13 juli 1629.

83 R.S. Amersfoort, 28 februari 1642. Dominee Zaunslifer kreeg *ƒ* 100,- in 1639 (R.S. Amersfoort, 4 sept. 1639) en *ƒ* 80,- in 1641 (R.S. Amersfoort, 28 sept. 1641).
84 R.S. Amersfoort, 2 mei 1653, 24 sept. 1653, 4 april 1653 en 16 okt. 1654.
85 R.S. Amersfoort, 4 dec. 1671, 24 aug. 1674, 4 dec. 1674 en 13 sept. 1675.
86 R.S. Amersfoort, 13 aug. 1677, 12 dec. 1687 en 1 okt. 1694.
87 Knuttel, *Acta*, IV, 157.
88 R.S. Amersfoort, 2 juni 1684, 1 dec. 1690 en 16 febr. 1691.
89 Rootselaar, 'Amersfoort', 273.
R.S. Amersfoort, 14 aug. 1609 en 16 jan. 1671.
90 R.S. Amersfoort, 10 dec. 1660.
91 R.S. Nijmegen, 1 febr. 1592, 16 juni 1596 en 18 okt. 1604.
92 Van Schevichaven, 'Neerbosch en zijn kerken'.
93 Register R.S. Nijmegen, 1 mei 1607.
94 Maris, *Geestelijke goederen*, 316.
95 R.S. Nijmegen, 21 en 25 aug. 1619 en 14 maart 1623.
96 R.S. Nijmegen, 15 december 1630.
97 R.S. Nijmegen, 6 juni 1632.
98 R.S. Nijmegen, 9 juli 1645.
99 R.S. Nijmegen, 31 dec. 1644.
100 R.S. Nijmegen, 14 dec. 1653, 2 dec. 1657, 15 maart 1665 en 26 okt. 1670.
101 Van Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 189.
R.S. Nijmegen, 8 okt. 1662 en 15 maart 1665.
102 R.S. Nijmegen, 26 juli 1677.
103 R.S. Nijmegen, 26 okt. 1670.
104 Van Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 292, 321 en 366.
105 R.S. Nijmegen, 19 maart 1656.
106 Register R.S. Nijmegen, vgl. 'Vereringen'.
107 De servitiemeester had de zorg voor de servitie- of serviespenningen, een belasting bestemd voor het onderhoud van het garnizoen.
108 De docenten aan de latijnse school ontvingen in het begin van de zeventiende eeuw:
De rector: *ƒ* 400,-, de secundus: *ƒ*300,-, de tertius: *ƒ* 200,-. Aan het eind van de eeuw waren deze tractementen respectievelijk: *ƒ* 750,-, *ƒ*500,-, en *ƒ* 350,-.
De stadsdokter ontving in 1635 *ƒ* 250,- plus *ƒ* 30,- huishuur, een hoogleraar aan de kwartierlijke academie in 1655 *ƒ* 1200,-, de stadswerkmeester in 1667 *ƒ* 700,- en de servitiemeester in 1675 *ƒ* 400,- (Van Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 15 en R.S. Nijmegen, 11 nov. 1635, R.S. Nijmegen, 7 maart 1655, R.S. Nijmegen, 9 okt. 1667).
109 Kolman, *Reductie*, 95.
110 R.S. Nijmegen, 5 maart 1637.
111 R.S. Nijmegen, 12 okt. 1690.
112 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, 325.
113 Knuttel, *Acta*, IV, 417.
114 *Ibidem*, II, 295.
115 De Jonge, *Zeewezen*, 702.
116 Tijdens de slag bij Duins in 1639 was er één predikant op de hele vloot (De Jonge, *Zeewezen*, 702). Zie ook: De Jong, 'De kerken der hervorming', 135.
117 Knuttel, *Acta*, II, 431.
118 Renier, Noord-Nederlandse Natie, 164;
Drentsche Volksalmanak (1842), 226-227.
119 Register Picardt, 16.
120 Knuttel, *Acta*, II, 123.
121 Evenhuis, *Amsterdam*, II, 158.
122 Itterzon, *Gomarus*, 277.
123 Uit den Bogaard, *Gereformeerden en Oranje*, 76.
124 Nauwelaerts,*Latijnse School*, 48.
125 Nagtglas, *Algemene Kerkeraad*, 51.
126 Unger, *Geschiedenis van Middelburg*, 71.
127 Muylwijk, *Gouda*, 76.
128 *De Navorscher* LXXIII (1924) 131.
129 Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 241.

130 Van der Kemp, *Kerkelijk leven te Arnhem*, 39.
131 Caland, *Hervormde Gemeente*, 108.
132 Verhoeff, '*Jorisz Smout*', 33.
133 Callenbach, 'Kerkelijk leven', 39. Zie ook blz. 128.
134 Klein, 'Heffing 100e en 200e penning', 48.
135 Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 530.
136 Itterzon, *Gomarus*, 277.
137 Van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, 359.
138 Brandt, *Historie der Reformatie*, III, 660 en IV, 19.
139 Melles typeerde ds. Mees als volgt: 'De steil gereformeerde dominee Gregorius Mees, stamvader van het bekende Rotterdamse bankiersgeslacht.' (Melles, *Oudaen*, 122).
140 Zie ook blz, 53.
141 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 368-371.
142 *Ibidem*, III, 168, en
Margadant, *Kerkelijk en gemeentelijk leven*, 25.
143 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 542.
Nagtglas, *Algemene Kerkeraad*, 54.
144 Register Picardt, 7, 9 en 11.
145 De gegevens betreffende de Dordtse predikanten komen uit Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, tenzij anders is vermeld.
146 Behalve Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, Glasius, *Godgeleerd Nederland*, II, 560.
147 Hij schreef 'Belgium Gloriosum', vgl. hiervoor blz. 78.
148 Doopboek Nijmegen, 1-11-1654.
149 Van der Aa, XI, 430; N.N.B.W. II, 828; Doopboek Nijmegen, 25-6-1613.
150 Doopboek Nijmegen, 5-3-1611.
151 Trouwboek Nijmegen, 29-1-1603 en 29-1-1606.
152 Doopboek Nijmegen, 18-10-1610, 3-12-1611, 30-11-1613 en 1-12-1615. Zie bijlage.
153 Doopboek Nijmegen, 2-10-1629.
154 Doopboek Nijmegen, 12-5-1661.
155 Doopboek Nijmegen, 7-12-1642.
156 Kolman, *Reductie*, 102.
157 Doopboek Nijmegen, 18-10-1610.
158 Kist, 'Johannes Smetius', 124; Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 368-371.
159 Trouwboek Nijmegen, 20-8-1626. Volgens Kist kwam Johanna Bouwens uit Maastricht. (Kist, 'Johannes Smetius', 124.)
160 Naamlijst 1881; Schimmel, *Burgerrecht*, 163.
161 Trouwboek Nijmegen, 19-2-1640.
162 Doopboek Nijmegen, 30-11-1627, 11-3-1629, 25-6-1630, 9-10-1631, 24-5-1633, 5-10-1634, 1-5-1636, 25-6-1637, 1-2-1639, 2-5-1641. Zie bijlage.
163 Trouwboek Nijmegen, 5-6-1625.
164 Doopboek Nijmegen, 23-12-1627.
165 R.S. Nijmegen, 8-7-1663. Doopboek Nijmegen, 9-3-1687. Derk Schivelbergh was op 9 maart 1687 doopgetuige van Derk Singendonck en wordt in het doopboek 'Raedvriend' genoemd.
166 Trouwboek Nijmegen, 18-1-1653. Deze Geertruyt Pieters-Schivelbergh was in 1662 doopgetuige van Johannes Hey, zoon van kapitein Johan Hey en Martha Pieters (Doopboek, 31-12-1662). Een Johanna Maria Pieters was getrouwd met Johan Singendonck. Derk Schivelbergh was getuige bij de doop van hun zoon (Doopboek, 9-3-1687).
167 Trouwboek Nijmegen, 27-11-1633.
168 In het Doopboek Nijmegen, 30-9-1651, wordt zij de vrouw van de scholte van Wijchen genoemd.
169 Naamlijst 1881.
170 Trouwboek Nijmegen, 27-5-1645.
171 R.S. Nijmegen, 28-7-1658.
172 Dit blijkt uit een aantekening in het Doopboek Nijmegen, 30-10-1690.
173 Doopboek Nijmegen, 31-8-1634, 23-2-1636, 26-11-1637, 10-1-1640, 22-12-1641, 8-1-1643, 20-8-1644, 24-12-1646, 9-1-1649, 30-9-1651, 22-8-1652, 29-11-1654. Zie bijlage.
Van Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 280.
174 B.W.P.G., V, 752. Schimmel, *Burgerrecht*, 141.
Knipscheer, *Henricus Leo*, 161.

175 Dit wordt verondersteld in het N.N.B.W. en bevestigd door de toevoeging ‘jongeman van Londen’ in het Trouwboek Nijmegen, 10-3-1645.
176 Doopboek Nijmegen, 13-1-1650. Vgl. Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 217.
177 Trouwboek Nijmegen, 10-3-1645. Doopboek Nijmegen, 10-3-1647 en 7-5-1648.
178 N.N.B.W. IV, 1181-1182. Doopboek Nijmegen, 7-5-1648.
179 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, I, 368.
180 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, II, 54. Doopboek Nijmegen, 21-1-1653.
181 Wagenaar, *Amsterdam*, II, 127, 135 en 261 en III, 343.
182 Doopboek Nijmegen, 23-2-1676, 2-4-1679 en 3-11-1682.
183 Evenhuis, *Amsterdam*, III, 146.
184 Doopboek Nijmegen, 27-11-1655.
185 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 370;
Wagenaar, *Amsterdam*, I, 483 en II, 136 en 301.
186 Wagenaar, *Amsterdam*, II, 144.
187 Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 209.
188 R.S. Nijmegen, 24-12-1662.
189 De bedoelde volle neven heetten evenals de predikant Engelbertus. Omdat ds. Engelbertus Beeckman zijn oudste zoon Peter noemt (Doopboek, 6-1-1669) lijkt het wel zeker dat hij de oudste zoon is van Peter Beeckman en Willemken Bouwens (Doopboek, 20-8-1630). Burgemeester Derk Bouwens was doopgetuige op die twintigste augustus. Schepen Engelbertus Beeckman zal de zoon van Reinier Beeckman en Barbara Bouwens zijn geweest (Doopboek, 8-12-1635). Hij noemt zijn oudste zoon Reinier (Doopboek, 10-1-1672). Ook hier was burgemeester Derk Bouwens de eerste ‘ghevader’. Kapitein Engelbertus Beeckman is dan de zoon van Cornelis Beeckman en Adriaentje van der Marck (Doopboek, 26-11-1637). Inderdaad heet zijn oudste zoon Cornelis en was burgemeester Cornelis Beeckman doopgetuige. In schema zien deze familierelaties er dus als volgt uit:

Engelbertus Beeckman

Cornelis Beeckman × Adriaentje v.d. Marck	Reinier Beeckman × Barbara Bouwens	Peter Beeckman × Willemken Bouwens
Engelbertus (kapitein)	Engelbertus (schepen)	Engelbertus (predikant)

190 Op 7 mei 1636 tekende de scriba in het Doopboek de doop van Peternelle Beeckman, dochter van Willemken Bouwens en Peter Beeckman sal. aan (Doopboek Nijmegen, 7-5-1636).
191 Doopboek Nijmegen, 10-1-1672.
192 Doopboek Nijmegen, 24-1-1641.
193 Een Diderick Beeckman was getrouwd met Francoyse Verbolt. Bij de doop van hun zoon Nicolaas was ds. Beeckman getuige (Doopboek, 17-6-1668). Peter Vos was getrouwd met Catharina Leuwens. Bij de doop van hun dochter Sybilla was een Engelbertus Beeckman getuige (Doopboek, 20-5-1681).
Voor de hoge status van de herbergier, zie blz. 4-5.
194 Hij komt in 1693 als ‘Hr. Peter Beeckman Burgerm.r’ voor in het Nijmeegs doopboek.
195 Posthumus Meyjes, *Kerkelijk 's Gravenhage*, 44.
196 Doopboek Nijmegen, 7-11-1662, 27-11-1664, 14-9-1666, 8-12-1668.
197 Doopboek Nijmegen, 15-6-1671, 23-1-1674, 20-2-1676.
198 Timmermans, *Kroniek van Nijmegen*, 188-189.
199 Doopboek Nijmegen, 25-5-1676, 19-5-1678, 12-4-1680, 3-6-1684.
200 Doopboek Nijmegen, 18-9-1677, 17-2-1682.
201 N.N.B.W. VII, 805. Doopboek Nijmegen, 15-2-1699.
202 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 194.
203 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 441; Evenhuis, *Amsterdam*, I, 210.
204 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 213-214.
205 *Ibidem*, 214.
206 Zie blz. 116.
207 Evenhuis, *Amsterdam*, I, 274. Otto Badius was bevriend met de Nijmeegse predikant Smetius sr. Bij de doop van diens zoon Johannes was ds. Badius de eerste getuige (Doopboek Nijmegen, 1-5-1636).
208 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 278-281.

209 Evenhuis, *Amsterdam*, III, 144-145.
210 Wagenaar, *Amsterdam*, III, 236-237; Evenhuis, *Amsterdam*, III, 146.
211 Broek Roelofs, *Baudartius*, 183-187.
Beekman, *Introduction to the Beekmans*, passim.
212 Doopboek Amersfoort, 14-5-1653, 13-2-1672. Leden van de familie waren ouderling en diaken.
Vgl. Van Bemmel, *Amersfoort*.
213 Mees, *Gregorius Mees*, 1-10 en 63.
214 Blokland, *Willem Sluiter*, 2-23.
215 Itterzon, *Gomarus*, 16-17, 35, 44 en 272.
216 Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 151.
217 De Navorscher LXXIII (1924) 131.
218 Trouwboek Amersfoort, 3-4-1660; Van Bemmel, *Amersfoort*, II, 653.
219 Trouwboek Amersfoort, 20-6-1637.
220 Trouwboek Amersfoort, 27-3-1668.
221 Trouwboek Nijmegen, 1-6-1638.
222 Trouwboek Nijmegen, 19-2-1640.
223 Belonje, *Gedenkwaardigheden*, 140.
224 *Ibidem*.
225 *Ibidem*, 127; Kymmell, 'Johannes Beeltsnijder', 9-13, 30, 37-38.
226 Belonje, *Gedenkwaardigheden*, 105.
227 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 24.
228 Trouwboek Nijmegen, 11-7-1658; Doopboek Nijmegen, 9-6-1637.
229 Trouwboek Nijmegen, 4-9-1631.
230 Trouwboek Nijmegen, 29-5-1631.
231 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I, 26.
232 Besiender = keurmeester.
233 Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde*, 26.
234 Reitsma, *Acta*, I, 1.
235 Rogier, *Katholicisme in Noord-Nederland*, 501.
236 Geyl, *Stam*, II, 377.
237 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 252.
238 Rutgers, *Acta*, 140.
239 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 258; Kuyper, *Opleiding*, 292.
240 Vgl. Van der Meiden, *Zwarte Kousen Kerk*.
241 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, 76.
242 *Ibidem*, I, 80-81.
243 Rogge, *Coolhaes*, 37.
244 Kuyper, *Opleiding*, 431.
245 Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde*, 38-39.
246 Kist, 'Synopsis handelingen classis Nijmegen', 102.
247 Knuttel, *Acta*, I, 115.
248 Kuyper, *Opleiding*, 421.
249 R.S. Nijmegen, 12-4-1657.
250 Wansink, *Politieke Wetenschappen*, 39.
251 Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III, 614.
252 Sepp, *Godgeleerd onderwijs*, 65.
253 Fruin, *Tien jaren*, 285.
254 Keuning, *Plancius*, 180-181.
255 Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, 703.
256 Rutgers, *Acta*, 638.
257 Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, I, 168.
258 *Ibidem*, II, 78-79.
259 Mulder, 'Drentse studenten', 80-86.
260 R.S. Nijmegen, 1-7-1652. In dit besluit wordt vermeld dat drie studiebeurzen werden 'geconfereerd' aan de zoon van Johannes Cornelius, de zoon van dr. Mandeville en de zoon van vaandrig Hessels. De eerste was de zoon van de predikant van het schependom, de tweede de zoon van de stadsdokter, de derde van vaandrig Arnold Hessels, die in 1657 in het doopboek als doopgetuige voorkomt in gezelschap van rector Verheyden.

De keuze van de bursalen in Nijmegen in 1652 bestond daarmee geheel uit vertegenwoordigers van het 'predikantenmilieu' en was in overeenstemming met de keuze van de eerste alumnus van de stad: de jonge Coutsius in 1595. In 1653 werd trouwens nog eens aan een Johannes Coutsius een studiebeurs in de theologie verleend. Het illustreert hoezeer deze beurzen bij een beperkte sociale groep terechtkwamen. (Maris, *Geestelijke goederen*, 366.)

261 Kolman, *Reductie*, 102.

262 Zo werd in 1596 een studiebeurs verleend aan Symon Hendricxz, zoon van Hendrick Jansz., predikant van Amersfoort. (R.S. Amersfoort, 2-8-1596.) In hetzelfde jaar ging een andere beurs naar de zoon van 'Meester Cornelis van Duerden' (R.S. Amersfoort, 21-12-1596).

263 Smetius, *Ordonnantiën*, 35.

264 Register Picardt, 8.

265 Kolman, *Reductie*, 102.

266 Reitsma, *Acta*, II, 122.

267 Van Alphen, *Nieuw Kerkelijk Handboek*, II, 80.

268 Zo gaf Den Briel de stadsalumnus Cornelis Burchvliet verlof om op kosten van de stad naar Genève te gaan. Hij bleef er twee jaar, van 1601 tot 1603 (Veltenaar, *Kerkelijk leven in Den Briel*, 126).

269 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 257.

270 Kuyper, *Opleiding*, 544 vlg.

271 Kist, 'Synopsis handelingen classis Nijmegen', 34.

272 Schotel, *Openbare Eeredienst*, 260.

273 Kuyper, *Opleiding*, 544; Unger, *Geschiedenis van Middelburg*, 66-67.

274 Geciteerd bij Guibal, *Johan Willem Friso*, 37.

Slotbeschouwing

Welke conclusie ten aanzien van de sociale positie van de gereformeerde predikanten kunnen we uit het voorgaande trekken? Om te beginnen dat hun maatschappelijke positie als dienaren van de publieke kerk in de Republiek niet moet worden onderschat. De gereformeerde kerk mag dan geen staatskerk in de volle zin des woords zijn geweest, zij heeft als bevoorrecht instituut wel een bijzondere plaats ingenomen. De gereformeerde religie was de godsdienst van de staat. Algemeen vond men dat één kerk in één staat de beste kans bood op politieke stabiliteit. Dat kerk en staat met elkaar te maken hadden was voor iedereen vanzelfsprekend; het beginsel van scheiding van kerk en staat kende men niet. Hoe de verhouding tussen beiden zou moeten zijn werd echter verschillend beoordeeld.

De remonstranten waren voorstanders van een staatskerk onder streng opzicht van de wereldlijke overheid. De contraremonstranten wilden daarentegen dat kerk en staat elk een eigen verantwoordelijkheid op eigen terrein zouden dragen zonder dat de een boven de ander zou staan. Maar zij verwachtten wel dat de wereldlijke regeerders als 'voedsterheren' van de kerk hulp en steun zouden verlenen en zelfs dat zij zouden optreden als handhavers van de 'ware religie'.

Na de nederlaag van de remonstranten in 1618 werd het beginsel van de collateraliteit aanvaard, maar het bleek niet altijd gemakkelijk de theorie in praktijk te brengen. In de loop van de zeventiende eeuw kwam het tot een aantal conflicten die soms zeer hoog liepen. Niettemin kan worden vastgesteld dat kerk en staat trachtten elkaars terrein te ontzien. De voorstelling als zouden wereldlijke en kerkelijke overheden in een permanente strijd verwikkeld zijn geweest, een strijd die dan bovendien het karakter van een klassenstrijd tussen aristocratische regenten en kleine luiden zou hebben gehad, moet beslist worden afgewezen.

De kerkelijke besturen waren allerminst bolwerken van kleine luiden. Kerkeraden en meerdere vergaderingen waren samengesteld uit vertegenwoordigers van dezelfde hogere sociale groepen waaruit stadsregeringen en vroedschappen werden gevormd. Niet zelden zaten dezelfde mensen in kerkeraad en stadsregering. Bij conflicten tussen 'stadhuis' en 'kerkeraad' liepen de scheidslijnen tussen libertijnen en consistorialen veelal dwars door het 'stadhuis' heen en lagen de oorzaken van het conflict in tegenstellingen tussen facties en niet tussen 'klassen'. Het zal duidelijk zijn dat zulke conflicten zich voordeden als de consistorialen op het 'stadhuis' in de minderheid waren.

In de kerkeraden, die dus bestonden uit representanten van het patriciaat en de brede gemeente, domineerden de predikanten. Hun gezag werd daar aanvaard, omdat de calvinistische verbondstheologie Nederland zag als een Nieuw Kanaän waarin de dominees 'Gods mond' waren. De gereformeerde predikanten beschouwden

zichzelf als Godsgezanten, als profeten in het Nederlands Israël. Voor een goed begrip van de positie van de predikanten is inzicht in de ideologie van het 'Neerlands Israël' onmisbaar. Dat de economische positie van de dominees niet in overeenstemming was met hun hoge aspiraties en dat hun profetische functie niet door iedereen werd aanvaard, leidde tot frustraties waarvan het boekje 'Den Prediger' van ds. Picardt getuigenis aflegt. Het is echter niet juist uit de sombere woorden van deze evangeliedienaar af te leiden dat de sociale positie van de predikanten gedurende de gehele zeventiende eeuw laag is geweest. Die opvatting gaat ook voor de eerste helft van die eeuw niet op.

Het onderzoek met behulp van rangstelsels bevestigt dat. In één van de drie besproken hiërarchieën, die van de opleiding, bezetten de predikanten de hoogste plaats. In de beide andere rangstelsels, inkomen/vermogen en familierelaties, namen zij middenposities in.

De sociale positie van de stadspredikanten, in het bijzonder van dominees in de grote steden, was beter dan die van plattelandspredikanten. Het verschil met de positie van de stedelijke dienaren zat voornamelijk in hun plaats in het rangstelsel inkomen en vermogen. Veel plattelandsdominees genoten een aanmerkelijk lager inkomen dan hun stedelijke collega's en waren daardoor niet of nauwelijks in staat enig vermogen te vormen. Als we ook van déze kerkedienaren zeggen dat zij tot de middengroepen behoorden, moet daaraan wel onmiddellijk worden toegevoegd dat zij in financieel opzicht maar net konden meekomen.

Het predikantschap genoot zowel ten plattelande als in de stad maatschappelijk aanzien. Dominees van soms zeer lage afkomst waren niettemin aanvaardbare huwelijkspartners voor dochters van redelijk welgestelde burgers uit de middengroepen en soms zelfs voor regentendochters. In het algemeen was een regentendochter echter geen partij voor een predikant. Als een dochter uit het patriciaat met een dominee trouwde, was zij niet zelden een oude vrijster of had haar familie betere dagen gekend. De Nijmeegse regentendochter Sara Benthem die in 1656 met de Waalse dominee Guilielmus Soudan trouwde, was achtentwintig en kennelijk ook voor de predikant geen aantrekkelijke gade. In 1661 werd hij veroordeeld en de stad uitgezet wegens overspel met de vrouw van een trommelslager[1]. De vrouw van dominee Johannes Picardt was een Roeka van Brederode, maar de predikant tekende wel spijtig in zijn familiepapieren op, dat haar overgrootvader het familiebezit van de Brederodes had verkwist[2].

De huwelijken van de predikanten geven waarschijnlijk het scherpst aan tot welke sociale groep de dienaren des Woords behoorden. Uit de familierelaties van de onderzochte keuzegroep komt vrij duidelijk een 'intermarriage-groep' naar voren. Daartoe behoren stedelijke ambtenaren, de kapitein in het leger, de lakenhandelaar, de rector van de latijnse school, de stadsdokter, de stadssecretaris, de schout op het platteland. In de door ons gegeven sociale stratificatie de derde sociale groep.

De kinderen van de predikanten bleven veelal in hetzelfde milieu verkeren of stegen er zelfs boven uit. Een goed voorbeeld vormen de huwelijken van de dochters van de Zutfense predikant Baudartius[3]. Opvallend groot blijkt het aantal predikantszonen

dat zelf ook weer predikant werd. Dit werd uiteraard in de hand gewerkt door het vigerende beurzenstelsel, waarbij theologische studiebeurzen bij voorkeur aan domineeszonen werden verleend. Studies in de medicijnen en de rechten boden de predikantszonen de beste uitzichten op sociale opklimming. Het waren deze domineeszonen die later raad, schepen en burgemeester werden. Het beroep van doctor medicinae blijkt in een aantal gevallen zelfs toegang tot het patriciaat te verschaffen.

De dorpspredikanten, het werd al gezegd, bleven in maatschappelijk opzicht bij de stadspredikanten achter. Onder de huwelijkspartners vinden we luitenantsweduwen en naamloze jongedochters uit de middengroepen. Toch behoorden ook deze dorpspredikanten tot de derde sociale laag. Mochten zij met name in het rangstelsel inkomen en vermogen achterblijven, uiteindelijk had iedere dorpsdominee in principe de mogelijkheid naar een beter betaalde stadsbetrekking te worden beroepen. Het was gebruikelijk dat jonge predikanten op een klein dorp, een zogenaamde proponentsplaats, begonnen om daarna naar een grotere plaats te worden beroepen. In de steden had men de gewoonte de alumni van de stad op het platteland ervaring te laten opdoen voordat men hen in hun vaderstad beriep. In Holland gold voor de stemmende steden en voor Den Haag een minimumleeftijd van dertig en voor de overige steden van zevenentwintig jaar[4].

Bovendien behoorde een groot aantal van de dorpspredikanten qua afkomst tot de derde sociale groep. De studiebeurzen in de theologie werden aan jongelieden uit de middengroepen gegeven. Er is reden aan te nemen dat ook de plattelandspredikant door zijn gemeenteleden is gewaardeerd. Hij vertegenwoordigde de ‘geleerdheid’ in een omgeving die daar voor zichzelf niet zoveel behoefte aan had, maar er merkwaardigerwijs wel een zeker respect voor toonde. Belangrijker nog was waarschijnlijk dat sommige plattelandspredikanten een deel van hun tijd aan de pastorielanderijen besteedden. Een aantal van hen gaf zelfs landbouwvoorlichting; Johannes Picardt is daarvan een voorbeeld. Dat boer zijn met de boeren heeft hun reputatie geen kwaad gedaan. Volgens Tiesing leefden in Drente de pastoralia in de herinnering van de dorpsbewoners voort als flinke boerenbedrijven en werden de predikant-boeren om die reden als geziene dorpsgenoten beschouwd[5].

Samenvattend kan gezegd worden dat de gereformeerde predikanten in de zeventiende-eeuwse Republiek typisch representanten waren van een sociale groep die een middenpositie innam. De meeste dominees gedroegen zich, ondanks hun hoge ideële opvatting van het predikambt, overeenkomstig die sociale positie. De beschrijving die sommige regenten van de dominees hebben gegeven: volkse leiders van het gemeen, is maar op een klein aantal van hen van toepassing.

Eindnoten:

1 Van Schevichaven, *Kerken en kloosters*, 377. Blijkens het Nijmeegs doopboek werd Sara Benthem geboren in januari 1628.
2 Register Picardt, 25.
3 Zie blz. 158-159.
4 Evenhuis, *Amsterdam*, II, 368.

5 Edelman, *Tiesing*, 365.

Summary

There is in Dutch historiography a widely held view with regard to the social position of the reformed preachers in the Dutch Republic in the 17th century. Their social position was low, it is said; the reformed preachers were democratic-plebeian. This opinion corresponds with another generally accepted idea, the idea that the reformed church was mainly an orthodox lower-class institution constantly struggling with a latiduninarian ruling aristocracy. Plebeian preachers headed the consistories and synods versus the aristocratic governments in the town-halls. There are reasons to doubt these ideas and this doubt is the basis of our study.

First we examined some aspects of the position the reformed church occupied. In the Dutch Republic this church was the public church, but that does not mean the state-church. The position of the reformed church is probably best described as the privileged church. The arminian faction favoured the idea of a state-church, but was defeated at the synod of Dordrecht in 1618-1619. The orthodox calvinists believed in a collateral relation between state and church. Both the state and the church had their own responsibility in their own fields. It was not always easy to put these ideas into practice. There were some serious quarrels on local and national levels, but on the whole the state and the church tried to respect the two separate spheres.

There is a sound explanation for this. It is not true that the consistories and synods were exponents of the lower classes. The consistories were in no way democratic institutions. They mainly consisted of members of the higher social classes. As often as not members of the local government were members of the consistories at the same time. Whenever a quarrel arose between consistory and town-hall this quarrel originated from the distinctions between the factions rather than from class-distinctions. As regards the social configuration of 17th century-society in the Dutch Republic we agree with Perkins' description of English and Dutch pre-industrial society as an open aristocracy based on property and patronage. It was a hierarchic society but classes in the modern sense were unknown. We avoid the use of modern concepts like class. In the seventeenth-century social groups were distinguished according to property and their relation to important families. These social groups were first of all family-networks in which marriage played an important role. We suggest the following hierarchic order of social groups:

1 The nobility and the ruling aristocracy of non-noble descent
2 The non-ruling notables, rich merchants etc.
3 Officers in state-service, such as town clerks and captains in the army; businessmen, shopowners and intellectuals
4 Small businessmen and craftsmen

5 The workers
6 The mob, beggars etc.

The suggested hierarchy is in keeping with the concepts used by contemporaries, who apart from the patricians distinguished the well-to-do (de brede gemeente), the less well-to-do (de smalle gemeente) and the mob.

Which place was occupied by the reformed preachers? How great was their influence? We examined these questions in three chapters applying some views and methods borrowed from sociology. First, we examined the political and social influence of the preachers. Secondly, we tried to give a picture of the preachers as seen through the eyes of their contemporaries and as they saw themselves. And thirdly, we examined the position of the preachers in three ranksystems of 17th-century Dutch society: property and income, family-network and level of education. The preachers claimed a high position. The orthodox covenant-theology believed the Dutch Republic to be a New Canaan. In their own words: the House of the Bride, the City on a Hill. The preachers regarded their position as equal to the prophets of ancient Israel. They were ambassadors of God in the New Israel, but these aspirations were in no way compatible with their economic position as modestly-paid officers. This often led to frustrations. We have given the example of the reverend Johannes Picardt, preacher in the little town of Coevorden in the middle of the 17th century. He wrote a book 'Den Prediger' in which this conflict is the central theme.

From a study of contemporary opinion it became evident that the leadership they claimed for themselves met with strong approbation as well as strong disapprobation. They were called kings and prophets but also demagogic leaders of the mob. To say that the preachers were despised is as wrong as to say that they were generally honoured. The pendulum of public opinion swung between despising and gloryfying.

The examination with the support of the ranksystems led to a more satisfactory picture of the social position of the preachers. The preachers reached the highest rank in one rank-system: in education they were equal to the patricians and the non-ruling aristocracy, but in the other relevant ranksystems they did not reach so high. Their incomes were modest, they earned salaries from about 500 guilders a year in villages up to about 1000 guilders in towns. In large towns the salaries were higher. Usually starting without family-property, they had small or moderate property at the end of their lives. This means they ranked among the members of the third social group.

A study of the family-network of 70 preachers indicated that they were part of a rather closely-knit social group. Especially the marriages of the preachers and the children of preachers and also the status of the godfathers of the children of the preachers made it clear that they associated with the businessmen, the townphysicians, the secretaries, the state-officers etc. It is true that the position of the preacher in the towns was a higher one than the position of the preacher in the villages: the latter was badly paid and had little property.

Nevertheless both categories belonged to the third social group of the social stratification as suggested. This position offered opportunities for social upmobility. Sons of a minority of preachers succeeded in entering the highest ranks and even became burgomasters.

The preachers in the 17th century were no democratic-plebeian leaders of the mob, but typical members of a social group holding a middle position and they behaved accordingly. Some patricians described the preachers as demagogic leaders of the mob but this description is only true for a small minority.

Lijst van gebruikte archivalia

Oud archief van de gemeente Amersfoort:
Resolutiën. Inv.no. 35.
Oud archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Amersfoort:
Protocollium Presbyterii Amersfortensis 1630-1653.
Aktenboek des kerkeraads 1681-1709.
Rijksarchief Assen:
Retroacta Coevorden. Inv.no. 51 en 52.
Retroacta Westerbork. Inv.no. 116.
Rijksarchief Utrecht:
Retroacta Amersfoort. Inv.no. 29.
Oud archief van de gemeente Nijmegen:
Raadsignaten. Inv.no. 77-212.
Register op de raadsignaten. Inv.no. 213-216.
Oud archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Nijmegen:
Kerkeraadshandelingen vanaf 1592.
Doopboeken
1608-1634,
1634-1657,
1657-1685,
1685-1720.

Trouwboeken
1592-1625,
1625-1643,
1643-1667.

(De doop- en trouwboeken in het oud archief van de Nederlands Hervormde Gemeente te Nijmegen zijn achttiende-eeuwse copieën van de hand van J.F. van Steen, translateur.)
Bibliotheek van het Drents Genootschap te Orvelte:
Register Picardt. Familieaantekeningen door ds. Johannes Picardt in een afschrift van Jan Ernst Hooft van Iddekinge, gemaakt ± 1850.

Geraadpleegde literatuur

Aitzema, L. van	*Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden* (7 dln. 's Gravenhage, 1669-1672).
Aken, L.J.N.K. van	*De Remonstrantse Broederschap in verleden en heden* (Arnhem, 1947).
Alphen, M.W.L. van	*Nieuw Kerkelijk Handboek* (Suppl. I, II en III Gouda, 1889-1891).
Andriessen S.J., J.	*De Jezuieten en het saamhorigsheidsbesef der Nederlanden 1585-1648* (Antwerpen, 1957).
Apeldoorn, L.J. van	Bespreking van *Kerk en Staat* door J.Th. de Visser, *TvG*, XLIV (1929) 225-240.
Apeldoorn, L.J. van	*De kerkelijke goederen in Friesland tot 1795* (2 dln. Den Haag, 1915).
Apeldoorn, L.J. van	'Het voortbestaan der parochies na de reformatie' in: *Christendom en historie, Lustrumbundel 1930* (uitg. Gezelschap van Christelijke historici in Nederland, 1931).
Bakhuizen van den Brink, R.C.	'Vondel met Roskam en Rommelpot' in: *Uit de werkplaats van R.C. Bakhuizen van den Brink* (Amsterdam/Brussel, 1951).
Barber, E.	*Social stratification; a comparative analysis of structure and process* (New York, 1957).
Baumann, E.D.	*Johan van Beverwyck in leven en werken geschetst* (Dordrecht, 1910).
Bavinck, J.H.e.a.	Cultuurgeschiedenis van het Christendom (4e dl. Amsterdam, 1951).
Beeck Calkoen, J.F. van	*Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam, 1910).
Beekman, F.	*Introduction to the Beekmans of New York* (New York, 1956).

Belonje, J. en Westra van Holte, J.	*Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Drenthe* (Assen, 1937).
Bemmel, A. van	*Beschrijving der stad Amersfoort* (2 dln. Utrecht, 1760).
Bergh, L.Ph.C. van den	*Nijmeegsche Bijzonderheden* (Nijmegen, 1881).
Bergsma, J.J.	*De Commissariis Politicis* (Utrecht, 1857).
Betouw, J. in de	*Quartierlijke Academie en apostolische of latijnsche School te Nijmegen* (Nijmegen, z.j.).
Blokland, C.	*Willem Sluiter 1627-1673* (Assen, 1965).
Boogman, J.C.	*Vaderlandse geschiedenis (na de Middeleeuwen) in hedendaags perspectief* (Rede, Groningen, 1959).
Boogman, J.C.	'Charles Wilson, Koningin Elizabeth en de Opstand', *BMGN* LXXXVII (1972) 94-102.
Boogman, J.C.	'De terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt', *Spieghel Historiael* IX (1969) 486-492.
Boogman, J.C.	'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', *TvG* LVII (1942) 81-113.
Boogman, J.C.	'Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte', *Westfälische Forschungen* XV (1962) 96-105.
Boorstin, D.J.	*The Americans. The national Experience* (New York, 1965).

Bor, P.Chr.zn.	*Oorsprongh, begin ende vervolgh der Nederlantsche Oorloghen* (5 dln. Amsterdam, 1621).
Bosch Kemper, J. de	*Geschiedkundig onderzoek naar de Armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering kunnen worden aangewend* (Haarlem, 1851).
Boxer, C.R.	*Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk 1600-1800* (Leiden, 1967).
Brandt, G.	*Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden* (4 dln. 2e dr. Amsterdam, 1677).
Bremmer, R.H.	*Van Opstand tot Koninkrijk, Hoogtepunten uit onze geschiedenis en geschiedschrijving* (Amsterdam, 1969).
Breen, J.C.	'Gereformeerde populaire historiographie in de 17e en 18e eeuw' in: *Christendom en Historie* (Amsterdam, 1925).
Briels, J.G.C.A.	*De Zuidnederlandse immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572-1630* (Utrecht, 1976).
Brienen, T.	*De prediking der Nadere Reformatie* (Amsterdam, 1974).
Broek Roelofs, O.C.	*Wilhelmus Baudartius* (Kampen, 1947).
Busken Huet, C.	*Het land van Rembrandt. Studiën over de Noord-Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (2 dln. 7e dr. Utrecht, z.j.).
Caland, F.	*De Hervormde Gemeente van Sas van Gent* ('s Gravenhage/Sas van Gent, 1904).
Callenbach, J.R.	'Kerkelijk leven' in: *Rotterdam in den Loop der Eeuwen* (2e dl. 2e stuk, Rotterdam, 1906).
Calvijn, J.	*Institutie of onderwijzing in de Christelijke godsdienst* (Kampen, 1958).
Conring, E.	*Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Neukirchen, 1965).

Court, J. de la — ‘Politike discoursen’ in: G.S. Overdiep, *Proza uit de Renaissance* (Amsterdam, 1939).

Cragg, G.R. — *The Church and the Age of Reason (1648-1789)* (The Pelican History of the Church. Vol. 4, Harmondsworth, Middlesex, 1960).

Cramer, J.A. — *Heidanus en zijn Cartesianisme* (Utrecht, 1889).

Croese, G. — *Homeros Hebraios sive historia Hebraeorum ab Homero Hebraicis nominibus ac sententiis conscripta in Odyssea et Iliade, exposita illustrataque* (Dordrecht, 1704).

Croese, H. — *Kerkelijk Register der Predikanten, die zedert de Kerkhervorming, de Gereformeerde Nederduitsche Gemeente te Amsterdam tot aan den Jaare 1759 bedient hebben* (2 dln. Amsterdam, 1818).

Cuperus, S. — *Kerkelijk Leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek* (2 dln. Leeuwarden, 1916-1920).

Cuperus, S. — ‘Over het boeren van predikanten’, *De Vrije Fries* (1915) 46-81.

Deductie, ofte declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt (Den Haag, 1654).

Dillen, J.G. van — ‘Dreigende hongersnood in de Republiek in de laatste jaren van de zeventiende eeuw’ in: *Mensen en achtergronden. Studies uitgegeven ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van de schrijver*. Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XIX (Groningen, 1964).

Dillen, J.G. van	'De West-Indische Compagnie, het Calvinisme en de politiek', *TvG* LXXIV (1961) 145-172.
Dillen, J.G. van	*Van Rijkdom en Regenten* ('s Gravenhage, 1970).
Duinkerken, A. van	'Rooms-Katholiek volksleven' in: Bavinck, *Cultuurgeschiedenis van het Christendom* (IV, Amsterdam, 1951).
Dunk, H.W. von der	*Een onwetenschappelijke wetenschap. Beschouwingen over het amfibische doel van onze historische kennis* (Rede, Bussum, 1968).
Dunk, H.W. von der	'Wertfreiheit und Geschichtswissenschaft', *Historische Zeitschrift* CCXIV (1972) 1-25.
Dijck, G.C.M. van	*De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwenbroederschap te 's Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg, 1973).
Edelman, C.H.	*De Geschriften van Harm Tiesing over den landbouw en het volksleven van Oostelijk Drenthe* (Assen, 1943).
Eekhoff, A.	*De theologische faculteit te Leiden in de 17e eeuw* (Utrecht, 1921).
Eekhoff, A.	'De negerpredikant Jacobus Elisa Joannes Capitein', *NAK* N.S. XIII (1914) 138-174, 209-276.
Elias, J.E.	*Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* ('s Gravenhage, 1923).
Engelberts, W.J.M.	*Willem Teellinck* (Amsterdam, 1898).
Evenhuis, R.B.	*Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de gouden eeuw* (3 dln. Amsterdam, 1965, 1967 en 1971).
Faber, J.A.	*Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800, AAGB* XVII (1972).
Foucault, M.	*Les mots et les choses* (Paris, 1966).
Freedman, R., Hawley, A.H., Landecker, W.S., Lenski, G.E., Miner, H.M.	*Principles of Sociology. A text with readings* (rev. ed. New York, 1962).

Fruin, R.	‘De Nederlanders der zeventiende eeuw door Engelschen geschetst’ in: Fruin, *De Tijd van De Witt en Willem III* ('s Gravenhage, 1929).
Fruin, R.	‘De wederopluiking van het katholicisme in Noord-Nederland omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw’ in deel III van: *Robert Fruin's Verspreide Geschriften* (10 dln. 's Gravenhage, 1900-1905).
Fruin, R.	‘Een stad in de Middeneeuwen’ in deel I van: *Robert Fruin's Verspreide Geschriften* (10 dln. 's Gravenhage, 1900-1905).
Fruin, R.	*Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588-1598* (9e dr. 's Gravenhage, 1941).
Fruin, R., Kernkamp, G.W., Japikse, N.	*Brieven van Johan de Witt* (dl. 3, Utrecht, 1906-1913).
Gans, M.H.	*Memorboek* (Baarn, 1971).
Gelder, H.A. Enno van	*Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw* (Groningen, 1972).
Gelder, H.A. Enno van	‘Nederland geprotestantiseerd?’, *TvG* LXXXI (1968) 445-464.
Gelder, H.A. Enno van	*Revolutionaire Reformatie. De vestiging van de Gereformeerde Kerk in de Nederlandse gewesten gedurende de eerste jaren van de Opstand tegen Filips II, 1575-1585* (Amsterdam, 1943).

Genderen, J. van	*Herman Witsius, Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie* ('s Gravenhage, 1953).
Geyl, P.	'De protestantisering in Noord-Nederland' in: Geyl, *Kernproblemen van onze geschiedenis* (Utrecht, 1937).
Geyl, P.	*Geschiedenis van de Nederlandse Stam* (3e dr. 6 dln. Amsterdam/Antwerpen, 1961-1962).
Geyl, P.	'Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik' in P. Geyl, *Noord en Zuid. Eenheid en Tweeheid in de Lage Landen* (Utrecht/Antwerpen, 1960).
Geschiere, L.	'Guilleaume de Salluste, Sieur Du Bartas militant Bijbels poëet' in: *De Bijbel in de literatuur* (Den Haag, 1957).
Geurts, P.A.M.	*De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584* (Nijmegen, 1956).
Ginkel, A. van	*De ouderling. Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1975).
Glasius, B.	*Godgeleerd Nederland. Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden* (3 dln. 's Hertogenbosch, 1851-1856).
Godée Molsbergen, E.C.	*Jan van Riebeeck en zijn tijd* (Amsterdam, 1943).
Golverdingen, M.	*Ds. G.H. Kersten. Facetten van zijn leven en werk* (2e dr. Amersfoort, 1972).
Gonnet, C.J.	*Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes (1659-1673)* (WHG, 3e serie X, Amsterdam, 1899).
Greenleaf, W.H.	*Order, Empiricism and Politics. Two Traditions of English Political Thought 1500-1700* (London/New York/Toronto, 1964).

Groenveld, S. *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de oorlog van 1650* (Bussum, 1967).

Guibal, C.J. *Johan Willem Friso en zijn tijd* (Amsterdam, 1938).

Güldner, G. *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16-Jahrhunderts* (Lübeck/Hamburg, 1968).

Guyot, P.C.G. *Bijdragen tot de geschiedenis der doopsgezinden te Nijmegen* (Nijmegen, 1845).

Haentjes, A. *Simon Episcopius als apologeet van het Remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst* (Leiden, 1899).

Haitjema, Th.L. *De nieuwere geschiedenis van Neerlands kerk der Hervorming* ('s Gravenhage, 1964).

Halbertsma, H. *Zeven eeuwen Amersfoort* (Amersfoort, z.j.).

Hallema, A. *In en om de gevangenis van vroeger dagen in Nederland en Nederlandsch-Indië* ('s Gravenhage, 1936).

Harderwijk, K.J.R. van *Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten, die sedert de kerkhervorming in de Nederduitsche Hervormde en Waalse gemeente te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst geweest zijn* (Rotterdam, 1850).

Hartog, J. *Curaçao van kolonie tot autonomie* (2 dln. Aruba, De Wit, 1961).

Hartog, J. *Geschiedenis van de predikkunde en de evangelieprediking in de protestantse kerk van Nederland* (Utrecht, 1861).

Heek, F. van *Sociale stijging en daling in Nederland* (I,

(Leiden, 1958).

Heek, F. van — ‘Sociale gelaagdheid. Begripskader en historische verschijningsvorm’, *TvG* LXXXIV (1971) 167-178.

Heek, F. van — *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder* (Leiden, 1945).

Hermesdorf, B.H.D. — *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen, 1957).

Hildebrand — *Camera Obscura* (42e dr. Haarlem, 1942).

Hoboken, W.J. van — ‘The Dutch W.I.C., the political background of its rise and decline’ in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference* (witn an introduction by Pieter Geyl. London, 1960).

Hooft, P.C. — *Leringen van Staat* (Inleiding en keuze door H. de la Fontaine Verwey. 's Gravenhage, 1961).

Hooijer, C. — *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten (1563-1638)* (Zaltbommel, 1865).

Huizinga, J. — ‘Hoe bepaalt de geschiedenis het heden’ in deel VII van: Huizinga's *Verzamelde Werken* (9 dln. Haarlem, 1948-1953).

Huizinga, J. — ‘Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw’ in deel II van: Huizinga's *Verzamelde Werken* (9 dln. Haarlem, 1948-1953).

Huygens, C. — ‘Aende joffrouwen Anna ende Tesselschade Visschers ende de Heere P.C. Hooft, Drost van Muyden’ in: *Spectrum van de Nederlandse Letterkunde* (VIII, Utrecht/Antwerpen, 1972).

Huygens, C. — *Heilighe Daghen* (uitgegeven naar de eerste editie van 1645. Amsterdam, 1974).

Hylkema, C.B.	*Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de Godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw* (2 dln. Haarlem, 1901-1902).
Itterzon, G.P. van	*Franciscus Gomarus* (Den Haag, 1929).
Japikse, N.	*Johan de Witt* (Amsterdam, 1915).
Jong, L. de	*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. I. Voorspel* ('s Gravenhage, 1969).
Jong, O.J. de	'De kerken der hervorming van 1517 tot 1813' in: A.G. Weiler, O.J. de Jong, L.J. Rogier, C.W. Mönnich, *Geschiedenis van de kerk in Nederland* (Utrecht/Antwerpen, 1962).
Jong, O.J. de	'De protestantisering der Nederlanden' in: *Kleio* XII (1972) 579-580.
Jonge, J.C. de	*Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen* (5 dln. Haarlem, 1852-1862).
Joosting, J.G.C., Knappert, L.	*Schetsen uit de kerkelijke geschiedenis van Drente* (Leiden, 1916).
Jorissen, Th.	*Historische Bladen* (I, 2e dr. Haarlem, 1890).
Kampinga, H.	*De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der 16e en 17e eeuw* ('s Gravenhage, 1917).
Kemp, A.C.J. van der	*Kerkelijk leven in Arnhem (1578-1815). Bijdrage tot de geschiedenis der Ned. Hervormde Gemeente van Arnhem* (Arnhem, 1896).
Keuning, J.	*Petrus Plancius. Theoloog en geograaf 1552-1622* (Amsterdam, 1946).
Kinderen-Besier, J.H. der	*Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1950).
Kist, N.C.	Synopsis der Handelingen van de Classis van Nijmegen, van het jaar 1590 tot 1660, te zamen

gebragt door David Heyster, Predikant te Ressen in Over-Betuwe. Uit het oorspronkelijk Handschrift medegedeeld door N.C. Kist in: *NAK* IV (1844).

Kist, N.C. 'Levensberigt van Johannes Smetius' in: *NAK* IV (1844).

Klagte van Eenige Leeden der Nederduytse Hervormde Kerk woonende op Raretans Etc. in de Provincie van Nieu Jersey, in Noord-America (Nieu York, 1725).

Klein, P.W. 'De heffing van de 100e en 200e penning van het vermogen te Gouda 1599-1722' in: *Economisch Historisch Jaarboek* XXXI (1967).

Klein, M.O.L. *Statusonderscheidingen* (Leiden, 1963).

Knappert, L. *Geschiedenis der Nederlandsch Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e Eeuw* (2 dln. Amsterdam, 1911-1912).

Knappert, L. 'Een weinig bekend boekje van Picardt' in: *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* (1904) 34-57.

Knipping, B. *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden* (2 dln. Hilversum, 1939-1940).

Knipscheer, F.S. *Henricus Leo. Een Remonstrants Gereformeerd Predikant (1575-1648)* (Lochem, 1929).

Knuttel, W.P.C. *Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland* (RGP, kleine serie, 6 dln. 1908-1916).

Knuttel, W.P.C. *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek* (Den Haag, 1892).

Knuttel, W.P.C. 'Kerk en Burgerlijke overheid in de 17e Eeuw' (Deel 7 van *Uit onzen Bloeitijd*. I, Baarn, z.j.).

Kolman, R.J. *De reductie van Nijmegen (1591). Voor- en naspel* (Groningen, 1952).

Kossmann, E.H. *In praise of the Dutch Republic: Some seventeenth-century attitudes* (London, 1963).

Kossmann, E.H.	'Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland'. *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks LXVII, 2 (1960).
Kuiper, E.T., Leendertz, P.	*Het geuzenliedboek* (2 dln. Zutphen, 1924).
Kuiper, G.	*Mobiliteit in de sociale- en beroepshiërarchie. Een sociografisch onderzoek te Zwolle* (Assen, 1954).
Kuyper, H.H.	*De opleiding tot den dienst des Woords bij de Gereformeerden. 1e dl. Inleiding. Geschiedenis* ('s Gravenhage, 1891).
Krelage, E.H.	*Bloemenspeculatie in Nederland* (Amsterdam, 1942).
Kymmell, J.A.R.	'Iets over Johannes Beeltsnijder, predikant te Beilen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* XL (1922) 9-41.
Lesturgeon, A.L.	'Bijdrage tot de levensschets van Johan Picardt', *Drentsche Volksalmanak* (1846) 3-37.
Linde, S. van der	*Het gereformeerd protestantisme* (Rede, Nijkerk, 1957).
Macaulay, Th.B.	*The history of England, from the accession of James II* (5 vol. New York, Allison Company, z.j.).
Magnin, J.S.	*Overzigt der Kerkelijke Geschiedenis van Drenthe* (Groningen, 1855).
Maris, A.J.	*De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen* ('s Gravenhage, 1939).
Margadant, J.W.	*Blikken in het kerkelijk en gemeentelijk leven*

onzer vaderen (Rotterdam, 1904).

Maronnier, J.H. *Jacobus Arminius. Een biografie* (Amsterdam, 1905).

Mees, G.Azn. *Gregorius Mees. Predikant te Rotterdam in de XVIIe eeuw en zijn gezin* (2e dr. Rotterdam, 1879).

Meiden, A. van der *De zwarte kousen kerk* (Bilthoven, 1968).

Meindersma, W. *De Gereformeerde Gemeente te 's Hertogenbosch 1629-1635* (Zaltbommel, 1909).

Melles, J. *Joachim Oudaen. Heraut der verdraagzaamheid 1628-1692* (Utrecht, 1958).

Menkman, W.R. *De West-Indische Compagnie* (Amsterdam, 1947).

Mollema, J.C. 'De "alderfameuste" zeerover Claes Compaen' in: J.C. Mollema, *De Nederlandse vlag op de wereldzeeën. De vlag in sjouw* (Herzien door A.H.J.Th. Koning. Amsterdam, z.j., 140-182).

Mousnier, R. 'Problèmes de méthode dans l'étude des structures sociales des 16e, 17e, 18e siècles'. *Spiegel der Geschichte: Festgabe für Max Braubach*. Münster (1964) 550-564.

Mulder, R.D. 'Drie en een halve eeuw Drentse studenten (1600-1950)' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* LXXXIII (1965).

Muller, P.L. *Onze Gouden Eeuw. De Republiek der Verenigde Nederlanden in haar bloeitijd geschetst* (3 dln. Leiden, 1896-1898).

Muylwijk, P.D. *Een paar belangrijke eeuwen in Gouda's historie* (Gouda, 1948).

Naamlijst van personen die het Nijmeeg's Oud-burgerrecht bezitten opgemaakt en vastgesteld bij besluit van Heeren Regenten van het O.B. Gasthuis van 18 mei 1881.

Naarding, J. *Uit Ruinen's verleden* (Meppel, 1962).

Nagtglas, F. *De Algemene kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574-1860* (Middelburg, 1860).

Nauwelaerts, M.A.M.	*De oude latijnse school van Breda* (Nijmegen, 1945).
Nierop, L. van	'Rensselaerswyck 1629-1704', *TvG* LX (1947) 1-37 en 187-219.
Nobbs, Douglas	*Theocracy and Toleration. A study of the disputes in Dutch Calvinism from 1600 to 1650* (Cambridge, 1938).
Offringa, C.	'Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme', *BMGN* LXXXIII (1969) 150-212.
Ogburn, W.F., Nimkoff, M.F.	*Technology and the changing family* (Boston, 1955).
Oldewelt, W.F.H.	'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)', *TvG* LXXVII (1964) 39-56.
Olthuis, H.J.	*De doopspraktijk der Gereformeerde Kerken in Nederland 1568-1816* (Utrecht, 1908).
Oomius, S.	*De practijcke der twee heylige Sacramenten* (Groningen, 1683).
Oudschans Dentz, F.	*Cornelis van Aerssen van Sommelsdyck* (Amsterdam, 1938).
Overdiep, G.S.	*Onze Renaissance in proza* (Amsterdam, 1939).
Pan, I.	'Johan Picardt', *Drentsche Volksalmanak* (1842) 3-38.
Pater, J.C.H. de	*Maurits en Oldenbarnevelt in den strijd om het twaalfjarig bestand* (Amsterdam, 1940).
Pelinck Stratingh, J.	'Pastor Picardt's zoon Johannes' in: *Nieuwe*

Drentsche Volksalmanak (1921).

Perkin, H. — *The origins of modern English society 1780-1880* (London/Toronto, 1969).

Picardt, J. — *Den Prediger, Dat is: Grondige verklaringe en Bewijs, genomen uyt Goddelycke, Kerckelycke ende Prophane Schriften: van de Authoriteit, waerdicheyt en uytnementheyt des H. Predigh-Ampts: Boven alle hoogheden, Digniteyten en Officien deser Werelt* (Zwolle, 1650).

Polman, P. — *Godsdienst in de Gouden Eeuw* (Utrecht, 1947).

Poortman, J. — *Geschiedenis van Meppel* (Meppel, z.j.).

Post, R.R. — *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht, Antwerpen, 1954).

Post, R.R. — 'Een belangrijk boek over de geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de eeuw van de overgang', *BGN* I (1946) 230-241.

Posthumus, N.W. — *De geschiedenis van de Leidse Lakenindustrie* (3 dln. 's Gravenhage, 1908-1939).

Posthumus, N.W. — 'Kinderarbeid in de zeventiende eeuw in Delft' in: *Economisch Historisch Jaarboek* XXII (1943) 48-67.

Posthumus Meyjes, E.J.W. — *Kerkelijk 's Gravenhage in vroeger eeuw. Schetsen uit de geschiedenis der hervormde gemeente* ('s Gravenhage, 1918).

Prinsen, J. — 'Vondels proza' in: *De Werken van Vondel* (I, Wereldbibliotheek, 1927).

Proost, P.Jzn. — *Jodocus van Lodenstein* (Amsterdam, 1880).

Reitsma, J., Lindeboom, J. — *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (5e dr. 's Gravenhage, 1949).

Reitsma, J., Veen, S.D. van — *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (8 dln. Groningen, 1892-1899).

Renier, G.J.	*De Noord-Nederlandse Natie* (Utrecht, 1948).
Revius, J.	'Bestant' in: *Spectrum van de Nederlandse Letterkunde* (VII, Utrecht, Antwerpen, 1970).
Reyd, E. van	*Oorspronck ende Voortganck vande Nederlantsche Oorloghen*. 3e ed. met een vervolg van J. van den Sande (Amsterdam, 1644).
Ridderus, F. de	*Historisch A-B-C* (Rotterdam, 1669)
Riemer, J. de	*Beschrijving van 's Gravenhage* (3 dln. 's Gravenhage, 1731-1739).
Riemersma, J.C.	*Religious factors in early Dutch capitalism 1550-1650* (Den Haag, 1967).
Roelink, J.	'Het calvinisme' in: *AGN* IV, 281-304.
Roelink, J.	*Kerk en Staat in conflict* (Assen, 1960).
Romein, J. en A.	*De lage landen bij de zee* (4e dr. 4 dln. Zeist, 1961).
Roessingh, P.H.	'Ds. Woltherus Schoonebeeckius', *Nieuwe Drentsche Almanak* (1885).
Romein, J. en A.	*Erflaters van onze beschaving* (9e dr. Amsterdam, 1971).
Romein, T.A.	*Naamlijst der predikanten sedert de hervorming tot nu toe, in de hervormde gemeenten van Friesland* (2 dln. Leeuwarden, 1886-1888).
Rogier, L.J.	*Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (3e dr. 5 dln. Amsterdam, 1964).
Rogge, H.C.	*Caspar Janszoon Coolhaes. de voorloper van Arminius en der Remonstranten* (Amsterdam, 1856).

Roldanus, C.W.	*Zeventiende eeuwse geestesbloei* (2e dr. Utrecht/Antwerpen, 1961).
Roorda, D.J.	*Partij en Factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland. Een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1961).
Roorda, D.J.	'The ruling classes in Holland in the seventeenth century' in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*. II (1964) 109-133.
Rootselaar, W.F.N. van	'Amersfoort. Godsdienst en onderwijs, 1580-1680' in: *AAU* (1885-1887, 1889, 1892-1894, 1896 en 1898).
Rüter, A.J.C.	'De Nederlandse Natie en het Nederlandse volkskarakter' in: A.J.C. Rüter, *Historische studies over Mens en Samenleving* (Assen, 1967).
Rutgers, F.L.	*Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw* ('s Gravenhage, 1889).
Ryp, H. van	*Zions Wee-Klagen, of droevige Nagedachten* (Utrecht, 1678).
Schelven, A.A. van	'De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e eeuw' in: A.A. van Schelven, *Uit de strijd der geesten* (Amsterdam, 1944).
Schevichaven, H.D.J. van	*Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen* (Nijmegen, 1909).
Schevichaven, H.D.J.	*De St. Stephenskerk te Nijmegen* (Nijmegen, 1900).
Schevichaven, H.D.J.	'Neerbosch en zijn kerken' in: *Het Schependom in woord en beeld* (Nijmegen, 1911).
Schimmel, J.A.	*Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810. Geschiedenis van de verlening en burgerlijst* (Tilburg, 1966).
Schöffer, I.	'Viel onze gouden eeuw in een tijdvak van crisis?', *BMHG* LXXVIII (1964) 45-72.

Schotel, G.D.J. *De openbare Eeredienst der Nederlandsch Hervormde Kerk in de 16e, 17e en 18e eeuw* (2e dr. Leiden, 1906).

Schotel, G.D.J. *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de 17e eeuw* (Haarlem, 1869).

Schotel, G.D.J. *Het oud-hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw* (2e dr. Leiden, 1903).

Schotel, G.D.J. *Kerkelijk Dordrecht, eene bijdrage tot de geschiedenis der Vaderlandsche Hervormde Kerk sedert het jaar 1572* (2 dln. Utrecht, 1841-1845).

Schuitema-Meyer, A.T. *De kerkgebouwen en andere kerkelijke gebouwen in de stad Groningen* (Groningen, 1950).

Sepp, C. *Het godgeleerd onderwijs te Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* (2 dln. Leiden, 1873).

Slee, J.C. van *Franciscus Martinius, predikant te Epe, 1638-1653* (Deventer, 1904).

Slicher van Bath, B.H. *De agrarische geschiedenis van West-Europa (1500-1850)* (Utrecht/Antwerpen, 1960).

Slicher van Bath, B.H. 'Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden', *TvG* LXXXIV (1971) 151-166.

Smetius, J. *Chronyck van de stad der Batavieren waarin nevens de Beschrijving van Nijmegen* (Nijmegen, 1818).

Smetius, J.F.Joh. *Synodale Ordonnantien ende Resolutien* (2e dr. 1736).

Smit, W.A.P. *Van Pascha tot Noah* (2 dln. Zwolle, 1956).

Smitskamp, H. *Calvinistisch nationaal besef in Nederland vóór het midden der zeventiende eeuw* ('s Gravenhage,

1947).

Souterius, D. — *Troost-Basuyn op alle klaegh-lieden der Christenen in allerley verdriet, midden onder 't moortgeschrey der verwoestende oorloghe* (Emden, 1628).

Stapel, F.W. — *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam, 1930).

Swart, K.W. — *The miracle of the Dutch Republic as seen in the seventeenth century* (London, 1967).

Tanis, J.R. — *Dutch calvinistic Pietism in the Middle Colonies. A Study in the Life and Theology of Theodorus Jacobus Frelinghuysen* ('s Gravenhage, 1967).

Teellinck, E. — *Amos ofte Siender Israëls, ontdeckende de gelegentheyt onses lands en des kerckes hier te lande* (Middelburg, 1625).

Teellinck, M. — *Vrijmoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengien enzv., gestelt tot waerschouwinghe en noodige opmerckingh in den verwerden en kommerlycken standt van ons lieve Vaderlandt* (Middelburg, 1650; Amsterdam, 1672).

Teellinck, W. — *Zephanias waarschouwinge om voor te comen den ondergang Jerusalems, oock passende op de tegenwoordige gelegentheydt onses weerden Vaderlandts* (Middelburg, 1623).

Teenstra, M.D. — *Stads- en dorpskroniek* (ongewijzigde herdruk van de uitg. van 1859, Leeuwarden, 1974).

Terpstra, H. — *Buitenlandse getuigen van onze koloniale expansie* (2e dr. Amsterdam, 1944).

Terpstra, H. — *De Nederlanders in Voor-Indië* (Amsterdam, 1947).

Timmermans, J. — *Kroniek van Nijmegen* (Nijmegen, 1946).

Tulder, J.J.M. van — *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954* (Leiden, 1962).

Tulder, J.J.M. van — *Sociale stijging en daling in Nederland* (III, Leiden, 1962).

Tukker, C.A. *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609* (Leiden, 1965).

Tuuk, H. Edema van der *Johannes Bogerman* (Groningen, 1868).

Udemans, G.C. *Koopmans Jacht, brengende goede tijdinge uyt het Landt Canaan voor alle vrome Koop-luijden, om te verkrijgen ende te behouden eenen gewenschten segen over hare Negotie* (Dordrecht, 1637).

Uit den Bogaard, M.Th. *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen, 1954).

Unger, W.S. *De geschiedenis van Middelburg in omtrek* (Middelburg, 1954).

Valeton, E.M. *Nederlandse klederdrachten* (Amsterdam, 1959).

Valkenier, P. *'t Verwerd Europa* (Amsterdam, 1675).

Velde, A. van de *De Wonderen des Allerhoogsten* (Uitgave door A. Fisscher, Utrecht, 1874).

Veltenaar, C. *Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816* (Amsterdam, 1915).

Verhoeff, J.C. 'Adriaan Jorisz Smout, een evangeliedienaar uit de eerste helft der zeventiende eeuw' in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* XX (1883) II, 1-38.

Veth, P.J. 'Philippus Baldaeus' in: *Ontdekkers en onderzoekers* (Leiden, 1884).

Violet Barbour *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century* (Michigan Press, 1963).

Visser, J.Th. de *Kerk en Staat* (3 dln. Leiden, 1926-1927).

Visscher, H. *Ondergang van de Republiek der Verenigde Neder-*

landen (2e dr. Amsterdam, 1944).

Vondel, J. van den — *De Volledige Werken van Joost van den Vondel* (10 dln. Uitg. Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1927-1939).

Vorsterman van Oyen, G.A. — *De Berenning van Aardenburg in 1672* (Schoonhoven, 1872).

Vorsterman van Oyen, G.A. — *Geschiedenis van den Disch, later het Burgerweeshuis te Aardenburg* (Aardenburg, 1907).

Vrijer, M.J.A. de — *Ds Bernardus Smytegelt en zijn 'Gekrookte Riet'* (Amsterdam, 1947).

Vrijman, L.C. — *Slavenhalers en slavenhandel* (Amsterdam, 1937).

Wagenaar, J. — *Vaderlandsche Historie* (2e dr. 21 dln. Amsterdam, 1770).

Wagenaar, J. — *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe* (4 dln. Amsterdam, 1767).

Wagenaar, L.H. — *Van Strijd en Overwinning* (Utrecht, 1909).

Wansink, H. — 'Holland and six allies: The Republic of the Seven United Provinces' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*. IV (1968) 133-156.

Wansink, H. — *Politieke wetenschappen aan de Leidse Universiteit 1575-±1650* (Utrecht, 1975).

Wasowski S.J., B. — 'Foederatum Ordinum Batavorum descriptio. B.Z. Dasynska, ed.' in: *BMHG* LXXIV (1960).

Wee, H. van der — 'De economie als factor bij het begin van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden', *BMGN* LXXXIII (1969) 15-32.

Witsius, H. — *Twist des Heeren met sijn Wijngaert* (4e dr. Utrecht, 1710).

Woltjer, J.J. — *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962).

Woltjer, J.J. — Bespreking van *Das Tolerans-Problem in den Niederlanden im Ausgang des*

16-Jahrhunderts, door G. Güldner, *TvG* LXXXIII (1970) 434-435.

Woude, A.M. van der — *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland AAGB* XVI (1972).

Woude, A.M. van der, Faber, J.A., Roessingh, H.K. en Kok, J.A. de — 'Numerieke aspecten van de protestantisering in Noord-Nederland tussen 1656 en 1726' in: *AAGB* XIII (1965) 149-180.

Wumkes, G.A. — *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tussen Eems en Louwers (1595-1796)* (Groningen, 1905).

Zumthor, P. — *Het dagelijks leven in de gouden eeuw* (2 dln. Utrecht, 1962).

Bijlage

Aantekeningen uit de Nijmeegse Doopboeken (1608-1634, 1634-1657, 1657-1685, 1685-1720) betreffende de doop van predikantenkinderen.

18 okt. 1610:		
Johannes Coitsius[1],	Anna Mozet[2],	Sara
Burgermr. Hendrick de Beyer		
Sara Vos[3]		
Jenneken Buys[4]		
3 dec. 1611:		
Johannes Coitsius,	Anna,	Maria
Aernt van Gent[5]		
Catharina Charles[6]		
Maria Cornelis G:Livij uxor.[7]		
25 juni 1613:		
Gerardus Livius[8],	Maria Cornelis,	Johannes
Henricus Leyflerus[9]		
Johan van den Broeck[10]		
vrouw ontfanger		
30 nov. 1613:		
Johannes Coitsius,	Anna Mozet,	Gisbertus
Henricus Leo[11]		
Hendrick Verbolt[12]		
Sophia van den Broeck[13]		
1 dec. 1615:		
Joannes Coitsius,	Anna,	Elsken
Burgem[r]. Jan Kelffken		

Vrouw van Sellerjans

Maria van den Rade

6 april 1623:

Leoninus Leo,	Cornelia,	Abigael
Doctor Michael a Mandeville[14]		
Vidua Jacobi Verheyden[15]		
et uxor Jan Gelisz		

30 nov. 1627:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Maria
Abraham Smith		
Suzanna Bouwens[16]		
Maria Engelbrecht		

23 dec. 1627:

Rudolf Schivelbergh[17],	Johanna Singendonck[18],	Derck
Secr. Willem Klerck[19]		
Derck Schivelbergh		
Agnes Oijen		

11 maart 1629:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Suzanna
Reinier Bouwens[20]		
Margriet van der Meulen		
Gertruyt Hessels uxor Ter Spijck[21]		

23 febr. 1630:

Rudolfus Schivelberg,	Johanna Singendonck,	Hendrik
Johannes Brembken		
Johan Backer		
Maria Wouters		

25 juni 1630:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Sara
Leoninus Leo[22]		
Gertruyt Bouwens Huisvrouw Peter Reinarts[23]		
Eva Engelbrecht Wed. van Nicolaes Wolf[24]		

9 okt. 1631:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Johanna
Rudolf Schivelbergh		
Anna Bouwens uxor A.J.[25]		
Sybilla de huisvr. van Langevelt[26]		

13 maart 1632:

Rudolphus Schivelbergh,	Johanna Singendonck,	Hendrik
Wessel van der Upwijck		
Johannes Smith[27]		
uxor Johan Bremkens		

24 mei 1633:

D. Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Johannes
Nicolaes Reijners[28]		
Peter Bouwens		
Maijken Boszman de Leuw[29]		

31 aug. 1634:

Abrahamus Thielenius[30],	Maria Eilbracht[31],	Catharijna
Philippus Eilbracht		
Geertruyt Thielen		
Aeltjen Vosz, genamt van Stock		

5 okt. 1634:

Johannes Smits,	Johanna Bouwens,	Sibylla
Daniella Gijs[32]		
Agnes Simons, Huysvrouw J. Bouwens		
Uxor Rectoris Verheyden[33]		

23 febr. 1636:

D. Abrahamus Thielenius,	Maria Eilbracht,	Anna
Peter Thielen		
Anna Coenen gen^{t}. Eilbracht		
Odylia Rembachts		

1 mei 1636:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Johannes
Ottho Badius[34]		
Abraham Pillera		
Eva Bouwens		

25 juni 1637:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Reynier
Reynier Bouwens		
Reynier Reyners[35]		
Wed^{e}. Gerrit Heymericx[36]		

26 nov. 1637:

Abrahamus Tielenius, Maria Eilbracht, Peter Anthon Vosz[37]
Casparus Eilbracht
Agnes Bastenack

1 febr. 1639:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Reynier
Arnold Jordan[38]		
Abrahamus Tielenius		
Anna Paes Wed. d. Melvij		

10 jan. 1640:

Abraham Tielenius	Maria Eilbracht,	Catharina
Jan Tideman		
Weduwe Gerrit Heymericx		
Gritjen Tielen, Sophia Wolf vicar		

22 dec. 1641:

Abrahamus Tilenius,	Maria Eilbracht,	Catharina
Henricus Leo[39]		
Mechtel Snoeck		
Gerritjen Eilbracht		

2 mei 1641:

Johannes Smith,	Johanna Bouwens,	Johanna
Niclaes Pelser		
Agneta uxor H. Brouwer Senaet		
Johanna uxor Michiel Ryckaerts		

8 jan. 1643:

Abrahamus Tilenius,	Maria Eilbracht,	Philippina
Joannes Pittenius		
Wendelina Vos[40]		
Sara Simons[41]		

20 aug. 1644:

Abrahamus Tielenius,	Maria Eilbracht,	Johanna Maria
D. Johannes Smith		
Johanna Singendoncks Wed: Schivelbergii		
Maria Mevis uxor Smits		

24 dec. 1646:

Abrahamus Tielenius,	Maria Eilbracht,	Margarita
Florens Eilbracht[42]		
Barbara Hoen vrouw van Huchtenbroeck		
Anna Gijs Wed. Moubachs		

10 maart 1647:

Symeon Ruyting[43],	Cecilia Broen[44],	Symeon
Lucas Broen		
Maria Ruijting		
Marcus Broen[45]		

7 mei 1648:

Simeon Ruytingh,	Cecilia Brouwn,	Simeon
Marcus Broen		
Maria Ruytingh		
ux[r]. Lucie Broen		

9 jan. 1649:

Abrahamus Tielenius,	Maria Eilbracht,	Philippus
D. Samuel Neomagus		
Jacobus Eilbracht[46]		
Barbara Heymericks[47]		

20 nov. 1649:

D. Dionysius Crucius[48],	Maria van der Heyden[49],	Maria
Johan van Hammont[50]		

Maria Looten[51]

13 jan. 1650:

Symeon Ruyting,	Cecilia Broen,	Anna Maria
D. Joh. Ruyting[52]		
Hendrick Scholten		
Anna Broen, uxor Secr. Aux Brebis[53]		

25 juni 1651:

Dionysius Crucius,	Maria van der Heyden,	Sara
Cornelia Nuyts		
Apollonia Lothen[54]		

30 sept. 1651:

Abrahamus Tielenius,	Maria Eilbracht,	Barbara
Dionysius Crucius		
Sibylla Christina Verhaer		
Agnes Eylbracht, uxor H. de Lee Scholtis tot Wichen[55]		

22 aug. 1652:

D^{us} Abrahamus Tilenius,	Maria Eilbracht,	Johannes
Dionysius Crucius		
Wilm Vrindt		
Juff^{r}. Verhaer[56]		
Maria van Enden		

21 jan. 1653:

Dionysius Crucius,	Maria van der Heyden,	Abraham
Abrahamus Heydanus[57]		
Johannes Heydanus		
Maria de la Croix		

1 nov. 1654:

D: Laurens Laurentius[58],	Catharijna van Hartsbeeck,	Catharijna
Trijntje Jacobs Laurentius		
Isaack van Hartsbeeck		
Anthonus van Walbeeck[59]		

29 nov. 1654:

Abrahamus Tielenius,	Maria Eilbracht,	Agneta
D. Laurens Laurentius		
Cecilia Broun		
Andreas ten Eyck		
Margriet Bonnet		

27 nov. 1655:

Joannes van Nieuenhuysen[60],	Anna de Mareëz[61],	Willem
Daniel de Dieu[62]		
Sara de Mareëz		

10 jan. 1658:

D. Johannes van Nieuwenhuysen,	Anna des Marck,	Eva
D. Abr. Tielenius		
Maria Mitz. gen□. Rostermans		

7 nov. 1662:

Rumoldus Rombouts,	Christina Woel,	Antonius
Gijsbrecht Woels		
Isaak van den Berg[63]		
Anna Rombouts		
Katharina Schulting[64]		

27 nov. 1664:

Rumoldus Rombouts,	Christina Woel,	Wilhelmus

Professor Johannes Schulting[65]

D. Petrus Plancius[66]

Johanna Plancius

Cecilia Ruyting

14 sept. 1666:

Rumoldus Rombouts,	Kristina Woel,	Maria
Laurens van den Berg[67]		
Hillegond Woel		
Juffr. van den Berg[68]		

8 dec. 1668:

Rumoldus Rombouts,	Kristina Woel,	Christophorus
Gosewinus Woel		
Professor Christophorus Wittichius[69]		
Mary Woel		

6 jan. 1669:

D: Engelbertus Beeckman[70],	Wilhelmina Kelffken[71],	Peter
Elisabeth van de Sande Wed. wijlen Secr. Wilh. Kelffken[72]		
De Secr. Johan Kelffken[73]		
Dirck Beeckman Servijsm^{r}.[74]		

15 juni 1671:

Johannes Smith[75],	Maria Buschman,	Maria
Adriaen Roukens[76]		
Petronella de Laet		
Anna van Ansum		

23 jan. 1674:

D^{r}. Johannes Smith	Maria Buschman,	Godefridus
Johan Roukens		
Petrus Buschman		

Gysberta Gerits

16 mei 1675:

D[r]. Engelbertus Beeckman,	Wilhelmina Kelffken,	Willem Dirck
Arnold Kelffken		
Johan Branszen[77]		
Francoise Verbold[78]		

25 mei 1676:

D[s]. Johannes Smetius[79],	Catharina Bannet,	Johanna Margreta
Hendrik Bannet		
Maria Smetius		
Ysbella Margreta Coermans[80]		

20 febr. 1676:

D[s]. Johannes Smith,	Maria Buschman,	Gerhardus
D[r]. Jacob Roukens[81]		
D[r]. Willem Roukens in plaats van Petrus Buschman		
Juff[r]. Buschman genaemt Keuchting[82]		

19 mei 1678:

D[s]. Johannes Smetius,	Catharina Bannet,	Johannes
Hr. Arnold Coerman[83]		
Johan Bannet		
Suzanna Smetius		

12 april 1680:

Johannes Smetius,	Catharina Bannet,	Arnold
D[r]._Petrus Jordan Ontfanger van 't Nijmeegsche Ouartier[84]		

Vrouw Angela Dibbets,
Huysvrouw van de H[r].
Arnold Coerman. ordinaris

Raedt in den Ed: Hove van
Gelderlandt en der Stadt
Nijmegen

Reinier Smetius[85]

17 juli 1683:

Engelbertus Beeckman, Bedienaer des Goddeliken Woords alhier en Wilhelmina Elisabeth

Wilhelmina Kelfken syn
huysvrouw

De Heer Arnold Muys van Holij Burgerm[r]. tot Dordrecht wiens plaats vertreed de Heer Didrik Beeckman Burgerm[r]. deser Stadt[86]

Juffr. Beatrix Kelfken, huysvrouw van d'oud Burgerm[r]. Brantsz tot Arnhem[87]

Juffr. Cunera Vos Huysvrouw van Engelbert Beeckman Oud-Schepen deser Stadt[88]

3 juni 1684:

D: Johannes Smetius Predikant in de Gemeijnte Chri: tot Nijmegen, Machtield

Catharina Bannet,

Dionys Coerman[89]

Suzanna Smetius inplaets van Margareta Bessels, huisvrouw van de Heer

Niclaes van Beeck, Bewindh[r]. van de West-Indische Compagnie

Isabella Margareta Coermans

15 febr. 1699:

Gerardus Puppius Hondius[90] en Agneta
Florentia Altius[91] Magtelt

Pimerentia Harloūs

Rochus de Haas

Eindnoten:

1 Johannes Coitsius (Koets), predikant te Nijmegen (1605-1618).
2 Anna Mozet (Moset). Familieleden van haar kant komen geen enkele maal onder de doopgetuigen voor. Mogelijk was zij van Franse afkomst en heeft Coitsius haar tijdens zijn verblijf in Picardië van 1604 tot 1605 leren kennen. Zij overleefde haar man lange jaren en wordt dan juffrouw Coets genoemd.
3 Sara Vos. De familie Vos was, zoals nog zal blijken, met verschillende predikantsfamilies verzwagerd. Leden van de familie bekleedden openbare ambten in Nijmegen.
4 Jenneken Buys, regentendochter. Haar vader was burgemeester Frans Buys. Jenneken was getrouwd met Gijsbert Koets, een broer van de predikant en rentmeester van de kerkelijke goederen.
5 Aernt van Gent, raadslid. Vermoedelijk familie van de Koetsen. Hij was doopgetuige bij kinderen van Johannes, Gijsbert en Ameldonck Koets. Hij wordt eenmaal Aernt de Raet genoemd.
6 Catharina Charles. Lambert Charles, de veroveraar van Breda in 1590, was militair gouverneur te Nijmegen.
7 Maria Cornelis, de vrouw van Coitsius' collega Lievens (Livius).
8 Gerardus Livius, predikant te Nijmegen (1600-1618), beroepen uit Aarlanderveen, maar afkomstig uit Zuid-Nederland.
9 Henricus Leyflerus, predikant te Nijmegen (1600-1618), beroepen uit Ysselmonde. Hij noemde zich ook wel Cochlaeus.

10 Johan van den Broeck, licentmeester. Kreeg in 1604 Nijmeegs burgerrecht.
11 Henricus Leo, bevriend predikant.
12 Hendrick Verbolt. Behoorde tot een aanzienlijke Nijmeegse familie. Leden van deze familie bekleedden de gehele zeventiende eeuw door belangrijke openbare ambten. We treffen eveneens in de gereformeerde kerkeraad regelmatig de Verbolts aan. De familie bezat o.a. een geziene herberg.
13 Sophia van den Broeck, vrouw van Johan van den Broeck.
14 Michael a Mandeville, stadsdokter, voor 1607 tevens rector van de latijnse school. Kreeg in 1617 burgerrecht en wordt dan chirurgijn genoemd. Zijn status was echter duidelijk hoger.
15 Jacobus Verheyden, rector van de latijnse school van 1592 tot 1598. Zijn zoon Willem Verheyden bekleedde dezelfde functie. Een Abraham Verheyden was organist.
16 Suzanna Bouwens, familielid van Johanna Bouwens.
17 Rudolf Schivelbergh, predikant te Nijmegen (1621-1636).
18 Johanna Singendonck, regentendochter. Haar vader was burgemeester Pontiaen Singendonck, lakenkoopman.
19 Willem Klerck, secretaris, getrouwd met Elisabeth Koets, dochter van Ameldonck Koets, broer van dominee Johannes Koets en eveneens secretaris.
20 Reinier Bouwens, vader van Johanna Bouwens, grossier in zijde. Zuid-nederlands vluchteling; verwierf burgerrecht in 1615.
21 Gertruyt Hessels, uxor Ter Spijck. Vermoedelijk de vrouw van Derryck ter Spijck, provisor van de conventshuizen waarin de predikanten woonden. Derryck was doopgetuige bij de doop van een kind van Willem Verheyden, de rector van de latijnse school.
22 Leoninus Leo, predikant te Nijmegen (1619-1630).
23 Gertruyt Bouwens Huisvrouw Peter Reinarts. De familie Reinarts (Reiners) was nauw verbonden met de familie Bouwens. We treffen leden van deze familie over en weer diverse malen als doopgetuige aan.
24 Eva Engelbracht Wed. van Nicolaes Wolf, secretaris.
25 Anna Bouwens, uxor A.J., de vrouw van de Nijmeegse regent Arnold Jordan.
26 Sybilla de huisvrouw van Langevelt. Mogelijk dezelfde als Beeltje van Langevelt, die door Van Schevichaven als eigenaresse van een huis in de Muchterstraat wordt genoemd.
27 Johannes Smith, de Nijmeegse predikant Smetius.
28 Nicolaes Reijners, lid van de familie Reiners die door huwelijk met de familie Bouwens verbonden was.
29 Mayken Boszman de Leuw, de vrouw van dominee Henricus Leo, heette eigenlijk Mayken Jansdochter van Helmont. Toen zij dominee Leo trouwde, was ze weduwe van Jan Bosman. Mogelijk Jan Bosman de lakenkoopman uit Gennep, die het Nijmeegs burgerrecht kreeg.
30 Abrahamus Thielenius, predikant te Nijmegen (1629-1662).
31 Maria Eilbracht, dochter van dominee Eilbracht uit Bemmel. De doopgetuigen Floris en Jacobus Eilbracht verkregen op 4 mei 1636 en 9 juli 1645 het Nijmeegs burgerrecht en zullen broers van Maria zijn geweest.
32 Daniella Gijs. Dominee Daniel Gijs was predikant te Nijmegen van 1618 tot 1623 en dus vijf jaar collega van Smetius. De doopgetuige zal familie van deze predikant zijn geweest.
33 Uxor Rectoris Verheyden. Rector Verheyden was Wilhelm Verheyden, rector van de latijnse school van 1621 tot 1645. Zijn vrouw, de doopgetuige, was Gerritje van de Voort.
34 Ottho Badius, predikant te Amsterdam (1620-1664).
35 Reynier Reyners, lid van de met de familie Bouwens verzwagerde familie Reyners.
36 Wed. Gerrit Heymericx. Gerrit Heymericx was besiender, een ambtelijke functie. Hij woonde in het statige besiendershuis, één van de weinige historische panden in de Nijmeegse benedenstad die bewaard zijn gebleven.
37 Anthon Vos, lid van de Raad en niet onbemiddeld. Verzwagerd met de familie Heymericx; hij was getrouwd met Weyndel Heymericx. Dominee Thielenius was gevader van zijn zoon Peter Vos, die later burgemeester zou worden.
38 Arnold Jordan, Nijmeegs regent.
39 Henricus Leo, predikant te Nijmegen (1632-1648).
40 Wendelina Vos, Wendel Heymericx, de vrouw van Anthon Vos.
41 Sara Simons. Mogelijk een buur. Een Peter Simons huurde het Observantenklooster na het voor *f* 500,- te hebben laten opknappen en was dus een buurman van de predikanten.
42 Florens Eilbracht. Trouwde in 1637 met Geerten Jans van Nijmegen. Eén van de doopgetuigen van hun zoon Caspar was de predikant Johannes Valentinus Ruppius.

43 Symeon Ruyting, predikant te Nijmegen (1638-1666).
44 Cecilia Broen of Brown. Afkomstig uit Amsterdam, maar mogelijk van Engelse afkomst.
45 Marcus Broen, een gezien familielid; hij stond meermalen gevader. Misschien dezelfde als Marcus Broen, de kerkmeester van de St. Olofskapel in 1663.
46 Jacobus Eilbracht. Trouwde in 1645 met Geertgen van den Veld, weduwe van Jan in Betouw. Doopgetuigen van zijn kinderen waren o.a. de predikanten Johannes Valentinus Ruppius en Johannes Eilbrachtius. De familie Ruppius was verbonden met de familie In (de) Betouw. De oudste zoon van Jacobus Eilbrachtius, Caspar, had Maria Thielenius als doopgetuige. Hij trouwde later met een Johanna Eilbracht. Bij de doop van zijn oudste, uiteraard een Jacobus, stonden opnieuw twee predikanten getuige: dominee Caspar Ruppius, getrouwd met Helena In de Betouw, en dominee Caspar Eilbracht.
47 Barbara Heymericks, eigenlijk Barbara Meysters, weduwe van Gerrit Heymericks, de besiender.
48 Dionysius Crucius, predikant te Nijmegen (1649-1653).
49 Maria van der Heyden, dochter van professor Abrahamus Heydanus uit Leiden en een Amsterdamse koopmansdochter Loten.
50 Johan van Hamont (Helmont), medicus, in 1661 schepen van Amsterdam.
51 Maria Loten, afkomstig uit de Amsterdamse familie Loten.
52 Johannes Ruyting, predikant, broer van dominee Symeon Ruyting.
53 Anna Broen, uxor secretaris Aux Brebis. Vermoedelijk afkomstig uit de Amsterdamse familie Broen. De familie Aux Brebis leverde in 1646 een regent van het Leprozenhuis en in 1661 een regent van het Aalmoezeniershuis in Amsterdam op.
54 Apollonia Lothen, afkomstig uit de Amsterdamse familie Loten.
55 Agnes Eylbracht, uxor H. de Lee Scholtis tot Wichen. Deze Hendrik de Lee zal dezelfde zijn als Hendrick Scholten, doopgetuige van Anna Maria Ruyting in januari 1650.
56 Juff^{r}. Verhaer. Onbekend; de aanduiding juffrouw is hier duidelijk een standsonderscheiding.
57 Abrahamus Heydanus, de Leidse hoogleraar.
58 Laurens Laurentius, predikant te Nijmegen (1654-1656).
59 Anthonus van Walbeeck. Mogelijk een Nijmeegse doopgetuige. Blijkens de Nijmeegse burgerlijst kwamen er Van Walbeecks in Nijmegen voor.
60 Johannes van Nieuwenhuysen, predikant te Nijmegen (1654-1660).
61 Anna de Mareez, afkomstig uit Amsterdam. Jacobus de Mareez was in 1662 kerkmeester in Amsterdam.
62 Daniel de Dieu, Amsterdams medicus uit een bekende predikantenfamilie.
63 Isaak van den Berg, Nijmeegs regent.
64 Katharina Schulting, de vrouw van professor Schulting. Haar meisjesnaam was Katharina van den Berg.
65 Johannes Schulting, hoogleraar aan de Nijmeegse Academie.
66 Petrus Plancius, predikant.
67 Laurens van den Berg, Nijmeegs regent.
68 Juffr. van den Berg. Telg uit de Nijmeegse regentenfamilie; haar status wordt aangegeven door de aanduiding juffrouw.
69 Christophorus Wittichius, hoogleraar aan de Nijmeegse Academie.
70 Engelbertus Beeckman, predikant te Nijmegen (1656-1704).
71 Wilhelmina Kelffken, Nijmeegse regentendochter.
72 Elisabeth van de Sande, moeder van Wilhelmina Kelffken, telg uit het Arnhemse regentengeslacht Van de Sande. Zij werd jong weduwe; haar man overleed als secretaris, een beginfunctie voor een regentenzoon.
73 Johan Kelffken, regentenzoon.
74 Dirck Beeckman, serviesmeester.
75 Johannes Smith, predikant te Nijmegen (1667-1680).
76 Adriaen Roukens, lid van de familie Roukens, een Nijmeegse regentenfamilie.
77 Johan Branszen, lid van de Arnhemse regentenfamilie Branszen.
78 Francoise Verbold. regentendochter. Frans Verbold was een van de bekendste burgemeesters uit de familie.
79 Johannes Smetius, predikant te Nijmegen (1679-1704).
80 Ysbella Margreta Coermans, familielid. De familie Coermans was verwant via de familie Reynders. Arnold Coermans, lid van de Raad en van het Hof van Gelderland, was getrouwd met Gertruyd Reynders. De laatste was een dochter van Reyner Reynders, die enige malen doopgetuige was van kinderen van Smetius senior.

81 Jacob Roukens, regent.
82 Juffr. Buschman genaemt Keuchting, familielid van Maria Buschman; de aanduiding juffrouw wijst op een zekere status.
83 Arnold Coerman, regent.
84 Petrus Jordan, regent. Familie van Smetius. Hij was getrouwd met een dochter uit de familie Bouwens.
85 Reinier Smetius, broer van de predikant, boekverkoper.
86 Didrik Beeckman, Nijmeegs regent.
87 Beatrix Brantsz, geboren Kelfken, Nijmeegse regentendochter, getrouwd met een vertegenwoordiger van de Arnhemse regentenfamilie Brantsz.
88 Cunera Vos, familie van Anton Vos.
89 Dionysius Coerman, familielid, vgl. noot 80.
90 Gerardus Puppius Hondius, predikant te Nijmegen (1698-1702).
91 Agneta Florentia Altius, predikantendochter.

Register

Academie 150, 166, 169
Acronius 86
Aitzema 10, 120, 123
Aken, ds. Cornelis van 149
Almeloveen, ds. Johannes van 161
Almeloveen, Theodorus 161
Altenhovius, ds. 109
Alphen, ds. Hiëronymus Simons van 161
Alphen, ds. Hiëronymus 161
Altius, Florentia 158
Alumnus 116, 153-154, 157-158, 180, zie ook bursalen
Alutarius, ds. 31
Ambrosius, ds. Lucas 113
Apollonius, ds. 151
Approbatie 22, 94, 97, 165
Arends, ds. Jan 19
Aristocratisering 35, 49, 61
Armenzorg 29-30, 68
Armmeester 29
Arminianen 20, 87
Arminius 4

Badius, ds. Otto 116, 158
Baldaeus, ds. Philippus 119
Balde, Jacoba 158
Bannet, Catharina 157
Banning Cock 69
Bartas Du 80
Baudartius, ds. Willem 158-159, 179
Baviaans 109
Bededagen 30, 32
Bedenckingen op de Deductie 36, 71, 89
Beeckman, ds. Engelbertus 157, 162, 175 (noot 189)
Beeckman, schepen Engelbertus 157, 175 (noot 189)
Beeckman, kapitein Engelbertus 157, 175 (noot 189)
Beeckman, Gerard 159
Beeckman, Hendrick 159
Beeckman, Peter 157
Beeckman, Willem 159
Beeltsnijder, Bartholomeus 161
Beeltsnijder, Gerrit 160
Beeltsnijder, ds. Johannes 135, 160, 163
Beeltsnijder, Quirinius 161
Beeltsnijder, Wijnanda 160
Belastingen 32, 49, 67-68

Bell, ds. Simeon le 142
Belijdenisgeschriften 18
Bentgens, Jacobyna 160
Benthem, Sara 179
Bergh, Christoffel van den 61, 156, 162
Bergh, Isaäc van den 157
Bergh, Juffrouw van den 157
Bergh, Laurens van den 61, 156, 162
Bergh, Sara Maria van den 61, 156
Bert, Elisabeth 160
Bertlen. Lucretia 157
Bessels, Elisabeth 158
Betouw, Christina in de 161
Betouw, Jan in de 155
Beursstudenten, zie bursalen
Beveren, Lidewey van 152
Beveren, Lidwina van 153
Beverwijck, Van 115
Bicker, burgemeester 27
Bisschop, Remmelt Egbertsz. 4
Blonk, Maarten 148
Boekholt, Margaretha van 159
Boëtius, ds. 112
Bogaert 116, 158
Bogerijen, Johannes 159
Bogerman, ds. 20, 28, 134, 149-150, 168
Bokelman, ds. Hendrik 109
Boom, burgemeester 153
Bor 19
Borstius, ds. Jacobus 31, 94, 100, 118, 153
Bosman, Jan 156
Boudaan, ds. Gualtherus 158
Bouwens, Barbara 175 (noot 189)
Bouwens, Dirk 157
Bouwens, Johanna 155
Bouwens, Willemken 157
Boxel, ds. David van 161
Brakel, ds. Willem à 94
Brands, Elisabeth 128
Bredero 80
Brederode, Roeka van 124, 151, 179
Bregt, Adriana van 152
Brès, Guido de 18
Broen, Cecilia 156
Broen, Marcus 156
Brouck, Melchior van den 152
Brouwer, Hendrick 61
Buceus, ds. 58
Bunyan 44

Burckhardt, Christian 119
Burmann, Maria 156
Bursalen 166-169, 176 (noot 260), 177 (noot 262), zie ook alumnus
Buschman, Maria 157

Buys, Frans 154
Buys, Jenneken 154
Buytendyck, ds. Gosewinus à 153, 167
Bijns, proponent 143

Calissen 48
Calvinisering 16
Calvijn 13
Cant, Reynier 15
Capitein, ds. 37
Castelein, Lea 158
Cats 66, 81
Censura morum 22, 94, 115
Ceulen, Maria van 160
Chemin, Jean du 53
Claesz, Pieter 158
Classicale vergadering 21-23, 27, 115, 125
Classis 22-23, 25, 27, 33, 59, 137, 139, 140, 164, 168-169
Clerck, Willem 83
Cloppenburg, ds. 27, 94, 116, 158, 168
Cloppenburg, Dirk 158
Coccejanen 4, 20, 35, 85, 96
Coccejus 95, 96
Coen, Jan Pietersz. 37, 50, 54, 70
Coerman, Arnold 158
Collateraliteit van kerk en staat 106 (noot 113), 178
Collator 22, 34, 111, 123, 135
Collegium-qualificatum 26
Collen, Cornelia van 158
Commissarissen-politiek 25, 26-28, 94
Compaen, Claes 50, 73 (noot 35)
Compagnieskinderen 50
Comrie, ds. 91
Congruente portie 136, 171 (noot 27)
Consistorialen 96, 178
Consistorie, zie kerkeraad
Coolhaes, ds. Caspar Jansz. 19, 110, 165
Cooltuin, ds. Cornelis 163
Coornhert, Dirck Volckertsz. 19, 68
Cornelisz, ds. Pieter 164
Cornelius, ds. 122
Corput, ds. Hendrik van den 4, 122, 151, 162, 165
Corput, Johan van den 151
Corput, Nicolaas van den 151
Cortenhoef, vaandrig 50
Coster, Samuel 112
Court, Johan de la 93

Court, Pieter de la 122
Coutsius (Couts, Koets), Ameldonck 154
Coutsius, Elisabeth 154
Coutsius, Geertje 154
Coutsius, Gijsbert 154
Coutsius, Hermannus 154
Coutsius, Ds. Johannes 143-144, 154, 167
Coutsius, Johannes 154
Craffurd, Joris 66
Crinius, Aleyde 159
Crinius, ds. Arnoldus 35, 142, 159, 163
Crinius, dr. Gijsbert 159
Croese, ds. Gerard 85
Cromhout, Adriaen 15
Crucius, ds. Dionysius 61, 156
Crucius, ds. Nicolaas 153, 156
Crucius, Sara 61, 156, 162
Crijnze, ds. Willem 225, 228
Cunaeus 110-111
Cupere, Jan de 53
Cuperus, ds. 112
Cuyper, ds. Dierick Pietersz 164-165

Daams, Theunis 160
Da Costa 91
Dael, Sara van 161
Dammert, Cornelia 153
Datheen 113
Deductie 36, 47, 71
Demetrius, ds. Andreas 152
Demetrius, ds. Daniël 152
Diakenen 14, 21-22, 24-25
Diakonessen 22, 25, 40 (noot 51), 80 (noot 80)
Diakonie 18, 29-30
Diamant, ds. Isaäc 152
Dibbetz, Angela 158
Dibbetz, doctor medicinae 152, 162
Dibbetz, ds. Hendrik 152, 153
Dibbetz, ds. Johannes 152
Dibbetz, ds. Johannes 153
Diemen, Anthonie van 45
Dieu, mr. Daniël de 70, 151, 156
Dieu, ds. Lodewijk de 70
Doopboeken 11, 17, 51, 60-61, 75 (noot 100)
Doopfeesten 30
Doopgetuigen 11, 48, 51, 59, 75 (noot 84)
Doopsgezinden 45
Droogenbrood, Catlijntje 152
Du Bois, ds. 158

Dueren, Wolter van 143
Duifhuis, Hubertus 19
Duytsche Clercken 110-111
Dyck, Grietjen van 99
Dyck, ds. Johannes Breborinus 160

Egmond, graaf van 156
Eibergen, ds. Herman van 159
Eilbracht, Floris 155
Eilbracht, Jacobus 155

Eilbracht, Maria 155
Elburgh, Lubbertus van der 161
Elburgh, Machteld van der 161
Ende, van den 52
Episcopius 4
Erastianisme 93, 95, 115, 118
Everhardus, ds. 122
Everwyn, ds. Samuel 153
Examens 127, 168-169

Familierelaties 44, 45, 50-51, 150-163
Faukelius, ds. 148
Feestdagen 30
Flammerdingen, Johannes van 158
Frederik Hendrik 61, 140
Frelinghuysen, ds. 119, 131 (noot 67)
Fruytier, ds. 91

Galen, ds. van 151
Gasthuizen 69
Geestelijk kantoor 29
Geldorpius 28, 69
Gent, Jenneken van 61
Gereformeerde kerk,
invoering van de 14
organisatie van de 21-22
tucht uitgeoefend door de 22
houding t.o.v. de slavernij van de 37
houding t.o.v. de zending van de 36-37
Geuzenliederen 77, 79, 80, 89
Ghevaders, zie doopgetuigen
Godsdiensttwisten 19-20
Goes, van der 45-46, 49
Gomarus, ds. Franciscus 4-5, 45, 149, 159-160
Gomarus, Francoys 159
Goris, syndicus 155
Gousset, Pieter 53
Graanprijzen 49
Graswinckel, familie 74 (noot 42)
Greve, Jacob de 160
Greve, Petrus de 58
Groot, Hugo de 27, 112

Hadrianus, ds. 109
Haeff, Ten, burgemeester 37
Halsbergius, ds. 148
Harlingen, ds. Henricus 142-143

Hartsbeeck, Catharyna van 153
Hartsbeeck, Isaäc van 153
Haye, ds. David de la 45, 135
Hebreeën 99
Heidenen 60
Heilig avondmaal 22, 45, 58, 99, 101, 145
Heilige geestmeester 29-30
Heinsbergius, ds. 35
Heinsius, Daniël 115
Helmont, dr. Johan van 156
Helmont, Mayken Jansdochter van 156
Hembyze 113
Herberts, Frans 56
Herberts, ds. Hermannus 56, 138
Hermite, Maria l' 160
Hertzogenraet, ds. Johannes 160
Heuckelom, Willem van 58
Hey, kapitein 155
Heydanus, Abrahamus 88, 156
Heydanus, Adriana Christina 61,
Heydanus, familie 162
Heydanus, ds. Johannes 151
Heyden, ds. Caspar van der 19
Heyden, Maria van der 156
Heymans, Heylwig 152
Heymericx, Weyndel 155
Hobos, Abraham 165
Hofstede, ds. Willem 161
Hogescholen, zie universiteiten
Holy, Agnieta Muys van 124
Hondius, ds. Jacobus 69, 82, 158
Hondius, ds. Gerardus Puppius 158
Hooft, C.P. 111-114
Hooft, P.C. 114
Hoornaerts, Johannes 159
Hoornaerts, Margaretha Sibylla 159
Hopital, Michel de l' 21
Huurprijzen 57
Huygens, Constantijn 84, 85, 108, 109, 117-118, 120

Idioten 37, 43 (noot 161), 98, 164, 169
Illustre scholen 146, 150, 166, 169
Inkomens 45-50, zie ook predikantssalarissen
Intermarriage 64-65
Israël 10, 46, 72, 77-102, 108, 122, 178-179

Jaar van gratie 143
Janssonius, Maria 161
Janssonius, Theodorus 161

Joannis, ds. Henricus 142
Johannes, ds. 165
Jordan, dr. Petrus 157
Junius, de weduwe 45
Junius, Maria 152
Junius, professor 151

Kelffken, Wilhelmina 157
Keppel, ds. 149, 160, 163
Kerkbanken 58-59
Kerkeraad 9, 14, 19, 21-28, 31, 35, 39-40 (noot 49), 40 (noot 72), 58, 59, 94, 97, 178
Kerkfabriek 123

Kerkorde 21, 22, 27, 92-93, 166
Kersten, ds. 91
Ketelaar, Josua 70
Ketwich, Euphemia van 160
Klerck, Willem 154
Klerck, Conrad 154
Koelman 60
Koets als statussymbool 56
Koets, ds., zie Coutsius
Krayenstein, Machteld van 153
Krayenstein, Wouter van 153
Krombrugge, ds. David 94
Kruydhoff, ds. Theodorus 155
Kwartierlijke Academie 24, 58, 146, 166

Laen, van der, oud-burgemeester 1, 114-115, 118, 120, 121
Labadie, Jean de 99
Lang haar 94
Lannoy, Anna Maria de 160
Latijnse school 52, 53
Laurentius, ds. Jacobus 153
Laurentius, ds. Laurens 153, 156
Laurentius, Trijntje Jacobs 153
Leemannus, ds. Cornelis 32-33
Leemputte, van de, priester 33
Leeuwens, ds. Gerbrandus van 158
Leeuwius, ds. 128, 149, 150
Lefflerus, ds. Henricus 154
Legerpredikanten 147
Le Maire, ds. Isaäc 158
Le Maire, Isaäc 158
Le Maire, ds. Johannes 113, 158
Leo, ds. Henricus 156
Leo, ds. Johannes 156
Leuwens, familie 157
Lievens, ds. Jacobus 160
Lieve Vrouwenbroederschap 33
Limburg Styrum, Otto van 159
Lipsius 21
Livius, ds. Gerardus 154
Livius, Johannes 154
Lodensteyn, ds. Jodocus van 1, 4, 25, 81-83, 85-86, 100-101, 108, 121, 123
Lombard 23
Lonen 48-49, 68, zie ook predikantssalarissen
Looten, koopman 156
Looten, familie 162
Lotius, ds. 118

Lust, Steven Teunisz van der 56
Lutheranen 18, 45
Lydius, ds. Balthazar 152
Lydius, ds. Isaäc 152, 153
Lydius, ds. Jacobus 78, 81, 153
Lydius, ds. Martinus 112, 152
Lijkpredikaties 30, 136

Maccovius 96
Mandeville, Immanuël à 154
Mandeville, Michaël à 154
Marck, Johannes à 158
Marcke, Hendrik van 15
Mareez, Anna de 156
Maresius 33
Martens, Barbara 159
Maurits 136
Maximen van Teellinck 89-90
Meerdere vergadering 23, 25, 178
Meerman, Gerard 93
Mees, ds. Gregorius 51, 56, 70, 101, 137, 150, 159
Mees, Jeremias 159
Mees, Talitha 159
Megapolensis, ds. Wilhelmus 119
Merwe, Adriaen van 151
Merwe, jonker van 151
Mey, ds. Georgius de 159
Mey, Johan de 159
Meyerus, ds. 165
Middelhoven, Johanna 53
Mode 54-56
Moermans, Johanna 159
Monroy, Daniël 161
Montfort, jonker 46
Moreau, ds. 122
Muelen, Willem van der 118
Mulder 167
Mum, Josina 159
Mum van Boekholt, jonker Caspar van 159
Munter, Dirk 156
Muysenhol, Abraham 160
Muysenhol, Emerentia 159
Muysenhol, Gilles 159
Muys van Holy, Agnieta 124
Mijl, Anna van der 152

Nadere Reformatie 81, 91
Naeranus, ds. Johannes 154
Naeranus, ds. Samuel 152

Naeranus, ds. Servatius 152
Nappius, ds. 143
Nassau, Jan van 14
Nationaal besef (natiebesef) 24, 77-78, 88
Nationaal gereformeerden 19
Neck, Reynier van 15
Neerlands Israël 72, 77-102, 179
Nieuwenhuysen, ds. Johannes 156-157

Oefenaar 164
Oiseleur de Villiers, Suzanna l' 153
Onderwijs 29, 52-54
Oomius, ds. Simon 60, 83, 99
Opleiding 5-6, 51-54, 163-170
Oudaen, Joachim 118
Ouderlingen 15, 18, 21, 22, 24-26, 33, 39 (noot 49), 40 (noot 50),

40 (noot 76), 58, 168
Oranje 90, 91, 136, 137
Oranje, prinsen van 88, 92, 137
Oranje, Willem van 79, 153

Palm, van der 52
Paschier de Fijne, ds. 109-111
Pels, Jenneken van 61
Pennington 70
Petri, Anna 158
Petri, dr. Gijsbert 158
Petri, ds. Rudolphus 158, 162
Picardt, ds. Gualtherus 124
Picardt, ds. Johannes 1, 10, 51, 52, 124-128, 135, 151, 167, 179, 180
Picardt, Johannes 128
Pieters, Willem 155
Piëtisme 44, 81
Pillegift 35, 60
Phenix, Jacobus 159
Plancius, ds. Petrus 113, 148, 167
Plancius, ds. Petrus 157
Polyander à Kerckhoven 33
Pontanus 84
Ponten, ds. Samuel 161
Poppen, burgemeester 47
Poppius, ds. 148
Preciezen 19-21, 81, 87, 89, 93, 101, 129
Predestinatie 19, zie ook uitverkiezing
Prediger, Den 124-128
Predikanten,
Aitzema over de 120
het beroepen van 22, 38, 94, 97
dronkenschap van 108-109
economische denkbeelden van de 35-36
familierelaties van 150-163
Huygens over de 117-118, 120
invloed van de 31-35
klachten over 108-120
nevenwerkzaamheden van 5, 13, 139
oordeel over de maatschappelijke positie van de 1-4
Picardt over de 124-128
salarissen van de 22, 29, 34, 120, 133-147
taal van 111
mode en lang haar beoordeeld door 55
vereringen aan 28
vermogen van 133, 148-150
voorrechten van 35

weduwen van 136, 139-140
Profetenscholen 98, 164
Proponenten 99, 109, 122, 143, 147
Proponentsplaats 180
Protestantisering 15-19
Publicola Nehemia 89
Publieke kerk 9, 13, 21, 61, 102, 110
Publiek gebed 93, 96, 97, zie ook voorbede
Puppius, Maria 158
Puritanisme 44
Puriteinen 87
Puriteins 44, 87, 113

Quint, mr. Johan 83

Radaeus, ds. 111
Randwyck, jonker Frederik Hendrik van 61
Rangstelsel 7-8, 10, 44-45, 62, 133, 162, 170
Rasphuis 68
Ravesteyn, ds. Henricus 4
Reaal, Laurens 4, 163
Rechtspraak 69
Rekkelijken 19-21
Renssen, Marcus 53
Revius, ds. Jacob 79, 86, 151
Reyd, Everhard van 80
Rhodius, ds. Johannes 161
Richtingen 20, 95, 97
Ridderus, ds. Franciscus 56, 83, 96, 99, 100, 128
Riebeeck, Jan van 70
Rivetus 96
Rochelle, la 32, 93, 95, 97, 117
Rombouts, ds. Rumoldus 157
Rooms-katholieken 14, 17, 45, 59, 93, 108, 120, 163
Rossum, Emmerik van 160
Rothe 98-99
Roukens, familie 157
Roukens, dr. Willem 157
Rulaeus, ds. 158
Rusius, ds. Bernard 160
Rusius, ds. Johannes 160, 163
Ruytenbeeck, Anthonia van 160
Ruytenbeeck, Johan Richolt van 160
Ruytingh, Jan 156
Ruytingh, ds. Johannes 156
Ruytingh, ds. Simeon 145, 156
Ruytingh, Symeon 156
Ryckegem, Jacqueline van 156
Ryp, ds. Henricus van 101

Saelcking, Geertgen 159
Salarissen, zie predikanten
Saliger, Johannes 18
Sande, Johan van den 46, 80
Santvoort, Roelfyn Allerts 159
Schagen, ds. Gerbrandus van 160
Schamele luyden 64, 68
Schenk, Geertrui 158
Schivelbergh, ds. Rudolf 155, 162
Schivelbergh, Derk 155

Schoolmeesters 2, 29, 52-53, 110, 138, 163-164
Schultinck 160
Schulting, professor 157
Schurrigman, ds. 108
Schuylius, ds. 33
Schwancke, ds. 151
Schyrbeeck, Herman 160
Schyrbeeck, Johanna 160
Scriverius 111
Scutter, Egidius 143
Senlis, Simon Goulart de 80
Seu, ds. Johannes 148
'Similitudes' 84-85
Simonides, ds. 33, 56
Singendonck, Johanna van 155
Singendonck, Johan van 154
Singuliere gaven 98
Sinterklaasfeest 30
Sion, zie Zion
Sjoerds, Foeke 53, 170
Slavernij. 37
Slotens, ds. Thomas 160
Sluiter, Tileman 159
Sluiter, ds. Willem 48, 159
Smetius, ds. Johannes 48, 144, 154-155, 163
Smetius, ds. Johannes jr. 146, 157
Smith, ds. Johannes 157
Smout, ds. Adriaen 27, 31-32, 94, 100, 112, 115-116
Smytegelt, ds. 32, 60, 61
Snoeckaertsoon, ds. Joost 139
Sociale mobiliteit 62, 69-71, 179-180
Sociale onlusten 67-68
Sociale stratificatie 2, 6-10, 62-66, 75 (noot 109)
Solborch, Jan 159
Someren, Everard van 99, 106 (noot 130)
Sommelsdyck, Cornelis Aerssen van 55
Soudan, ds. Guilielmus 58, 179
Souterius, ds. 81, 82
Spanhemius, ds. Fredericus 33
Specx, Sara 50
Staatskerk 13-14, 24, 178
Staden, ds. Reyerus van 161
Staphorst, ds. Caspar 153
Status 4-5, 7, 8, 10, 11, 35, 47, 52, 60-61, 133, 158, 162, 169
Statuskenmerken 49, 54-61, 62
Statussymbolen 8, 49, 54-61, 62
Steenbergen, Wijna 160

Steenwijk, jonker Johan van 136
Stellingwerf, Gerrit 160
Stellingwerf, Johanna 160
Sterkenborgh, Maria van 160
Stermont, ds. 118
Stich, Sophia 161
Stoof, Christina 158
Streso, ds. 86
Studiebeurzen 52, zie ook bursalen
Stuyvesant, Peter 70
Suggeraet, Casparus 157
Suggeraet, ds. Ludovicus 157
Synode 11, 21, 23-25, 27-28, 33, 59-60, 114, 135, 136, 137, 138, 139-141, 148, 164, 167, 169
Swaef, ds. Joannes de 89

Taffinus, ds. 137
Teeckman, ds. 142
Teellinck, ds. Maximiliaan 33, 89, 148, 150
Teellinck, ds. Willem 81, 82, 89, 91, 100-101, 108, 150
Teeling, ds. Joannes 94
Tegnejus, ds. Tobias 86
Texelius, ds. Petrus 149
Tielenius, ds. Abrahamus 155, 166
Tielenius, Agneta 155
Tielenius, Peter 155
Tienen, Meindert van 30
Titulatuur 54, 59
Tolerantieprobleem 20
Topander, ds. Rutger 142
Tractementen 1, 3, 5, 22, 48, 97, 125, 166, zie ook predikanten, salarissen van
Trigland, ds. Jacobus 33, 116, 158
Tromp, Maarten Harpertsz. 70

Udemans, ds. Godfried 37, 81, 82, 83
Uitverkiezing 37, 77-78, 82-83, 85, 91
Ulst, juffrouw Elisabeth van 159
Unie van Utrecht 88, 90-92
Universiteiten 37, 52, 54, 88, 164, 166-167, 169
Ursinus, ds. Johannes 113
Usselincx 37

Valkenier 80
Vechoven, ds. Johannes van 122
Vechoven, ds. Martinus van 122
Vedelius 96
Veld, Geertjen van den 155
Velde, ds. van de 81, 82-84, 88-91, 94, 100, 122
Velthusius, ds. 34

Veluanus 19
Verbolt, familie 157
Verbondstheologie 85, 87, 96, 166, 178
Verheyden, Willem 58
Verkuil, ds. Nicolaas 119
Vermogen en inkomen 45, 47-48, 147-150, zie ook predikanten, vermogen van

Verschoor, Jacob 99
'Versuymt Brasil' 36
Vischvliet, ds. 118
Vischvliet, ds. Jacobus 143
Visitatie 109, 165
Vlootpredikanten 147
Voetianen 20, 30, 85, 96, 99, 101, 118
Voetius 33, 88, 93, 95-96
Vollenhove, ds. Johannes 4, 151
Vondel 5, 10, 31, 80, 84, 116-118
Voorbede 33-34, 38, 93, zie ook publiek gebed
Vos, Anthonis 58, 155
Vos, familie 155
Vos, dr. Peter 155, 157
Vossius 45, 111, 152
Vossius, ds. Johannes 152
Vreeken, ds. Johannes 153

Walbeeck, Anthonus van 153
Wassenaar van Obdam 70
Wassenburg, ds. Arnoldus 153
Wassenburg, ds. Isaäc 153
Wassenburg, ds. Petrus 153
Wassenburgh, ds. 121, 142
Weberthese 35
Weduwenpensioen 139-140, 145, 148, 172 (noot 64)
Weeshuizen 69
Welderen, Diederik van 58
Welstandsniveau 48
Weme 135
Westenburgh, ds. Johannes 146, 153
Westindische compagnie 35-36, 87, 90-91, 100, 148
Weynichman, Hubertus 61
Willem de Derde 88, 90, 95
Willem de Tweede 90
Willem Lodewijk 14
Wiltingh, ds. 146
Witsius, ds. 81-83, 87, 91, 100, 120, 122
Witt, Alith de 152
Witt, Anna de 152
Witt, Cornelis de 119
Witt, Frans de 152
Witt, Jacob de 152
Witt, Johan de 47-48, 55-56, 68, 141
Wittewrongel 116
Wittichius, Christophorus 58, 157
Woels, Christina 157

Wouwer, Christiaan van de 152
Wouwer, Jan van de 152

Zaunslifer, ds. 142
Zeebergh, Catharina van 157
Ziekentrooster 122, 147, 164, 165
Zion 86, 94-95, 100, 121
Zuidnederlanders 112-113, 151, 152-153

Curriculum Vitae

G. Groenhuis werd op 20 oktober 1932 geboren te Utrecht. Hij werd in 1952 onderwijzer, behaalde in 1954 de hoofdakte en in 1957 de akte M.O. geschiedenis. Na zijn militaire dienstplicht te hebben vervuld, was hij van 1954 tot 1958 onderwijzer bij het lager onderwijs in Welsrijp en Leerdam en van 1958 tot 1968 geschiedenisleraar aan de kweekschool 'De Klokkenberg' te Nijmegen. Sinds 1968 is hij geschiedenisleraar aan het gemeentelijk lyceum te Emmen. Gedurende zijn leraarschap in Nijmegen was hij tevens enige jaren directeur van het jongensinternaat 'De Klokkenberg' in Nijmegen. In Emmen combineerde hij gedurende zes jaar het leraarschap met een conrectoraat. Tijdens zijn leraarschap in Nijmegen studeerde hij van 1959 tot 1965 geschiedenis aan de rijksuniversiteit te Utrecht. In juni 1965 deed hij doctoraal examen (hoofdvak: nieuwe geschiedenis, bijvakken: sociologie en kerkgeschiedenis). In 1975 studeerde hij, daartoe in de gelegenheid gesteld door een beurs van de Netherlands America Commission for Educational Exchange, gedurende de zomermaanden Amerikaanse geschiedenis aan de universiteit van Californië in Irvine. Sinds september 1965 is hij docent aan de Centrale Opleidingscursussen voor Middelbare Akten (Cocma) waar hij nieuwe geschiedenis en vakdidaktiek doceert. Voor het onderwijs schreef hij *Onvoltooid Verleden. Schetsen rond de geschiedenis van ons land*. Als lid van de Commissie Modernisering Geschiedenis en Staatsinrichting werkte hij mee aan de vernieuwing van het geschiedenisonderwijs.

Stellingen

I Voor menig zeventiende-eeuws calvinist in de Zeven Provinciën was de Republiek een tweede Israël.

(Vgl. E.H. Kossmann, *In praise of the Dutch Republic: some seventeenth-century attitudes*, London, 1963, 12.)

II Het opdragen van het gedicht 'Kruistriomf' aan de Zwolse magistraat door ds. Vollenhove in 1656 was in overeenstemming met een algemeen gebruik en mag daarom geen bijzonderheid worden genoemd.

(Vgl. K. Heeroma, 'De Nedersaksische letterkunde' in: K. Heeroma, *Sprekend als Nederlandist. Fakulteitenreeks 10*, Haarlem, 1968, 53.)

III De promotie van de Haagse predikant Rosaeus tot doctor in de medicijnen behoeft niet op een gebrek aan belangstelling voor de theologie te wijzen.

(Vgl. J. den Tex, *Oldenbarnevelt, III: Het Bestand 1609-1619*, Haarlem, 1966, 409.)

IV Het vermoeden van P.J. van Winter dat Geyl zich vergiste toen hij in navolging van Fruin over de oorlogssituatie in de Republiek ± 1600 schreef: 'De tuin der Nederlanden is gesloten, zo juichte men in het noorden', is in zoverre onjuist, dat de gedachte aan een afsluiting achter de rivieren bij Everhard van Reyd, op wie de uitdrukking teruggaat, wel degelijk leefde.

(Vgl. P.J. van Winter, 'De Hollandse Tuin'. Het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek, VIII (1957) 33.
E. van Reyd, *Historie der Nederlantsche Oorloghen*, 3e dr. Amsterdam, 1644, 606-607).

V Het onderzoek van de Californische hoogleraar James J. Flink naar de betekenis van de auto voor de Amerikaanse samenleving in de twintigste eeuw is een verrassende en belangrijke bijdrage tot de kennis van de jongste geschiedenis van de Verenigde Staten van Amerika.

(Vgl. James J. Flink, 'Three Stages of American Automobile Consciousness' in: *American Quarterly* (1972) 451-473 en James J. Flink, *The Car Culture*, M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts/London, 1975.)

VI De nagenoeg geruisloze sluiting van een aantal internaten met een lange traditie gedurende de laatste decennia betekent een te betreuren verarming van de opvoedingsmogelijkheden in Nederland.

VII Het schoolonderzoek als onderdeel van het eindexamen bij het Voortgezet Onderwijs dient uit onderwijskundige en humanitaire overwegingen te worden afgeschaft.

G. Groenhuis
De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700.